

~~1659~~

726

АРКАДІЙ ЛЮБЧЕНКО

ВИБРАНІ ТВОРИ

ДЕРЖЛІТВИДАВ

С. Схляретові з пошани
и' приятно.

Вук. Мотренко

18/xi - 37р.

Київ

АРКАДІЙ ЛЮБЧЕНКО

ВИБРАНІ ТВОРИ

ДЕРЖАВНЕ ЛІТЕРАТУРНЕ ВИДАВНИЦТВО • 1937

Центральна
бібліотека
Акт 14 1992
№ 12 384-16

ВНООФ
Знілено 20 07 р.

ЗЯМА

Я давно розгубив їх — завзятих, одважних, молодих. Тепер я часто згадую їх, згадую глухе повітове місто, і передо мною, як живий, виростає Зяма.

І коли надворі осівня моква, а над будинками промерзло тріпочуться жовтневі прапори, я чомусь так ясно бачу це далеке місто, бачу, як по смітниках бродить з патишком у руках стара Рухеле й тоненьким голоском одноманітно виспівує:

— Ти ж моя Зя - а - мочка ... Ти ж моя лю - у - бочка ...

Так вона заспівала другого дня після арешту Зями, і з того часу ніхто від неї нічого іншого не чув.

Зяму я знав з дитинства. Тоді ще, пригадую, його на вулиці дражнили «цицькуном», і нам, урвихвостам, чимало перепадало від його матері. Був я з ним дуже близько, бо ми разом училися на бляхарів, і, пам'ятаю, хоч п'яний майстер часто гладив його очкурком, та Зяма ніколи не протестував і не плакав, — лише низенько - низенько схиляв свою голову.

Незабаром він покинув майстра, покрутився ще з півроку попихачем у місцевій голярні і, кінець - кінцем, став учнем поважного повітового музики Герша Крома.

Знав я його й пізніше, за часів дійшлості, коли Зяма в місцевому оркестрі вів уже першу скрипку і коли стара Рухеле всім сусідам вуха протрубила своїм талановитим сином.

У нас в гуртку його любили, як гарного товариша, поважали, як найкращого серед нас знавця революційних теорій, і тільки одного не могли йому вибачити — його лякливості. У всіх чомусь склалася думка, що він боягуз.

Про це відверто не говорилося, але серйозних справ йому не доручали.

І раптом на одному засіданні Зяма запротестував. Він уперто домагався, щоб справу з літературою було доручено тільки йому.

Тоді хтось з товаришів пожартував:

— Зямка, голубе, як же ти підеш? Ти ж, кажуть, собака боїшся...

Пам'ятаю, Зяма зразу зчервонів, рвонувся, наче до бійки, а потім, незручно втягнувши шию й пустивши очі долі, тихо сказав:

— Нічого... Нічого...

Це зробило вплив: він завжди був витримано-спокійний, і ніхто від нього такої витівки не сподівався. Пробували підійти з іншого боку, але Зяма був непохитний. Він дав нам такі ґрунтовні, переконуючі докази, так розсудливо довів необхідність його участі, що врешті більшість погодилася з ним.

Зяма щасливо посміхнувся:

— Нічого... Нічого...

А через кілька днів ми, як ті горобці спід стріхи, пурхнули на всі боки.

Ми тоді були ще надто молоді, і надто несподівано все це сталося. Бож кому на думку спало б, що Зяма, тихенький, худорлявий музикант, Зяма-боягуз, потрапивши з агітками до рук городовика, міг вихопити в цього городовика нагана й стріляти в нього?

Зяму заарештували.

Згодом, пізньої осені, я потай переходив через повітове місто. Був сірий день — повітове місто, розкисаючи на дощі, зовсім принишкло, наїжалося, наче ждало в тривозі, що ось-ось по головних улицах лавою потече тванюка.

І тоді на задвір'ях я бачив Зямкину матір. Вона брала пачку у калюжі й тихенько виспівувала:

— Ти ж моя Зя-а-мочка... Ти ж моя лю-у-бочка...

Я підійшов, спитав, але на мій голос вона й головою не хитнула.

Так назавжди й лишилося: сірий день, дощова пилюга

за вітром і стара Рухеле над калюшкою з патичком у руках.

Промайнули літа.

На півночі вшухало, а на Україні якраз розгоралося.

Буремно йшов Жовтень, смолоскипом розмахував, розкидав заграви.

Курявою дні!

І тоді якраз випадково зустрілися ми з Зямою.

Я не пізнав. Розхрістана, сутула постать, обличчя густо заросло, а в очах замість колишньої спокійної зосередкованості — неспокійні вогники завзяття.

— Ну, що? — звичевів я з радості.

Він заморгав очима і так само, як колись, тихо відповів:

— Нічого...

Кілька хвилин ми стояли, мов укопані.

Наче ні тюрми, ні заслання не було, наче це було в далекому повітовому місті кілька років тому, і лише хтось із товаришів пожартував з худорлявого боягуза-музики.

— Зямка! — не втерпів я, широко махнувши руками.

— Ти... жулик... — ніжно-схвильовано потягнувся він до мене, — все, що міг він тоді сказати.

Згадали колишнє. Про матір свою він ще нічого не знав. Я не хотів завдавати йому болю і завдав йому трохи брехні:

— Бачив яось... Живе помаленьку... Все сподівається.

У Зяма ледве помітно затремтіла спідня губа, і, незграбно обмацуючи гудзики на своїй шивелі, він перевів погляд у далечінь. Потім раптово здригнувся, повернувся до мене й рішуче сказав:

— Слухай! Будьмо завжди вкупі.

Я стиснув йому руку.

Курявою знялися дні.

Чи дні, чи ночі — все шкереберть, не розбереш.

Нас, п'яних від радості, від повстанського чаду, закрутило в червоному вирі, потаскало бистрою повіддю.

Ген тріщали корчі в берегах, розмивало, розкидало береги, трощило перепони, греблі, гребельки — з дороги, під ноги!..

— Симфонію, ух, яку симфонію писать! — усміхався захоплено Зяма.

І одного разу кинуло нас ценом уздовж залізниці.

Був бій.

Зяма заліг віддала й не бачив, що я, легко ранений в ногу, пошкандибав з другим товаришем до найближчої будки.

Мені ледве встигли промити рану, як густо зацокотіло над дахом, і в розбите віконце я побачив, що наші відходять.

— Швидше! — хапаючи до рук гвинтівку, гаркнув я на товариша й стару сторожиху, що якимсь дрантям обмотували мені ногу.

І в цей час раптом шаснули двері, а на порозі виріс блідий Зяма.

— Ти? — крикнув він несамовито і, націляючись просто на мене, скомандував:

— Кинь зброю!

Я розгубився.

Бахнув постріл.

Посипалась штукатурка.

Я мимохіть підніс руки д'горі.

— Ти! — визвірився він, переступаючи через зомлілу сторожиху, але, глянувши на мою ногу, винувато заморгав очима.

— Зямка, ти що?.. Здурів?

— Вибач... Я думав... що ти сховався, — і болісно провів рукою по мокрому від поту обличчю.

— Як же ти міг? Ти ж мене знаєш?

— А чорт його знає... — ніяково сказав, ховаючи очі, і півголосом додав: — Тепер такі часи, що й батькові рідному не повіриш.

Летіли вогненною завірюхою дні і ночі.

Дні і ночі спотикалися, перекидалися, падали й знову летіли...

Стогоном земля.

Була ніч, якої не забути.

Земля гула, хиталася під ногами, а над нашими головами й над містом невпинно й розлютовано ухало.

Ворог тоді не жартом завзявся. В наших руках ще лишалося передмістя, а йому — чи попіл чи руїни, на день чи на годину — йому було все одно, аби здобути. І численно насувалися нові й нові контрзагони, обходили нас з усіх боків, стискали смертельним колом.

Ми лежали в рові поруч із Зямою, механічно припадаючи до прикладів розпечених гвинтівок, і тоді він попросив мене:

— Коли б щось... то матері не кажи... Хай сподівається.

Зяма наче знав, бо щойно ми знялися до відступу, гвинтівка випорснула з його рук, і він поліз окарач.

— Зямка, що тобі?

— Груді... — простогнав Зяма.

Я підскочив, силоміць кинув його на першу стрічну тачанку, але на звороті коні враз брязнули копитами, і тачанка перекинулась.

Ми стикнулися з лівим крилом ворога. Рота, відстрілюючись, одходила далі. Треба було поспішати, щоб уникнути пастки.

І в цей час Зяма несамовито окрикнув мене.

Я на хвилинку зупинився, нагнувся. Передо мною затряслось скалічене жахом обличчя, а з уст його белькотіло хрипіння:

— Убий мене!.. Щоб не мучився...

Я відхитнувся.

— Убий мене... Живим не хочу. Я — єврей. Вони євреїв живими не беруть...

І коли я одбіг кілька кроків, знову заверещало ззаду. Оглянувся — за мною слідком окарач плазував Зяма й стогнав:

— Убий мене... убий мене...

Наш цеп був далеко. Численний ворог завзято наседав, і купці повстанців, що незмінно змагалися другу добу, вже було не до ранених.

Ми вдвох лишались у перехресному вогні.
Думки мої стрибнули, розсипалось—не збереш.

Що робити?

А він облопив мої коліна, і в серце моє гостро впи-
нався уже несвідомий, дикий хрип агонії:

— Убий мене... убий мене...

Тоді я рішуче стиснув курок.

— Так!

І вогненна нитка пришила його до землі.

Харків, 1924

ЧУЖІ

I

Кошлатий будяк. Жовтий, пересохлий, стебло вже перегнулося, і заплуталось на ньому кілька останніх скручених листочків.

Глянеш — жалко. Але як доторкнешся — вколе, добре вколе.

Отакий Кіндрат, батько.

У нього — син Михась, робітник із заводу, юний вигляд на герць.

За містом, на Крутій вулиці, є дім із підвалом. У підвалі куточок. Там жив Кіндрат, і жив даром, підмітав двір, дрова носив, та й куточок той нікому непотрібний.

Колись, як ще крутився біля церковних будинків і попівської кухні, жилося краще: і кімната була, і дружина. Довго там прожив (він, мов той реп'ях — одірвати трудно), а потім, як пішов звідти, довго шкодував. Кожну службу вистоював на церковних сходах і ловив губами попівську руку.

Надвечір Кіндрат обмотував ліву ногу ганчірками, чіпляв костура — і в дірку, через паркан, крадькома...

Але всі про це знали.

На розі шумної вулиці скорчиться і ловить повітря рукою. На бульварчик теж заходить: там багато народу.

Був випадок:

— Молодой человек, згляньтесь, дайте на пропитаніє ...

«Молодой человек», стрункий, в насунутій на очі кепці, здригнувся на його голос і глянув через плече. Потім хапко пошарив у кишені і, ткнувши копійку, прошепотів:

— У бляшанку, діду, в сундучок...

«Ах ти ж! — майнуло старому в голові, і сині губи розїхалися від несподіванки: — Михась... Ач, хлюст який! Рідному батькові подав... в бляшанку, в сундучок!..»

Але поза думками, поза лайкою, в саме ніжне вп'явся гострий біль і тоненько-тоненько заквилив.

Згинці пошкандибав Кіндрат додому. Там довго розглядав мідячок, підкидаючи його на долоні, потім витягнув бляшанку і, вагаючись, кинув.

— Син, — ніби сказав хтось на вухо, а тоненький біль тоненькими виточками обмотував груди, і цілу ніч снівся Михась.

Михась покинув батька незабаром після того, як померла Кіндратова дружина. Тоді Михась, ще хлопчиком, ходив коло попівської худоби. Одного разу отець Симеон дав йому в зуби, плюнувши лайкою. І в той же момент, схаменувшись, перехрестився:

— Через тебе, паскудо, гріха ще наберуся.

Довідався батько й теж побив.

Михась зненавидів обох. Особливо рясу.

— Даром хліба не дадуть. Треба працювати.

Кожна провина, свідомачи ні, кінчалася тим, що не давали їсти.

— Я тебе, дурня, виведу в люди, потім дякувати будеш, — казав піп і погладжував бороду.

Хотілося — ех! — хотілося розмахнутись, та боязко було: куди ж потім?

Хотілося вилізти на дзвіницю й заверещати до тих, що йшли в браму:

— Гей, ви, дурні! Куди? Та чи знаєте ви?.. — все, все викричать.

Так росла в ньому злоба, ненависть, протест.

Хлопці з сусіднього заводу, з якими водився, казали:

— Чудак... Покинь.

Але Михась вагався, не знав, чим зарадить собі потім.

Через деякий час повторилася знову погроза. Щойно мопова веснушчата рука підвелася вдруге, Михась рішуче

близнув очима й відпав так заскалені - міцно, як чув на вулиці.

Того ж дня його прогнали. Батькові на очі не наvertався, бо знав, що битиме. Тявся кілька днів по місті і, нарешті, потрапив на завод. Там і лишився.

Батько запив — давно мав нахил. А потім — рік, ще рік, багато - багато різних зжитих днів, непотрібних, як трухле осінні листя. Крута вулиця, підвал, сундучок, бляшанка. В бляшанці гроші, які лишила після себе мати й половину яких заповіла Михасеві. Другу — старшому синові, але того потаскали в Сибір, і пропав він без вісті. Кіндрат помаленьку доповнював бляшанку, трусився над нею, ховав... про свою чорну годину.

Зустрічалися рідко.

Одного разу Михась прийшов блідий, аж зелений, — хворий. Просив позичити грошей, та батько відмовив. З того часу все порвалося.

II

Коли дрогнув імперіалістичний фронт і поповзли на схід густі ешелони, з'явився й Михась.

У гушавині переплутаних днів закрутилось життя.

Бадьоро вигукували, палали дні. І полохливо тремтіли, згасали дні.

Плюнуло на мозолі рук, ухнуло й розсипалося сміхом мільйонів сердець.

Поки й монахи казали, що то антихрист, а люди в сірих кепках і сірих свитках дражнились червоними хустками й викликали на герць.

Михась одержав наказ заарештувати причет Успенської церкви, зробити трус.

Попа дома не застали — сховався. Поїхали на Круту, в підвал, але й там не було. Тільки в кутку на танчані притайво тулився Кіндрат. Він злякався нагана, христом - богом присягався, що не знає, де піп. А як по всьому будинку розповзлися з трусом, Михась знову заскочив у підвал і схопив батька за руки:

— Скажіть правду, сховали? Ну, прошу вас, правду кажіть! Вам нічого не буде! Ручаюсь!

Кіндрат хитнув головою.

— Та ви ж знаєте. Я певен, що знаєте. Невже й тепер будете з ними? Га? Скажіть! Ви ж наш! Ви повинні бути з нами! Ну?

Пустив руки.

— Ну?

Кіндрат закліпав, захмикав:

— А ти, значить, з цими?

— Ніколи зараз вам усе пояснити... Я потім... ви зрозумієте...

— А ти, значить, з цими? Ти руку підняв? На бога? На мене? Погань! Будь ти проклятий! Не син ти мені! Чуєш?

Михась блиснув оком, хотів відповісти.

Перед ним скорчилося щось маленьке, сухе — його батько. Плакало червоними в зморшках очима — його батько. Тремтячи, проклинали за бога, за царя, за кошуństwo, проклинали й відрікалося — його батько.

І в цей момент він почув безодню між ними, — такими далекими, чужими стали вони. Один розмахнувся викликом над перетертими шляхами, другий — старий, непотрібний будяк при шляху.

Михась одвернувся, сповнений і жалю і обурення.

Попа так і не знайшли.

— Взять старого! — тихенько: — Може, скаже... а як ні, випустіть.

Повели Кіндрата через місто, штовхнули в якусь порожню кімнату. Зразу був туман, холодний, пронизливий. Все тіло тряслося. Потім випнулися голі стіни із старими обірваними шпалерами. Стіни тіпнулись, попливли, потаскали за собою розірване шмаття думок.

Що це?

Антихрист?

Де це?..

Щось сильно розгойдувалося, тріснуло й розсипалось — це зрозумів.

Темно й страшно.

Здавалося йому — хтось вискочив на всесвіт, свиснув так, що вуха залякли, і дзвонить. В повітрі висить величезний дзвін, а він божевільно гойдає його і дзвонить.

Бум! Бам!

Від кожного удару стискувалось серце, потріскував череп.

Бум! Бам!

Невже край?

Майнула думка: признатись, виказати попа. Схопився за неї радісно, але вона тут же зломилася, мов та соломинка.

Признатися?

Ні!

Закутав руками голову, тихенько сів долі й раптом почав швидко хреститися.

— Господи Сусе... Помилуй, помилуй, — облизував сльози, стукався чолом у підлогу.

III

Палали бурхливі дні — і задиміли.

Тоді сторожко насупились будинки. Внизу — метушня. Бігали озброєні люди, а над містом безперервно гухкали гармати.

Під ворітьми повзав Михась, сипав і сипав з обойми.

Всіх було восьмеро в цьому дворі, до вечора лишилось троє. Заховалися в другому кварталі на горищі в бакалейщика Йося. Гулко й нерівно стукало три серця, три пари очей поблискували в сутіні, а кожний звук хапав за горло й так придушував, що водночас руки міцно стискали курки.

Що з рештою товаришів? Де штаб? Як урятувати документи, що тут, при них?

— Товариші, може, мене той... уб'ють, так ви...

— Тсс... ти й думати не смій...

Перетрусила сотні різних комбінацій, складних, сміш-

них та загадкових, як казка, але трудно було зупинитися на чомусь певному.

Нудьга й нервування.

День.

Два.

Йось, який крадькома носив їжу, повідомляв, що білі в місті зміцнюються і що наші далеко втекли.

— Дурниці мелеш!..

Та він стурбовано хитав головою: добрі бо йому дурниці, коли вранці трясли його за бороду, ставили до стіни, допитували, чи не знає де комуністів?

Михась у темряві піймав Йосьчиного рукава й притягнув близько до себе:

— Гляди, Йось! Чуєш? Зроби все, ти можеш! А як ні — гляди!

Другого дня Йось пошепки доповів:

— Треба грошей. Все можна, тільки грошей треба. Я дам що маю, але цього мало. Скажіть, може, піти куди?

Дали адресу, дістали трохи — вечором будуть куплені посвідки.

— Ще треба... небагато. То ж задаток.

Стало сумно. Місто, тисячі людей з кишнями, в яких є гроші, а тут треба небагато, зовсім небагато золота, щоб викупити три життя.

— У-у! Попадись мені тільки!

Михась раптом хлопнув рукою по долівці.

— Товариші, годі! Завтра будемо вільні. Ручаюсь!

Надвечір він передягнувся, пішов.

Ворожі люди сновгали по вулицях. Будинки, небо — теж ворожі. Можливо й так: раз—і край! Але йшов твердо, рішуче, посвистував навіть, наче свій.

Коли ж добувся до знайомого будинку на Крутій вулиці, Кіндрат, що на той час стояв біля воріт, пізнавши його, тороплено здригнувся:

— Чи ти не здурів?

Зайшли до підвалу.

— Тату, я тікаю... Дайте грошей.

— Ага... Тепер тату. А як таскав через ціле місто під ружжями, тоді не був тато? Нема.

— Дайте.
— Я тобі кажу: нема. Біжи до батюшки, він уже повернув. Він уже дома. Може, він дасть...
— Слухайте, я прошу. Швидше! Я ж маю право.
— Я тебе й знать не знаю. Іди собі, чоловіче, звідкіля прийшов.
— Дайте, бо сам візьму!
Очі в Кіндрата звузились, заховались в щілини, і він присів хижаком.
— Ну?
— Вон!
Михась шарпнув тапчан, обхопив руками сундучка.
— У - а - а - а - а... — безтямний вереск розіп'явся над ним.
Скочив — у Кіндрата в руках сокира.
— Покиньте!
— Вон!
— Покинь!
Свиснуло над вухом і сіло Михасеві на плече важке, болюче...
Тоді він кинувся, затулив рота батькові й почав трясти.
— Мовчи! Мовчи! Все одно візьму. Мовчи...
Стогнали, сопіли, качалися по долівці.
Втомилась.
Кіндрат поволеньки ізсунувся на підлогу й усміхнувся кров'ю.

Харків, 1923

«НЕЧИСТИЙ»

Це було восени.

Антін і я поверталися з командировки до своєї частини, що розмістилася в глушині Поділля. Від залізниці до першого села доїхали на підводі, а далі треба було йшкки: всі підводи з продподатком.

— Ви махніть навпрошки, — порадив нам у коловороті верткий дідок, — це недалечко... Отак прямо через ярки, трохи лісом, а там у долині й село буде... А звідти вже й рукою подать... Отак...

Послухали. Махнули навпростець. Ярки пройшли, і тільки надвечір розступилося руде лахміття лісу, а за ним гадюкою випнувся рів. Далі пливла гола стерня, і зразу трудно було розпізнати, чи село димить вечірнім каламутом, чи то в долині смугами стелеться туман.

Пішли ровом. Збоку невідступно юрмився ліс, і що густіше збиралася сутінь, то ближче насувався вогкий патовп дерева, міцніше пахло жухле листя.

Тільки бур'ян шарудів, шмагав по обмотках, а так — тиша. З лісу випливала вона темною задумою, коливалася над межами, в полях пропадала...

— А - а - а! — раптом із темної далечини до нас глухо долетів стогін.

— Чи знову когось ріжуть? — зупинився Антін, склав рупором руки й крикнув щосили: — А - тю - у - у!

Луна прокотилася, залягла в гущавині. Стало тихо.

— Може, бандит який?.. Ну, піймав би я тебе!.. — видався він і сердито перекинув гвинтівку на друге плече.

Вже з годину тому почули ми цей чудний стогін, що кілька разів то зблизька, то здалеку полохав лісову

тишу. Але не це дратувало Антона. Я розумів його: наша подорож затяглася, і начальство дорікатиме. Та й нам самим давно вже хотілося відпочити.

Починалися городи — село.

— Зупинімось на ніч у першій же хаті. Добре?

Було зовсім темно, коли ми підійшли до перелазу.

Десь спід хлівів знявся верткий клубочок і несамовито заверещав. Йому з другого кінця садиби відповів хриплий кудлань, підхопили ще кілька, і по всьому кутку залящало одноманітно - довге собаче галасування.

— А яка там халера товчеться? — гукнув з порога хазяїн.

— Ми, дядьку...

— Тю! Та кому ж ото треба поночі, городами?

Розповіли. Він підозріло оглянув нас, покосився на гвинтівки, почувався.

— Ні, — мовив згодом, — ідіть собі, хлопці, куди знаєте, а я не той... Тепер, звиняйте, всякої наволочі тут шляється... хто - йо зна. Ідіть у сільраду.

— Та ось документи, дивіться.

— Та що документи? Не треба.

На собачий гамір зарицїли двері в сусідній хаті, і до тиву обережно наблизилася довга постать із щіпком. На щастя, це був представник сільської влади. Розпитавши нас, він підійшов до вікна і довго розминав на долоні наші посвідки. Потім, не то наказуючи, не то вибачаючись, запропонував хазяїнові пустити «гостей» на ніч.

— А, лиха година... Ну, що ж, ходім, коли так.

Хазяйка теж, видко, не дуже була задоволена з нашої появи. Надто вже грюкала в печі рогачами, неприязно позирала на нас і спідтиха так в'їдливо буркотіла на чоловіка, що той, кінець - кінцем, не втерпів:

— Та не сичи, Одарко... Прямо як та тигра.

За вечерею розбалакались. Одарчин брат теж служив у війську, але вже більше року не давав про себе звістки. Плакала, що загинув. Ми співчували. Відношення до нас почало мінятися. Говорили довго. Говорили про найпекучіше — революцію та продподаток. Потім перейшли до сільського життя, до його дрібниць.

Тут уже Одарка щиро розв'язала язика.

Вона всіх на селі знала, про все знала, і в кожному її слові так просто, так яскраво відбивався своєрідний світогляд глухих закутків. Але за кожним словом увесь час ховалася якась інша думка, і тому події, про які розповідала, часто-густо набирали чудного, незвичайного освітлення.

Заховившись балачкою й посилаючись на «знак божий», вона таємно сповістила, що на селі зараз неспокоїно: вчора, мовляв, з'явився «нечистий», який має всіх видушити.

— От дожилися!.. Господоньку, і що воно буде?..

Ми з Антоном переглянулись і мимоволі зареготали.

Хазяїн низько схилив голову. Почував себе незручно. А хазяйка обурено замахала руками й засипала:

— Ач, мудрі які! Та вчора ж вечором Митрохванову Килинку на леваді спіймало! Нежива додому прибігла. Вся в крові, синяках... Теперечки лежить, таке розказує, що й господи!..

Я допитливо глянув на хазяїна. Він знизав плечима й знехотя відповів:

— Та хто й-йо зна... кажуть...

Ми знову посміхнулися. Наше поводження, видко, не сподобалось — розмова на цьому загнулася. Скрутивши мовчки цигарки, ми встали. Хазяїн натягнув свиту, взяв бука й попросив нас до клуні. Ми охоче погодилися, бо в хаті було надто душно, до того ще й паморочив голову кислий дух від пелюшок.

Але надворі хазяїн пошепки пояснив:

— До нас, бува, всякий народ заходить. Самі знаєте... щоб чого не трапилось. Воно на сні краще, та й худобу мені постережете...

Розмістивши нас, намацав на задній стіні маленькі двері, відсунув засов і попередив:

— Оце вам на всякий случай... прямо в ліс...

Ми лишилися самі. Кроки прошаруділи подвір'ям, ущушли.

В темряві ми обмінялися думками. З усього було видко, що або на селі справді неспокоїно, або ж нас все

таки мають за бандитів. Вже почали шкодувати, що зразу не пішли до сільради. Антін послав тисячу чортів на адресу верткого дідка, що справив нас ярами «навпрошки». Я вилаяв Антона за те, що послухав дідка й мене спокусив на блукання. А врешті доводилося з усім погодитись і тільки подвоїти обережність.

Лягли по різних кутках — я біля дверцят із засовом, він біля двірної брами. Гвинтівки поклали під себе.

Незабаром Антін пустив носом скрипяву пісню. Я ступив очі, але сон мене брав помалу.

Довкола густо пахло набряклою землею та сіном, нагадувало луг, річку, далеке дитинство... З того далекого поволі, один п'одному виринуло кілька розкошляних малюнків, переплуталося з дійсністю, дійсність потонула в химері, і не пригадую, які країни я встиг пролетіти, а тільки вже шумувало в невідомих берегах невідоме море, і з височенної гори котилася на мене громохка брила...

Ще момент — упала на груди, придушила. Серце зупинилося.

Хотів крикнути, але хвиля захлеснула рота.

Рвонувся, махнув руками по воді — вода шорстка, колюча, мов сіно.

Майнула думка — лежу навznak, кров б'є в голову...

І щойно хотів повернутися, як хтось ще дужче навалився на груди й схопив за горло.

В розчинені до лісу дверцята вже вповзала похолодь світанку.

На момент я сторопів. По всьому тілу, наче хто доторкнувся липкими пальцями, перебіг дрижаками острах. Волосся діткливо посунуло з голови. На лобі холодок.

Ворухнутися я не міг, подати голосу теж не міг: постать одною рукою метушливо намащувала й стискувала мені горло, другою намагалася зламати мій опір і глухо сопла, бризкаючи в моє обличчя душним віддихом.

Так хвилина.

Врешті мені пощастило напружити всі сили, і я з розмаху вдарив їй під ребра.

Вона болісно простогнала, хитнулася, послабивши пальці на горлі.

Я крикнув.

Але в той же час вона знову всім тягарем упала на мене, вп'ялася зубами в мою щоку, і ми покотилися тісним клубком.

Пригадую вже тільки, як перед самими моїми очима по голові невідомого дикуна кілька разів проїхався приклад Антонової гвинтівки. Дикун розняв залізні лещата рук, і на губах у нього забулькотіла кривава піна.

Покликали хазяїв. Дикуна зв'язали й виволокли у двір. Автін побіг на село.

— Ой, матінко! — хрестилася перелякана Одарка. — Це ж нечиста сила!

Хазяїн мовчки ходив довкола чудного нелюда, замислено розводив руками. Потім виніс із шопи рядюжку і вкрив його до половини.

Почали збігатися люди — городами, садками, через тини — мало не весь куток. Загули, збиваючись густим натовпом, лізли на плечі, на голови — хоч би одним оком глянути. Обережно схилялися, оглядаючи з усіх боків, обережно мацали й незрозуміло похитували головами.

— Ач, подумати тільки! Отож воно товклося в лісі... Отож воно б увесь куток одного п'одному, як курчат...

Думки поділилися.

Одні уперто доводили, що це справжня «нечиста сила»: недаром бо вона голомоза. Другі намагалися переконати, що це звичайний лісовий бандит.

Зчинився завзятий гамір.

— Приведіть Килинку, вона зразу впізнає!

— Та Килинка лежить... хвора...

— Нічого, привезти можна. Катай, хлопче, до Митрохвана.

Але всі суперечки несподівано розбив якийсь рудий селянин. Протиснувшись крізь натовп і пильно глянувши на дикуна, він ляпнув себе по штаних і радісно вигукнув:

— Тю! Бий тебе лиха трясця. Та це ж посесор, пан Яснопольський! Я ж у нього служив. Знаю... Диви...

Натовп вражено захитався, причмелів...

— Яснопольський? — підхопив хтось тонким голосом, — з Воробіївки? Так і я ж його знаю!.. Отой, що ума тронувся, як землю відбирали?

— Та він же самий.

— Із самашедшого дому?.. З Вінниці?

— Егеж!.. Значить — утік, надокучило.

Юрба знову загула.

Коли його брали на воза, він уже не противився, мовчав, тільки вовкувато поводив мутно-сталевими очима.

Харків, 1925

ТИХИЙ ХУТІР

— Павле! Тобі ось листа з містечка передали ...
Відповіді нема.
В кімнаті темно.
— Павле! Чи спиш? — гукнула дужче.
Із кутка полохливо зірвався сухий кашель, облетів усю кімнату й здивовано прохрипів:
— Що таке?
— На, читай.
Антоніна кинула лист і, сердито човгаючи чобітьми, вийшла.
Щось бубоніла під ніс, але Корнієнко не розчув.
Засвітив лампу.
На стільцях біля грубки знову розвішано пелюшки.
Глянув і роздратовано бахнув стільцем.
Сказати Антоніні — знову сварка, сльози ...
«А, ну його к чорту!» — заскреготав зубами і, обережно піднявши мокрі ганчірочки, обережно повісив їх на те саме місце.
Лист був зім'ятий, без штемпеля — по руках ішов — тільки на конверті хтось розігнався олівцем:

Тихий хутір. Тов. Корнієнко

А в листі теж олівцем:

Тов. Павле! Вгадай, хто це тобі пише. Тільки не дивися зразу на підпис. Я зараз випадково в Лукашівці. Сказали мені, що ти тут. На шостому році знову приведе доля побачитися. Приїзди сьогодні. Чекаю.

Згадай Жовтень, розбитий трамвай і Зіну.

Р. С. Якщо приїхати не зможеш, то в неділю надвечір я сама буду в тебе.

Корнієнко підвів голову і зупинився поглядом на лампі — вогонь приковував.

А думки плигнули в різні боки. Закрутилися. Знялися завірюхою.

Хотів знову перечитати, але літери розсипалися перед стомленими очима, і він тільки пошепки повторив:

— Згадай Жовтень, розбитий трамвай... Зіну...

Ах, так! це ж вони удвох тоді лишилися! На бруку валялися мертві й ранені, кулі зойкали зрадливо, а Зіна, розпатлана, червона, стискувала гвинтівку й напружено клацала затвором.

Коли ворожа лава облягла майдан і треба було тікати, це ж вона, Зіна, міцно стиснула його руку, швидко поцілувала в щоку і, відштовхнувши від себе, кинула навздогін:

— Не здавайся!

З того часу він нічого не чув про неї і був певен, що її, запальну, тоді ж убито.

Згадалася невеличка постать у рудому кожуску, грубі риси обличчя, жучки-очі, такі швидкі й розумні...

— Ви, товаришу Павле, інтелігент, і ви не можете мене зрозуміти,— невгавуча, завзята Зіна...

Крик, нервові різкі рухи, сиві пасма диму, суперечки, товариські «мордобой» — це Зіна.

Рух — Зіна.

І бурхливе почуття, перший могутній спів душі — теж Зіна.

Корнієнко скочив, бадьоро заходив по кімнаті.

«Пате-журнал» — згадав він і засміявся. Так її прозвали товариші: вона завжди перша приносила всі новини, вона все знала.

Двері рипнули.

— Вечеряти будеш?

Корнієнко дивився розгублено, не відповідав.

— Вечеряти будеш, питаю?

Кивнув головою і, підійшовши ближче, взяв Антоніну за руки.

— Та покинь, не до грання... Он дитина плаче.

— Антоніночко, не те, почекай... Це я листа одер-

жав... Знаєш, до мене завтра гості приїдуть... Хороші гості.

Він весело ляпнув долонями й потер руки.

— Ну?

— Так от, Антонівочко, приготуй все як слід... Розумієш?

Антоніна мовчки слухала.

— Не надовго приїдуть. Може, перевочують.

— Хто ж то? Родичі, чи як?

— Не родичі, а добрі знайомі.

— Та хто?

— Одна... дівчина...

Антоніна одвісила спідню губу й скося глянула на Корвієнка. Він помітив. Чекаючи запитань, скрутив цигарку і довго вовтузився над лампою — прикурював.

— Біжи, хліви на ніч позачиняй, — кинула згодом і зачовгала по кімнаті.

Другого дня, коли встав Корвієнко, в хаті було прибрано, і Антоніна поралася на кухні.

Важко грюкали двері — Антоніна сердита. Вона нічого більше не розпитувала, мовчки ходила і лише спідлоба кидала підозрілі погляди на чоловіка.

А Корвієнко старанно гострив бритву й висвистував улюблену серенаду Брага.

— Та не свисти! За чортами скучив?

— Молчаніє, Антонівочко, молчаніє, — притиснув пальця до уст і фальшиво розсміявся.

Коли ж двері зачинилися, досадно покрутив головою й плюнув.

Веселий настрій, що родився вранці, поволі вмирав.

Що ближче підходив час приїзду Зіни, то сильніше нервувався Корвієнко.

Особливо нервувала Антоніна. Сьогодні вона здавалася йому надто відтрутною, і росла до неї злість. Старався опанувати себе. Знав, що коли терпець увірветься і він зачепить Антоніну, буде сварка.

Тоді пропаде весь день, пропаде й зустріч гості.

Скінчиться тим, що вона його вилає. Він же затихне й скориться, як це було вже не раз.

А спомини чіплялися один за другий. Спомини кружляли метеликами, і, осідаючи глибоко в душі, повзли, як щось болюче - лоскотливе.

Сьогодні Корнієнко роздвоївся: за дверима, десь там надворі, був Корнієнко - юнак, що любив бурхливе життя й переможно крутив його за чуба, а тут, у низенькій кімнаті, між грамофоном і пелюшками, — Корнієнко - обиватель, покірний і нерішучий, якого скрутило життя руками Антоніни.

Може, все, що було, — тільки «юний задор», поза, все брехня?

І почуття до Зіни, перший могутній спів душі — теж брехня?

Корнієнко не знав. Переплуталися думки, густо посипалися спогади. Одне тільки ясно — не вистачило мужності, не зумів бути дужим.

Так, це ясно: коли бурею замело батьківське майно, коли вбили брата, ворога радісно-червоних днів — це він раптом зупинився в шаленому льоті, подумав і, пустивши крила, пошкандибав назад.

А потім — пустка в душі, блукання, безпритульність, тиф...

Роздувало вітром людей по степах, і зачепився Корнієнко в Тихому хуторі. Він не думав тут залишатися надовго, тільки хотів відпочити.

Хазяйка добра, хата чепурненька. В хаті віконця підсліпуваті, з надтріснутими й ловко підліпленими шибками. Штовхнеш — і підгнилі рямці роз'їхалися, а в обличчя струмком пестливий запах саду.

В Тихому хуторі життя спокійне.

Жовтень грізно проходив десь там, великими шляхами. Корнієнко чув його, чув — і не вірив.

Коли ж ясно стало, що всі шляхи зітруться, і буде Жовтень скрізь, в кожній щілині, — закралась тривога.

Тоді Корнієнко зрозумів, що він справді зайвий, що він проспав, і що останній етап його відступу — Антоніна.

Але як це все розповісти Зіні? Чи зрозуміє вона його? Чи захоче слухати?

Корнієнко нервово потирав руки, палив цигарку за цигаркою і великими кроками міряв кімнату.

— Будемо чекати з обідом, чи як?

Антоніна покривала стіл чистою скатеркою, звиклим рухом підбирала посуд, і тарілки жалібно дзенькали під її руками.

Цей дзенькіт теж дратував.

Корнієнко рішуче повернувся до неї, хотів щось сказати. Перед очима — міцна, кругленька постать, спід косинки товсті щоки, подушка тремтливих грудей.

Нове, інше, зовсім не те, що було, наче хто підмінив, наче вперше побачив цю жінку.

— Так будемо, питаю? Вже пора.

Корнієнко стиснув щелепи.

— По-че-каємо,— поволі й тихо випустив крізь зуби.

Заверещало в колысці. Антоніна непароком штовхнула його і клубочком покотилася до ліжка.

— Люу... люу... люу... Мовчи, бо батько битиме...

Розстебнула пазуху і, годуючи дитину, поллигла з нею по кімнаті.

Корнієнко трепехнувся, мов підстьобнутий. Потім схопив клаптик паперу, швидко почав писати.

— Антоніночко, я й забув, мені до Карпа треба забігти... Я швидко... Як приїдуть, то попроси вибачити і цю записку дай... Я швидко...

Схопив шапку й вибіг.

Біля Карпового перелазу він розгадливо потоптався і пішов межею в степ.

Зіна й цього разу не зрадила свою пунктуальність. Щойно присмерк підповз до вікон, вона шумно розчинила двері в похмурій хаті.

Назустріч першим вплив із сутінок накритий стіл і ошкірився в гостинній посмішці рядком тарілок.

— Ого! Що це у вас, хрестини чи родини? — розсипала дзвоники сміху й привіталася.

Низенька кімната насупилася: цей рухливий гість потривожив спокій і розбудив дитину.

— Ага, це ваш сивок?

— Мій і Павлів,— серйозно відповіла Антоніна.

— Так, так, знаю. Мені вже все розповіли...— і, вхопивши за носа дитину, знову розсміялася, пильно пронизуючи поглядом маленьке обличчя.

— А де ж товариш Павло?

— Вибіг тут до сусіди... Зараз прийде. Тут вам записку лишив.

Зіна розгорнула:

Вибач мені, але не чекай, не прийду... Не можу, зрозумій. Знаєш, Зіно, коли загасити вогонь і не придушити гніт, свічка сильно начадить. От такий же гніт у мене в душі чадить...

Не можу. Зрозумій...

Зіна ще раз перечитала, потім схопила олівець і вгорі черкнула резолюцію:

Інтелігент. Ганчірка.

— Ну, прощайте... Бажаю всього найкращого.

Антоніна заходилася:

— Та куди ж ви? Почекайте. Ночувати ж будете...

— Ні. Нема часу,— і, попрощавшись, швидко вийшла.

Антоніна повела плечима, здивовано застигла серед хати.

Було вже зовсім темно, коли постукав Корнієнко.

Антоніна жбурнула в нього лайкою і розходилася на всю хату. Корнієнко, мов побитий пес, тихенько сів біля столу і, не одриваючись од лампи, довго дивився на вогонь. Чекав, поки вгамується жінка.

— Посміючись з мене робити? Потаскух у гості кличеш, а сам потім тікаєш!

І зайшлася слізьми.

Він раптом підвівся й трахнув кулаком по столу так, що тарілки полохливо затремтіли, з плачем покотились додолу.

Антоніна враз замовкла.

Але сварня затяглася до півночі, і Корнієнко вже не міг заснути.

Вдосвіта заверещали півні, і поповзла ніч у байрак.

Тоді Корнієнко схопився, розгорнув записку, перечитав ще раз.

Боляче стало. Засвербіло в горлі до сліз. Швидко почав одягатися.

— Ти куди?

— Не твоє діло.

— Куди? — скочила з ліжка і вчепилася, мов звірятко. Очі били полум'ям одчаю, пекучого благання.

Ще хвилина — і Корнієнко повинен скоритися.

Зрозумів.

Раптом схопив її в обійми і... вагаючись... через хвилину щосили одкинув на постіль.

Вона бігла за ним через увесь двір. Він не оглянувся.

До містечка було десять з «гаком».

Корнієнко прийшов стомлений, і тільки тут, в канцелярії виконкому, де йому сказали чекати Зіну, згадав, що зовсім невідготовлений до зустрічі: всю дорогу думав про Антоніну, про те, що може статись за його відсутність.

Стурбовано покрутив головою: «От зараз вона може ввійти...»

І Зіна ввійшла — струнка, рішуча, з портфелем під пахвою.

— А - а - а!.. Здоровенькі були!

— Товаришко Зіно, вибачте і зрозумійте ж...

— Вибачаю і розумію. Це колись я не могла зрозуміти, чому ви з нами, а тепер... тепер я вас цілком розумію.

Корнієнко тільки відкрив рот, щоб сказати — Зіна перебила:

— Ну, мені ніколи — по району їду. Прошайте...

Вона скочила на віз і привітно усміхнулась.

Він довго дивився вслід. Потім схилив голову й помаленьку пішов назад — стежкою на Тихий хутір.

ІЗ ТЕМНОГО ПЕРЕДПОКОЮ

Вранці Ян спустив ноги з тапчана і, ліниво позіхаючи, обвів очима напівтемний передпокій заводської контори—хтось, здається, стукав знадвору?

Увійшла його жінка Клімця. Принесла з селища їжу та мішок.

Тільки зараз Ян згадав, що сьогодні субота і що він уже два тижні як не був удома. Клімця прийшла з мішком—отже сьогодні треба нести додому вугілля.

Ян скривився, пошкрябав щоку, буркнув:

— Сідай.

Щоразу, коли треба було йому крадькома переносити додому вугілля, Ян почував себе трохи ніяково. Іноді пробував відмовлятися (можуть, мовляв, піймати), але Клімця завжди упевнено говорила:

— Старий, та що ти? Наче тобі вперше? Пронесеш якось... Чи, може, жалко, завод збідніє?—і, похвюпившись, тихо додавала:

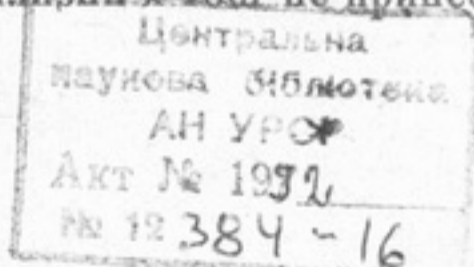
— Треба ж...

Ян знав, що треба, бо вугіллям не страшно розводити апарат—диму нема—та й питво виходить чистіше, без «душка». І хоч він вагався, але врешті всі його вагання перемагала одна думка: тепер, коли завод вважається за народне добро, справді не слід себе обмежувати можливостями. Не гріх бо тепер для таких хазяїв, як більшовики, і весь завод димом пустити, не то що грудку вугілля взяти...

Ян зібгав мішок і поклав його в куток під сходи.

— Ну, що там дома?—спитав похмуро.

— Та що дома? Те саме. Білизни я тобі не принесла,

прийдеш сьогодні, то переміниш,— заклопотано сказала Клімця, зв'язуючи вузлик.

— А Зоська як? Чи дивишся за нею?

— Зоська? Хіба її тут не було?

— Ні. А хіба й вона з тобою?

— Егеж... Мабуть, забігла кудись — то ж іще золотко! Таке дівчисько, як добрий москаль, а все вітер у голові.

— А хіба що? — насторожився Ян.

— Розбалував ти її, он що! Як же, одиначка! — дразливо хитнула Клімця головою і повернулася до дверей.

Ян хотів її зупинити, хотів ще спитати про дочку, ало тільки м'яко, докірливо сказав:

— І чого ви так рано розходилися?

— Рано? Може, роботи мало? Четверо рук, і то не вправляємось,— гукнула вже з порога.

Ян подивився їй услід, провів долонею по обличчю і, підтягнувши очкурюк, почовгав у контору.

Був він ще досить кремезний, хоча добрих піввіку стояло за ним. Тільки спина трохи вгнулася — горб.

У конторі, як завжди, почав обходити всі столи й витирати порох. На одному столі здухне щось, звіє, на другому байдуже помахне раз-другий, неначе мух зганяє.

Так щодня, поки нікого не було, товкся він з ганчіркою в руках, пересовував стільці, столи, мурмотав щось під ніс, прикидав звиклим оком, чи все гаразд.

Від ганчірки знялася курява, і з вікна навкосо через усю кімнату пав золотий стовп. Ян чомусь на хвилину зупинився перед ним, задивився, як танцювали тисячі чудних порошинок, і йому почало згадуватися щось далеке, зажурне. Здавалося, що колись так уже було, чи снилося. Якраз отак стояв у золотому стовпі, так само вранці, тільки ще щось було дуже гарне — трудно згадати...

А надворі дзвеніла весна. Був той час, коли в заводському палісаднику цвів жасмин, солодкою тугою переповнюючи груди, а вочами над заводом і посьолком лунав невгавучий соловйовий захлин.

Ян розчинив вікно. Дихнуло бадьорим ранковим холодком і тьмяно запахла квіти.

За палісадником, далеко в дворі, стояла купка людей. Серед них у шкіряній куртці й такому ж кашкеті голова завкому Савка Безулий.

Обличчя Яна враз змінилося — пізнав Савку.

— Ач, шкіряний чорт, — сердито пробубонів він, — ще з досвітку на ногах, мов справжній хазяїн...

Він тільки одвернувся, щоб швидше прибрати в завкомовій кімнаті, як раптом затріщали кущі. Кинувся до вікна — в палісаднику двоє хлопців хапливо общипували жасминові віти.

— А то куди? я т- тобі! — гукнув Ян, замахуючись ганчіркою.

Хлопці враз майнули через паркан, і один з них, висолопивши язика й скорчивши «пик», обурено прохрипів:

— У - у... Бар - р - бос!

Потім, одбігши трохи, обидва зайшлися реготом.

Ян у відповідь трахнув вікном. Іншим разом він провчив би їх, звали б, шибеники, як зневажати старших, а тепер...

— Зачепись но тільки, тепер же «слабода»... — сварливо-іронічно покрутив головою і пішов до Савчиної кімнати.

Суворо відстовбурчивши вуса, він махнув кілька разів ганчіркою по шафі, потім зупинився на легенькій по-смішці Ільча, що схилився над столом, пожував якусь невиразну думку і раптом поспішно взявся до роботи.

Не любив Ян цієї кімнати. Навіть більше — ненавидів. Він бачити не міг і голову завкому, того самого, що колись бігав пастушком та на людях світив голою... Колись Савка звертався до Яна (а Ян був тоді поважний панський кучер) не інакше, як «дядю». А тепер Савка засідає в цьому кабінеті на місці колишнього хазяїна і каже Янові:

— Товаришу...

— Який я тобі, бісового батька, товариш? Може, разом на вигоні пасли? А може, з пам'яті випало, як я тебе пояском частував за яблука з директорського саду? — часто думав Ян.

Він не міг забути, як Савка, коли знялася революція, погрожував йому наганом, вимагаючи одімкнути директорську стайню, як потім привселюдно махнув його по шапці, ще й погрозив:

— Чекай но, паніє - Яніє, з тобою окремо побалакаємо.

І побалакав — другого ж дня скинули Яна з кучера. Натерпівся він лиха, поки впросився сторожем до контори.

Правда, все це було давненько, затерлося, попливло з бистрими днями, але образа важким намулом осіла на Яновому серці. Він був надто гордий: раніш його всі поважали, і збити шапку з себе він навіть економіві не дозволив би, не то що якомусь «молокососові» Савці.

Тепер, придивляючись до всього, що творилося довкола, він тільки плечима знизував і ніяк не міг збагнути й звикнути.

Скінчивши прибирання, Ян повернувся до передпокою. Він витяг із кутка відро, умився, потім залізним гребінцем старанно розчесав рудувато-сиве липке волосся на голові й бучні з бакенами вуса. Це давня Янова звичка. Ще з тих часів, коли був лакейчуком, а пізніше кучером. Звичка, за яку його й досі подражнювали «пан - Яном». Та як би там не говорили, як би скося не дивилися, він тільки одне знав: чистому шляхтичеві завжди більше поваги, а замураній «шантрапі» завжди заздро на чистого. Тому й у свята конче чіпляв гутаперчовий комірець і сумлінно натирив ваксою чоботи.

Перехрестившись на куток із павутинням і прошепотівши коротку молитву, він нарешті виїняв з торби сніданок і повагом, не кваплячись, сів у широке старовинне крісло з продраним дном.

Крісло він сам роздобув собі. Приволік його до передпокою із заводської возовні, де воно валялось серед мотлоху. Хоч із крісла випиналися разом з тирсою голі пружини, але він, наче яку цінність, ревниво оберігав його і нікому не дозволяв на нього сідати. Хібащо його «стара», пані Клімця, зайде з посьолка, або дзигною вскочить донька, весела Зося — їм можна.

Зося!.. Щось він став за нею помічати. Ну, та хто його зна.

Може, так здалося?..

З темним передпокоєм і з кріслом Ян давно освоївся, навіть звик до них. Тут бо він жив, лише від часу до часу навідуючись до посьолка, а до того ще й попахувало від них звайними старими часами.

За дверима, за вікнами котилися бистрі, радісні дні. Там співало життя, пропливали шумні, завітчані маніфестації й гриміли гімни, а він, мов той павук у куточку, сидів у темному передпокої, прислухався до цього всього й лише досадно хитав головою:

— От кумедіанти,— говорив він,— і коли воно, це все, скінчиться?..

Після свіданку Ян механічно труснув капшучком, скрутив товсту цигарку з конторського паперу. Під зруділими, аж червонястими від диму вусами зашкварчало. Сіренькі очі забігли в щілини, і все обличчя поривуло в синьому солодкому димі.

Починався робочий день. Частіше рипіли двері — обридло вже. Так учора, так позавчора — увесь час отак.

Ще здалеку Ян пізнавав кожного по ході. Декого він навмисне не помічав, а декому привітно казав добридень і відчиняв двері. Він добре знав, кому й скільки треба взичити уваги.

Ось почулися Савчині кроки, і він враз повернувся спиною та вдав із себе заклопотаного. Хай, мовляв, начальство знає, що служба на місці, але з таким начальством краще не бачитись.

До контори тепер приходили веселіші, ніж завжди, свіжіші. Більшість у білому. Дівчата з квітами на грудях і в зачісках, верткі та бадьорі. Навіть бухгалтер, черствий, похмурий лідок, проходячи сьогодні через сівці, мугикав під ніс невиразну пісеньку.

Весня впливала й на Яна. Мимоволі переймався він теплим настроєм. Лагідне заспокоєння сповняло його, розбавляючи застарілу ворожість, і робило його добрим.

За дверима в конторі вицокували вже рахівниці, го-

рошком розсипалися машинки, і над усім стояло приглушене гудіння робочого дня.

А через напівтемний передпокій все проходили й проходили заклопотані люди. Вони майже не помічали Яна в глибокому кріслі. Вони байдуже шаркали мимо.

Ян теж спід навислих брів мляво дивився на них, радий, що його не турбують. І не хотілося йому думати ні про що. Хіба про минуле. Він спочивав душею, коли думки були в далекому давньому. Тоді радісно й тепло німіло в його грудях.

Було ж у Яна давнє — чи вернеться? Чи вернуться ті дні, коли Клімця знову пектиме смачні млинці, ставитиме до обіду шкалика, коли його всі будуть поважати? А Ян зодягне розцяцькований жупан і, вийшовши на плац перед стайнею, де хлопці маніжать баских коней, крутне вуса й гаркне на весь двір:

— Смали з батюги, бо не дам кандьору!..

Або вилетить четвернею в степ, на смерть лякаючи подорожніх, а паничі тільки регочуть ззеду та ляпають по спині:

— Ех, і Янек!..

— Товаришу, — висунулася з контори голова «входящого», — завком кличе.

Дорогі спогади враз урвалися.

Ян закліпав очима, завовтузився, пішов.

— Зрастуйте, товаришу Яне, — просто й чемно, за своєю звичкою, привітався Савка.

— Драс... — мугикнув Ян понуро.

Йому стало незручно.

— Віднесіть, товаришу, цього листа до клубу і зараз же повертайтеся з відповіддю.

Ян механічно зачовгав до дверей.

В клубі, що стояв на другому кінці заводу, дарма що робочий час, було шумно. Гупали молотками в стіни, щось прибивали.

Молодь рухливо сновигала з прапорами, з ялиновими вітами.

— Що це у вас таке? — іронічно примруживши очі, спитав Ян у першого ж хлопця.

— Сьогодні будуть червоні хрестини.

— Хрестити, значить, будете? — посміхнувся Ян. — Значить, на попів перевелися? Ну й діла...

На виході зацікавлено глянув у розчинену залу, де шуміла молодь, і вражено одхитнувся: серед дівчат, що плели гірлянди, сиділа на підлозі його Зося. Придивився уважніше — так, це вона, його золотокоса Зося в рябенькій блузочці.

— Зося! — гукнув Ян.

Гуляли молотки, вирував веселий галас, і вона, мабуть, не чула.

— Зоська! Клята дитино! — гукнув дужче, але її зовсім заслонили.

Він згадав, що Савка чекає, і махнув рукою. Вирішив потім поговорити.

Всю дорогу до контори думав про дочку і ніяк не міг у тямки взяти, чому вона досі крутиться на заводі, та ще й у клубі, та ще й в суботу, коли й дома роботи багато. І чому не зайшла до нього?

Це Яна занепокоїло. Зося, найбільшу свою цінність, він любив над усе. Він її вважав за свою непорушну власність, на яку вже ніхто, крім нього, не має права, і ревниво пильнував її.

Передавши Савці відповідь, повернувся до передпокою, але сидіти вже не міг. Тремтіли руки, як крутив цигарку. Похапливо викурив, кинув у куток, і тут же згадав, що в кутку лежить мішок на вугілля, який може затлітися. Кинувся до мішка, притоптав чоботом. Потім обережно розгорнув, придивляючись, чи й справді не пропало, і роздратовано шпурнув під сходи.

Вугілля, Зося, Савка — все змішалось, закрутилось, попливло...

Ніяк не міг зрозуміти Зося. Помічав уже з деякого часу, що Зося відбивається від рук, але заспокоював себе тим, що Зося молода — хочеться ж їй погуляти! А все таки невже вона не розуміє, не відчуває? Невже вона...

Темне підозріння гадючкою звивалося під серцем і всмоктувалось глибше, глибше...

Знову Ян у кріслі.

Розгубився. Замислився.

Гукали на нього — він незрозуміло підводився, наче зі сну. Потім, повернувшись, знову сідав і думав.

Вже одлунав гудок перерви. День пішов на схил, і в темній передпокій закрився обережний промінь.

Скрутити б ще цигарку та затягнутися так, щоб аж... Аж раптом із контори з папірцем у руках вискочила Зося.

Він здивовано розкрив рота.

— Коли ж це ти пройшла, що я й не помітив?

— А ви, мабуть, дримали собі... Я з людьми — ви й не помітили...

І Зося, сунувши папірець за пазуху, завовтузилась пальцями в пучечку квітів, приколотих до блузки.

Була вона ставна, рухлива, краща, як здавалося Янові, за всіх. Ніжно глянув на неї, і від бистрих очей, від золотого прядива спід косинки, від соковитого розрізу темних уст запахло йому сьогоднішнім бадьорим ранком. Гордо й щасливо усміхнувся і, кивнувши головою в бік контори, спитав:

— Чого ходила?

— Михайлов захворів... Просив, коли буду на заводі, щоб нагадати про нього.

— Коли буду на заводі... А навіщо тобі той завод здався?

Груди її схвилювано підіймалися, пальці тремтіли на квітах. Голову схилила низько й почала тихенько щось наспівувати.

Ян покрутив головою.

— А що то в тебе за бумажка?

— Де?

— В пазусі.

— А... то теж Михайлову просили з контори передати.

— Покажи.

— Ото... Все одно не прочитаєте... Нащо вам? — і притиснула руку до грудей.

— Та покажи.

— Та не цікаво, їй - бо, не цікаво ...— зніяковіла й заморгала очима.

— Ой, краще би ти з Михайловими діла не мала.

Спід навислих брів пильніше глянув на зашарілі Зосині щоки і пройшовся рукою по вусах. Далекий взагалі від гадки, що Зося може від нього з чимсь уперто таїтися, він і зараз хотів повірити їй, але настирлива гадючка сильніше й сильніше всмоктувалась в серце.

— А що ж там дома?

— Та... нічого...

— Що мати робить?..

В цей час вихраста голова хлопця, що вранці ламав жасмин, просунулася через двері і, пізнавши у напівтьмі дівчину, крикнула:

— Зоська! А йди! Там тебе ждуть... засідання ж! Зося стрибнула до дверей.

І враз, наче ззаду піддало пружинами, виплигнув Ян із крісла.

— Стривай!

Зося зупинилась за порогом.

— Іди сюди!

— Та мені ніколи. Там чекають...

— Іди, кажу!— зняв по - батьківському голос, але Зося стояла не порушно.

Тоді сердито зашипів через настовбурчені вуса:

— А це що таке? Це що за шваль з тобою за панібрата? Га? Щоб тобі на моїх очах такі шмаркачі гукали «Зоська», як все одно якій вуличній?

— Та що ви, тату? Це ж другі покликали...

— Мовчи! Хто другі?

Вихрастий хлопчак, що стояв поблизу, раптом пирснув зо сміху і, крутнувшись на одній нозі, галасливо побіг до брами.

Ян скипів.

— Хто другі, питаю? Чого по клубах шляєшся? Що за засідання?— і схопив дівчину за рукав.

— Тату, чи ви при пам'яті? Покиньте, бо втечу...

— Втечеш? Ховаєшся? Я т - тобі покажу!

Обурення й ревнива підозра до краю охопили Яна.

Він довше не міг себе стримувати.

— Покажи бумажку!

Дівчина злякано глянула на батька. В очах спалахнув огник одчаю. Хрестом скинула руки на грудях і твердо сказала:

— Не дам.

Ян труснув нею раз, ще раз і силоміць пустив їй за пазуху волохату руку. Зося ойкнула, але більше не захищалася.

Через хвилину Ян уже розгладжував у себе на колінах зім'ятий папірець і нетерпляче вдивлявся у великі заголовні літери. Скупчивши всю увагу, всі свої знання, він після довгого напруження прочитав: «Анкета». А далі було писано так дрібно, що й очей не вбереш. Дати комусь прочитати він не наслідювався. Довго й уперто дивився в стелю, примруживши очі, наче хотів щось пригадати, і врешті безпорадно розвів руками.

Зім'ятий папірець лоскотно затремтів у руді. Рвонув папірця, кинув додолу.

І зразу стало жаль дівчину, а до себе самого виникла гнітюча огида.

Збентежено він зітхнув, похнюпився. І вже до самого кінця роботи, поки всі розійшлися, ходив, мов у воду пущений.

Коли в конторі стало порожньо, він почув себе краще. Він нарешті лишився сам із своїми болями та думками і рішуче взявся до роботи.

Роботи було не дуже багато — повимітати, повитирати, щоб у понеділок на готове прийти. Однак він човпав по всіх куточках, обдивлявся кожну дрібничку, всім столам нарівно взичив уваги і всі чорнильниці пообмивав. Хотів у роботі розбавити неприємну гущу сьогоднішнього дня і зтягти цю роботу до сутінок.

Як стемніло, Ян позамикав двері, ключі передав до завгоспа і, заспокоєний втомою, з легким почуттям задоволення самим собою, вийшов на вулицю.

Мішок сунув під пахву.

Над заводом, як завжди, горіли вогні, і прокопчений мурований велетень, як завжди вночі, здавався іншим,

трохи чудним, строгішим, ніж удень. У повітрі гоїдався насичений весняним запахом молодий гомін. Із тьмяних закутків котився безтурботний сміх, такий бадьорий, страшно-різкий, і пропадав десь у гущавині заводських садиб — здається, там, де ледве чутно бринькала мандоліна.

Ян постояв, оглянувся довкола і пішов уздовж заводської стіни, вниз, до самого ставка.

Завод він знав як свої п'ять пальців. Кожну щілину, кожну ямку міг навпомацки знайти. Біля ставка обійшов гниле багнище з іржавою заводською покиддю. Шугнув у рівчак. Підповз до рогу, де починався дощатий паркан.

Ззаду на болоті кумкали жаби. Спереду було зовсім тихо. Лише завод оддала дивився похмуро й строго.

Янові це було не вперше. Хоч і сидів цілими днями в темному передпокої і ніби нічого не бачив, не знав, але в нього все було розраховано до дрібнички.

Він тільки злегка крекнув, на хвилинку зник у паркані, немов паркан проковтнув його, а через кілька хвилин згинці тим же рівчаком ніс у мішку вугілля.

Звідси до селища було далі, зате безпечніше. Сьогодні він трохи дасть гаку, піде новим шляхом, понад берегом, ліщиною, потім межею просто до себе в подвір'я.

Вибравшись із рівчака, обережно послухав, оглянувся. Ніде нікого. Здалеку глухо буркотів і похмуро з докором дивився темний велетень та під самим вухом кумкали жаби.

За ліщиною над пагорком підіймалося сяйво — сходяв місяць. З комишів куделею повзли тумани, облапували берег, крадькома пропливали в степ. Холодок підбадьорював, підганяв.

Здавалося, що ззаду за ним хтось стежить непомітний, і він поспішив дійти до ліщини, поки місяць не сягнув півнеба. Тоді в темряві сів під кущем, щасливий, що проминув найнебезпечніші місця. Так приємно було розправити натружені м'язи — потягнувся, стулив очі.

В пам'яті виросла Зося. З нею Ян уже приготувався поговорити довго й ніжно, а з першого ж заробітку

купити їй у кооперативі квітчасту хустку, щоб не ходила в червоній набридлій косинці. Коли б гроші, він би їй багато всякої всячини накупив і до роботи б не силував, щоб росла собі спокійно та радісно на задрість сусідам. І тоді б ніхто не посмів на неї гукати «Зоська», а чемно зверталися б «Зосю», і тоді б він їй конче висватав порядного молодика.

Десь із гушавини гримнув соловей. Місяць підплив вище, і жолобиною поміж корчуватих хащів поповзли тіні.

Ян підвівся, пішов далі.

Щоб не виринути зразу на освітлену галяву, він трохи збочив, пройшов чагарником до самого його краю і лише тут сміливо ступив на межу. Навкоси через галяву колись проклали стежку. Нею тепер рідко хто ходив, але Ян все ж вирішив бути обережним і йшов трохи осторонь, навспотички.

До селища було вже хвилини десять ходи.

Раптом на стежці — дві темні постаті, наче із землі. Мовчки, повагом, тісно одна до одної посувалися вони назустріч. Ще не помітили Яна, але були так близько, що чулося шарудіння кроків.

Ян знітився, присів.

І в цей же час лунко вдарило на всю галяву:

— Стій! Хто там?

Він кинувся лежмом, нерухомо прикипів до землі.

— Хто там? — знову зірвалось із стежки і котилося просто на нього.

Серце Янове на хвилинку зупинилося, потім застукало часто-часто, і Ян полетів у безодню.

— Хто це? Вставай! Ну бо, вставай! — сердито промовило над самою головою знайомим голосом.

Ян підвів голову. Перед ним, по коліна у межових бур'янах, стояв Савка.

— Це ви, Яне? Ви що тут?

Ян мовчав.

— А це що за мішок? Ага, вугілля!..

— Ой, товаришу Савко, не губіть, — перелякано завовтузився Ян, — не губіть, голубчику! У мене ж діти, жінка... нестатки, самі знаєте... Не губіть!

Савка підвів руку, застиг. Потім рішуче нагнувся до нього і прошепотів крізь зуби:

— Пам'ятай, щоб це в останній раз! Котись!— і ткнув чоботом у мішок.

Ян покійно й швидко встав.

До самого дому він уже не оглядався. Ішов підтюпцем, а ноги йому здавалися чужою, чудною машиною. Все довкола було наче в густому тумані. Голова спорожніла й болісно гула.

І коли Клімця на його голос відчиняла двері, власний голос видався йому теж чудним, чужим.

— Чого це ти так довго?— спитала Клімця.

Яна враз наче гачком рвонуло всередині. Оскажено суворо глянув на неї і так гупнув серед кухні мішком, що з підлоги знялась хмара і полохливо затремтів мисник.

— Та чого ти, Яне?— тихо й тривожно підвела опухлі очі.

Все, що кипіло в ньому за цілий день, тепер готове було вибухнути вемилосердним гнівом. Але він згадав про Зося. Стримався.

Од печі йшло духмяне тепло. Припічок був чистий, старанно підмазаний рожевою глиною. На всю хату стояв запах свіжого, ще гарячого хліба. Янове роздратовання помаленьку вгамовувалося, і він почав мовчки крутити цигарку.

— Умивайся, Яне,— обережно підійшла Клімця.

Тоді він несподівано для себе самого з якимсь невиразним тремтінням взяв її за лікоть і, оглядаючись на другу кімнату, щоб не почувла Зося, тихенько розповів про все, що з ним сталося. Скінчивши, тихо спитав:

— Зося спить?

Клімця заморгала очима й піднесла до носа кінець хвартушка.

— Що таке? Зося спить, питаю?

— Нема Зосі.

— А де?

— Нема Зосі... пішла... геть пішла...

Мов громом ударило Яна— все довкола тіпнулось, затанцювало перед очима.

— Як пішла?

— Вчора посварилася зо мною, а сьогодні на заводі десь зникла. Ото я тобі казала... Потім вдень прибігла й плакала. А оце недавно постукав Савка. Ніколи не ходила, а теперечки пішла.

— Та що таке? Не розумію...

Клімця знесилено похилилась на одвірок і безнадійно-гірко захлипала в жменю:

— Мабуть, і в комсомол піде... Збирається... І Савка нависом вчащає... Я тільки боялася тобі говорити, думала — передуріє дівка, опам'ятається.

— Так це вона?.. Ага, тепер усе розумію,— глибоко зітхнув Ян,— тепер усе...

Розгублено сів на мішок з вугіллям, низько схилив голову.

— Що ти? — обізвалася Клімця.

Він їй не відповів.

Замовкли. Мовчали довго. В хаті стало тихо, як на кладовищі. І тільки десь у нічній далечині велично й страшно гриміли солов'ї.

Харків, 1924

ДВА ЛИСТИ

Дворик вугластий, закапелковий, оточений звідусіль старими флігельками з кривобокими східцями, ганками й галерейками,— одне слово, на тих вулицях, що дуже близько до передмістя.

Схилялось навечір'я, і чоловічок, що сидів у дворіку на клишоногих приступцях, трошки замріяно примруженими очима дивився кудись поверх флігельків у далечінь.

У шпакуватого чоловічка геть ізсунувся кашкет, викриваючи його лисину й остаточно виявляючи, що чоловічок уже немолодий.

Здавалося навіть, що чоловічок, зручно спершись на лікоть, дедалі стає нерухоміший, міцніше приплющує очі і готовий ось-ось задрімати.

Може, п'яленький він був? Може, стомлений? А може, був розніжений весняним теплим днем?

Галас дітвори, що кружляла в дворіку, аж ніяк не заважав йому, і, мабуть, раптовий грім не вразив би його так сильно, як вразив чийсь раптовий вигук:

— Микола Склярєнко!

Чоловічок кліпнув, враз прочувався, злегка підвівся і, перебігаючи здивованими, пильними, маленькими очима по дворіку, натрапив поглядом на листоношу.

Листоноша вже сквапливо простував до нього. Листоноша помітив його легеньке занепокоєння і сум'ятність, що цілком природні в подібних випадках (та й іншої дорослої людини на цей час не було у дворі), і, ще раз на ходу сказавши прізвище адресата, простягнув шпакуватому чоловічкові листа.

— Гм! Да, да,— трохи п'яково й навіть нерішуче, як це трапляється, коли одержують несподівані листи, промимрив чоловічок,— да, да... Давайте сюди... Дякую...

Дрімливість, млявість у нього наче рукою зняло. Яка дивна буває іноді сила цих кольорових пташок, що прилітають несподівано!

Він мигцем поглянув услід заклопотаному листоноші, що вже поспішав геть, і одразу ж перевів погляд на синій конверт, на якому великими літерами справді стояло: «Миколі Склярєнкові». Потім скинув оком по всіх флігельках. Сіпнув одним плечем. Сунув листа до кишені. І так, з підведеним плечем, трохи згинці, трохи бокаса, покрокував скрипячими сходами до хати.

У невеличкій кімнаті, що виходила вікном у якийсь глухий закуток і вже була заткана сутінню, чоловічок підійшов до столу й засвітив лампу.

Ще хвилинка— і з його трепетних рук пурхнув на стіл синій конверт.

Він окульбачив носа великими окулярами, поволеньки, як той індус, що боїться розхлюпати чашу мудрості, взяв листа. Ще раз півшепотом перечитав адресу. З м'якою, лагідно-сумвенькою усмішкою зупинився був на штампелі «Харків». Перевернув листа на долонях— і побачив, що його заліплено недбайливо, чи, може, погано було зроблено цей конверт, чи, може, занадто пухкий був лист.

Замість розліплювати, він одклав його на стіл, як іноді роблять ті, що хочуть продовжити солодку щемітність нетерпіння, або ті, що однаково бояться і великих неприємностей, і великих радощів.

Одклав. Зітхнув. Похитав головою.

Це тривало недовго— чоловічок похопився.

Обережно, любовно, щоб зберегти первісну дорогу цілість, щоб почути ще запах надсилача та уявою своєю намацати сліди тих пальців, що заліплювали, чоловічок підважив, підпоров уступливий трикутничок конверта і вийняв листа.

«Здрастуй, Миколко!

Давно вже не писала тобі. Та й ти чи не забув за мене? Забув, мабуть? Ну, то ще цікавіше буде тобі зараз читати. А що давно не нагадувала за себе, то й надолужую тепер.

Не писала я тобі, Миколко, тому, що, по правді, від певного часу не можу зрозуміти, якими інтересами ти перейнятий, як ставишся до мене й до всього взагалі. Адже й ти давно-давно не давав про себе звістки (можливо, і адреса вже не та). Крім того, була я, Миколко, страшенно занята, страшенно багато в мене роботи й всіляких життєвських клопотів.

А оце останніми часами склала аж три іспити. Лишається ще один, останній—і край. А там—літо. Остання практика. Справу зовсім скінчено.

Ну, от. А сьогодні випав мені вільний день. Сьогодні у нас весна. Сонце регоче на все небо і куди не глянеш—проліски. Не кримські, а такі наші, північно-українські, з приміських гаїв. На кожному розі вулиці, на грудях, у руках, по хатах—скрізь ці ніжноглубі усмішки. Люди так пожадливо тягнуть, тиснуть їх до себе, що, їй-бо, скидаються іноді на дітей і зворушують.

Уявляю собі, яка вже теплінь і яка краса на нашому українському півдні! Я згадала сьогодні оту нашу кручену глуху балку, що ліворуч од заводу. Пам'ятаєш? Пам'ятаєш, коли ще були маленькими й жили на заводі,—як рясно зацвітало пролісків у тій балці! Ти, між іншим, побоювався туди ходити (чи вовкулаків, чи матерніх наказів—не пригадую вже), і я завжди спокупшала тебе до компанії, силоміць тягла, як і інших. Пам'ятаєш?

Отак і сьогодні я підбила та потягла за місто ціле товариство. Чого ж, справді?.. Черевики свої я цими днями підправила, може, не зовсім елегантно, але так міцно, що хоч цілий рік грай у футбол, а день вільний, а сонце регоче, а проліски тихенько співають ніжноглубих пісень... Чого ж, справді! Ех, шкода, що я не поет!

Як же пахла земля за містом! Які ж були, які (ну

от, не знайду тут потрібного, точного слова), які були ще нерішучі, трохи соромливі фарби! Соромливі од тої багатющої, могутньої повноти, що досягає, що ось-ось незабаром прорве плівку і радісно розліється, розквітне, забує. Чорт побори, яке ж хороше життя!

Прийшли ми додому трохи заболочені, зате з повними жменями проліскових усмішок. А мені знову згадався наш південь, і виразно постала в уяві кручена балка. І подумала я: дай пошлю вістку, пошлю не батькам, а колишньому «сподвижникові дитинства». Чому так — і сама не знаю.

Ну, от. Сіла до столу, строчу тобі це посланіє (велике, мабуть?) і мигцем переглядаюсь із синіми очима весни, що зоріють тут же біля мене. Як романтично, правда? Ах, романтика — невмируща, бадьорна хибкість сильних, незафутлярених людей! Це я не про себе. Хоч я й незафутлярена, хоч я визнаю і поважаю тільки сильних та бадьорних, але це я не про себе. Жінки... До речі, сьогодні, вертаючись з гаїв, я бачила цікаву картинку. Ні, мушу трошки ухилитись і хоч коротко розповісти.

Це було в місті. На тих вулицях, що близько до передмістя і що на них звичайно довше залежується сніг та всіляке сміття. Поруділим, розкислим уже снігом пливли серед вулиці низенькі гринджолята. Точнісінько такі, як у нас бувають. Повільно, навіть урочисто. Як човник: хить - хить...

Правив шкапою міліціонер, юнак, з обличчям роблено-суворим. А другий, теж юнак, стояв навколішках у другому кінці саней і хотів, либонь, здаватися офіційно-байдужим. Він, цей другий, обома руками тримав за плечі жінку, яка в непримушеній, надто відвертій позі сиділа посеред саней, — хить - хить...

І жінка, ще молода, туга, здорова, але тепер безвільна, гоїдалась, мов у колиці. Спід білої хустинки їй на щоки падало волосся. В очах, підведених синцями, разом п'явенька мутність, радість і протест. І раптом вона заспівала. Хрипко, якимсь зарізаним голосом. І так сильно, і такої соромідької пісні, що на тротуарах одразу звернули увагу й посунули за нею натовпом.

Міліціонер цвяхнув по шкапі.

Другий посміхнувся і дбайливіше взяв її за плечі.

— Мадонна...— сказав хтось у юрбі насмішкуватим, ображеним голосом.

Так от — хтось романтично образився за Мадонну, а я по-своєму романтично образилась за неприпустиму кволість жінки. Жінки взагалі. Не тільки за вікову честь матері, а й за ігнорування чи навіть профанацію тієї величезної, відповідальної ролі, що належить жінці в нашій оновленій країні.

— І справді, як романтично! — тепер, мабуть, ти вже скажеш, посміхнувшись.

Але май на увазі: цього терміну я зовсім не хочу зараз обстоювати. Це вимагає окремих розмов. Та наколи б ти погодився, що, приміром, у спорті є чимало своєї романтики, що такої своєрідної здорової романтики не бракує хоча б на з'їздах та конференціях, чи в боротьбі, чи в досягненні мети, — то я заперечувати не буду. Проти романтики дужих легенів, ясного розуму, невблаганної твердості й життєвого руху я заперечувати не буду.

Справа не в цьому. Справа в тому, що треба здоровим почуттям любити життя і бути сильним. І жінці тут відставати аж ніяк не годиться: кволість бо її дуже часто буває лихом для інших, що на них вона впливає. — Теж кволих? — спитаєш ти мене. — Авжеж, — відповім тобі. А тому: хай живе сильна, незламна нова жінка й нова людина!

Звичайно, істина це не нова. Америки ці давно знайдено. Але, будуючи нове суспільство, змагаючись до великого прийдешнього, не слід забувати про такі Америки. Чи ж не так? Я, принаймні, раз-у-раз переконуюсь, яка це прекрасна і хоч стара, але вічно свіжа істина.

А сьогодні, в цей запашний день мене особливо сповняє радість життя і бажання бути непоборно-сильною. Егеж! Хто це там морочиться з настроями? К чорту! Кому це там досі бракує... ложечки, щоб розжоване класти до рота? Не треба таких! Кого це там

мучить амбітність і різні дрібненькі, малесонькі особисті інтереси? Геть!

Ти, Миколко, не зважай, якщо я напишу десь не доладу: у мене за тонкою стіною сусіди теж студенти. Вони, нахаби, зараз завели якусь принципіальну суперечку і так галасують та грюкають, що весь дім здригається. Я вже заклинала їх пречистою силою, а вони ретельно одгукуються, що зараз ніби час відпочинку і що кожний має право відпочивати по-своєму. Ну, нічого. Як скінчу листа, я їм покажу, де... і т. ін.

Отже сьогодні мене особливо сповняє радість життя і бажання бути непоборно-сильною. Не знаю, можливо, з цих причин я й пишу якраз тобі,— здається, маленькому моєму антиподові. «Здається»—бо вже давно одбились ми одне від одного, а потім бачились досить рідко й випадково, щоб говорити з певністю. «Маленькому»—бо життя ти не можеш не любити, стати сильним не можеш не хотіти, але, скільки мені відомо з твоїх власних слів та деяких чуток про тебе, ти не позбавився свого надлому, і твій дивний надрив чи не прогресує?

Тільки не приймай моїх трохи різкуватих вигуків про настрої та дріб'язковість на свою безпосередню адресу. То сказано взагалі. Я ж бо не знаю, що ти собою тепер являєш. Знаю тільки одне: все ж таки надаремне ти мене колись не послухав, Миколко. Пам'ятаєш? Надаремне. Звичайно, перш за все тут винні твої батьки, твоє виховання. Ти хоч і розлучився з ними, та, здається, пізно. А з їхнім впливом, якщо живі досі, може й досі не розлучився? (Не гнівайся за таке непрошене втручання. Ти ж колись, їй-бо, славний був хлопець, ще й «сподвижник дитинства». Тому й поводжусь з тобою вільніше).

Пам'ятаєш, Миколко, в дитинстві тобі часто забороняли гратися зо мною? Ми, пацани, тоді ще не знали, що таке клас, і тоді ще ти наважувався порушувати накази своїх старших, накази свого класу. Егеж! Може, це звучить стереотипно, але це так. А потім, ген-ген потім, пам'ятаєш, як ти почав боротися із самим собою, як ти почав мінятися? Хитався, хитався і врешті хит-

нувся. І знову якось чудно, навпіл, немов би сюди, немов би ще трохи й туди.

Невже ти й досі не сприйняв цілком наших величезних соціально-історичних зрушень, нашої чудесної дійсності?

А може, я поспішаю з цими запитаннями? Може, ти зробився тепер зовсім інший? Може, тепер неправда, що ніби ти покинув своє (і без того кволе, безсистемне) навчання та пустився на волю хто зна чого? Та й інше, інше, інше про тебе—може, тільки вигадка, сплітка, зла неправда?

Тоді—тисну тобі руку, бо й колись ти теж був не поганий хлопець.

Не гнівайся ж, хлопче. І якщо буде можливість, раджу завітати сюди, до нас, подивитись, як тут кипить життя, переконатись, як переможно ступає історія, повчитись, як треба бути сильним, рішучим, життєздатним.

У нас тут і весна хоч пізня, проте наче бадьоріша. Вона тут скупіша, ніж на півдні, але саме тому й гостріше, глибше сприймаєш її, більше ціниш.

Ну, от. Наговорила я тобі цілу торбу всілякої всячини. Розписалася, можна сказати, як ніколи. Вже й нерано. І проліски мої стомилися, хочуть приплющити повічки...

А все ж таки цього року, вертаючись з практики, я заскочу на наш південь, на завод, до моїх батьків і конче побуваю в крученій глухій балці. Давно-давно вже не була там.

Можливо, проїздитиму через твоє місто. Можливо, тоді побачимось. Згода?

А поки—досить. Піду зараз до сусідів розправлятися за принципіальний регіт і паровозні горлявки.

Бувай, Миколко!»

Чоловічок уважно до кінця прочитав підпис і адресу. Поправивши на носі окуляри, він ще раз перебіг очима лист. Чоловічок знов, як і перед читанням, зітхнув, похитав головою, замислився. Потім підвівся і довго ходив по кімнаті, пригорбившись, заклавши руки за спину.

Довго й напружено щось міркував. Збирав чоло в зморшки. Сіпав, за звичкою, одним плечем.

Яка дивна буває іноді сила цих кольорових пташок, що прилітають несподівано!

Чоловічок підсів до столу, витягнув із старої, за-смацьованої папки аркушик паперу. Він приклався до паперу з трохи неслухняним пером. Він торкнув окуляри. Хвилинку ще подумав і написав:

«Шановна громадянко!

Вибачте, що безпокою Вас. Але поскільки я єсть службовець місцевого Домкому постільки й пишу. До того ж я єсть хороший сусіда Вашого знакового Миколи Скляренка. Його комната № 15, а моя № 16. Від нього знаю про Вас і знаю Ваш адрес. А тому й пишу.

І уявіть собі, що в останнє время починає з ним робитись щось чудне, ну прямо, що називається, не впізнати чоловіка. То хоч був так-сяк, а то вже став хто й зна. Ну, випив би, посумував там, чи що. Так ні ж. Роботи ніякої не робить, пропадає десь там, а потім, прийшовши конешно під рюмкою, скандали всякі. Спокою від нього нема і за кімнату платить несправно, а виселить не можна, бо закон. Буває, уявіть, плаче і геть опустився. Воно й зло бере, але й жаль чоловіка. Що вже я його не вговорював, не просив, не лаяв, а ніяк не помагає.

І от, значить, на тому тижні проти п'ятниці він тут у мене за стінною, в № 15 повісився.

Між іншим, говорять, він слабував поганою болізню.

Але точно я не знаю. Труп одправили в морг.

Ще раз вибачте. Но поскільки я єсть службовець місцевого Домкому і хороший його сусіда, знаючи Ваш адрес, постільки й рішив повідомити Вас.

Михайло Шурга».

Чоловічок знову щиро, співчутливо зітхнув. Він кілька разів, не кваплячись, перечитав свій лист, похитуючи головою майже на кожне написане ним слово, потверджуючи кожну висловлену думку.

Здається, було сказано все, але сказано було так мало. О, якби хтось поспігав його, скільки міг би він розповісти! Сказати ж — все одно сказав би двома словами.

Він заліпив лист, причепурих адресою і, механічно поклавши обидва листи до кишені, вийшов з кімнати.

Біля дверей сусіднього № 15, де жили вже нові мешканці і звідки чувся дитячий сміх, він на момент збавив кроку, скоса поглянув на темні квадрати одвірків. Потім покрокував до виходу, на скрипняві приступці ганку, на маленький дворик, вугластий, закапелковий, що тепер уже сповнений був вечірньої сутіні й розмаїтих запахів міської весни.

І, пройшовши смугу будинкових тіней, пірнувши в срібну місячну зливу, чоловічок раптом зупинився.

Хто зна — чому. Хто зна, які думки промайнули несподівано в його голові. Тільки одне: були ці думки стільки ж раптові, скільки й непереможні.

Чоловічок сіпнув плечем, знітився, якимсь пригорбився і, завагавшись трохи, поволеньки, ніби проти волі, почвалав убік, в найтемніший закуток двору.

Там він вийняв обидва листи і, дивлячись кудись убік, додумуючи якусь свою думку, подер їх обидва на дрібні шматочки, знищив назавжди, без вороття.

Харків, 1928

VIA DOLOROSA

Дні прозорі, як сльоза, останні дні повногрудої блакиті і трепетних кленів, а світанками на опалому листі в садах зацвітає срібна паморозь.

По садах, в легкій сарабанді — топази, янтарі, племінь.

І хочеться випити небо, хочеться зневажати всіх, хто незграбно, поволеньки плентається на хідниках, перебільшено розмахувати руками, навмисне штовхатися, або, набравши повні кишені племенистого листа, пустотливо, як на карнавалі, обсипати стрічних. Хочеться, згадавши дитинство, шибайгоголовою покотитися в степ...

Але дні — не мої. Вони падають в казан густого шумовиння. Діловий вир підхоплює, мчить. Вони — хвилинки. Непомітні.

І приходять лише інколи надвечір'я. Мої. Ті особливі, осінні надвечір'я, коли бадьорість і бронза.

— Куди мені сьогодні?

Я завернув до парку. Як завжди, я віддав енергію дневі. Кріпке повітря п'янило, і, побродивши серед алей, я з приємною, легкою втомою сів на лавці, неподалець брами.

Тут розгорнулось прекрасне видовище. З крутого узгір'я було видно, як переможено схилявся день — в далечині, над їжастим горбом димарів, перекинувся надщерблений казан, вихлюпнув розтоплену гущу, і вона ліниво текла вздовж обрію. На широкому днищі вихопилось кілька кварталів. Бистрі стьожки вулиць. Вокзал із маленькими, як дитячі забавки, паровозами та вагонами. Добірне намісто сигнальних ліхтариків.

І бігли виточки рейок ген-ген у далечинь, у хвилю-

ючу, принадну далечінь, що, вічно цілизна, вічно чекає на нових, незнаних смільців.

Унизу — невтомна гонитва міста. Там сновигала рухлива, гомінка комашня, а над нею верещали сирени й мужньо погейкували здаля паровози, немов підбадьорюючи, підганяючи: швидше! швидше!

Я довго не міг одвести очей, ніби вперше побачив, і в мене лоскотно стискалося серце. Я згадав тоді мого приятеля, захватного юнака і трошки романтика:

— Життя! В ньому стільки переконуючої сили й повноти, що трудно дозволити собі байдужість чи слабкість.

І я пошкодував, що друг мій зараз на вечірніх курсах.

Біля мене за кілька кроків темним погруддям підвівся мєнєстрєль одспіваного віку і теж споглядав далечінь. Але він був такий засмучений, суворий, наче маска японського Но. І довкола був спокій — тільки з трепетних, як лампади, красень-кленів капало й капало тічне золото. Своєрідна краса: якась урочистість в падінні листочків, стареча мудрість в задумі дерев.

День згасав, і верховіття парку ставало легшим, ніби підносилося д'горі. З густого натовпу дерев обережно здіймалася сутінь і м'яко павутинила людські постаті, що загрузали в палалишній бронзі.

Тільки один запізнілий промінь блукав серед алей, шукаючи, де б зручніше протягти стомлені руки. Врешті він ліг упоперек через доріжку, припавши до самотньої, зодягненої в чорве жіночої постаті, що сиділа трохи осторонь, на другому боці. Останніми зусиллями він запалив їй руді кучерки.

А може, постать сама непомітно потяглася до нього в жадобі хоч пізньої, але чистої ласки? Підставивши щоку під проміння, вона дивилася обіч — там, у химерному присмерку, мов обеліски Салманасара, застигали високі колони брами.

Мені здавалося, що в жінки зажура. І мені здавалось, що я розумію її — може, і несвідомо, але правдиво, як розумію музику міста, задуму дерев, повноту життя в його великих і дрібних контрастах.

Коли промінь згас, обличчя з рудими кучерками на скронях стало восковим. Виступав лише, як ранка, тонко окреслений розріз уст, а очі ховалися в тінь, під крило капелюха. Вона виїняла цигарку, розім'яла тютюн і... зупинилась в беспорядному рухові. Через хвилину, помітивши біля мене цигарковий дим, вона несміливо підвелась. Я догадався.

Але мене попередив інший, високий, спритний, що несподівано вигулькнув на доріжці і вклонився з робленою ввічливістю.

Він був нерішучий. Вона засміялась. Десь закричала сирена, мов ранений звір, і над парком промчав завчасний смарагдовий метеор.

Тоді встали і покволом (він — оглядаючись, вона — пустивши замислено голову) рушили в сутінкову глибіню.

Проходячи повз мене, жінка байдуже кинула руку на стан, злегка усміхнулась — тільки грайливо зав'юнився кармін уст...

— Що?

Я гостро вп'явся очима в цю постать, я крикнув очима.

Оглянулась.

Ні. Зразу і остаточно я переконався, що — ні.

У тієї було чорне, як ніч листопада, волосся, були тонші й лагідніші риси. Та була менша й стрункіша.

Це — тільки посмішка, тільки рефлекс.

Та, справжня — вона далека, як сон. Далека, як вечірній спогад, коли в м'яких обіймах втоми, в обіймах тиші, в мереживі примхливих арабесок — і минула боротьба, і минула юність. Так, це рефлекс, гострий, несподіваний.

І з гушавини парку, крізь цигарковий дим — та, далека, на старій, вкритій плющем, веранді. Цьотлива, з повільними рухами, вона виходить у білому вбранні і, стомлено глянувши, сідає у лонгшез. У неї на ногах розгорнута книжка, але вона зграбними пальчиками ліниво перегортає сторінки, примружує очі. Потім, позіхнувши, кривить в усмішці кінчики уст і тягне своєю мелодійною, немов у дитяни, співомовкою:

— Рара... Je m'ennuie...¹

— О, mon dieu!..² Бідне дівчатко... Алеж чому, чому?

У неї гарненький песик, з пишним бантом на шиї, кольору d'orange, віддана спритна левретка, що забавно підстрибує або дримає біля ніг на вишиваній подушці. Левретку можна посадити з собою за стіл, годувати із своєї ж тарілки або кинути з веранди, як м'яч, і потішатися з невдалого сальто.

Можна багато! Можна взяти фіакр, що вилискує на сонці, можна осідлати Stell'у і, впливаючись кришталевим повітрям степів, мчати в дубину — гриби, суніці, ожина, тьмянний чад і квітів і трав. Або — на луг, де свіжі, ще пітні покоси і надривний стогін мантачок. Або на гоні плантацій, де запобігливий покрик доглядача і музика сотень напружених м'язів.

— Je m'ennuie...

Можна на річку — купальня, човен, кріпкий дух татарського зілля, гнучка хабаза в гобеленах заводей і темно-привадна глибінь. Можна до сусідів: чемні, старанні юнаки (теніс, крокет). Манікюрні, добірні слова і закрохмалені, добірні рухи, що мусять хвилювати своїм подвійним змістом, гострим натяком і солодким присмаком.

— Je m'ennuie... Je m'ennuie... — вигинаються куточки уст.

— Алеж, Сюзен... Тобі після міста треба поправлятися.

— Je m'ennuie...

Це слово мені вривалося в пам'ять, але тоді я не знав, що воно значить — тільки догадувався. Тоді мені доручили водовозну, засапану шкапу, і я щодня ловив це слово, пораючись біля куртин і газонів.

Ось — без шапки, засмаглий, в підкачаних штаних, я під'їжджаю бочкою.

Між ділом я чую одне і те ж незмінне, настирливе: je m'ennuie. Потім чую, що Сюзен лишається одна — вона так хоче.

¹ Тату... Мені скучно...

² О, мій боже!..

Тихо.

Зацікавлений, я потай підводжу голову і бачу скерований просто на мене бінокль.

(Кого хотіли уважно розглядіти: наївного пейзажа з власних буколіків чи надзвичайного представника з породи двоногих?)

Я сум'ятно їй поспішно одвертаюся. Сюзен сміється. Сюзен каже, що біноклі не стріляють, і просить знову показати обличчя. Коли ж прохання не помагають, вона вдається до погроз. Моя упертість її дратує і знаджує. Вона кричить. І раптом падає мені на голову дорогий, в інкрустаціях, бінокль. Хапаю, розмахуюсь і... стримую себе. Мені подобається ця таємнича, гладенька річ.

— Ха - ха - ха! — дзвенить Сюзен. — Ти краще подивися в нього. Крути їй дивись. Дивись на мене. Ха - ха!

Із покоїв метушливо виходить він, густобородий з сивизною.

Здивовання і радість.

— Рара! Ой, як смішно! Як смішно!..

Він щось відказує незрозумілою мовою, він довго, розколикано регоче, а я, перемагаючи образу, поволеньки кладу бінокль за пазуху.

— ?!

Сюзен заходиться ще дзвінкішим, щасливішим сміхом. Потім вона каже повернути їй річ, але я зацікавився, оглух. Вона підбігає. Вона торсає мене.

Я непохитний. Я почуваю, що коли їй вийму цю гладеньку, гарненьку річ, то брязну нею об землю. І я скеровую очі впрост на Сюзен — на її обличчі враз відбивається сила моєї злості.

Звітилась. Сторожко одступилася.

— Ей, ти!.. — погрозово долітає з веранди, але Сюзен кидається до сивого і затуляє йому рота.

Я спокійно кінчаю роботу і звиклим рухом смикаю шкап за оброт.

Тебе, гніда, облізла шкапо, давно розтаскали собаки з того бучавого яру, але ні твоя безславна смерть, ні твоє мерзенне життя не завадили тобі стати персона-

жем в цій благородній комедії. Ти незмінно й слухняно з'являлася щодня перед верандою.

Je m'ennuie, — і ти була свідком, як мелодійний голос щоразу запитував про бінокль, як смішно розмовлялося, як наївно умовлялося, як, нарешті, було наказано підійти до куртки уночі, коли заграє рояль. О, коли б старість не засушила в тобі до краю почуття романтики, ти, напевне, зрозуміла б, чому тебе, засапану та неохайну, пощечено тоді ніжними ручками по холці. Але ти з традиційної пристойності тільки механічно дригнула хвостом.

Я лежу в темряві під куполом трьох крислатих лип. Над квітами, над травами і наді мною гоїдається чиясь печаль. Звуки спочатку несміливі, зривні, потім бистрі, жагучі. Вони переганяють одне одного, немов поспішають розповісти щось тривожне. Іноді надійно усміхаються. Але наближаються інші, загрозливі, сильні. І ось — борня. Біжать, біжать, аж поки, скрикнувши в болісній завязтці, знеможено падають під стогін густих, невблаганних басів...

Je m'ennuie... — мабуть, зараз підспівує Сюзен, бо якось так безвихідно, тоскно.

Я починаю нетерпляче озиратись. Мені цікаво, що буде далі, але мені треба поспішати до Горіхової балки: сьогодні Купала і там — веселощі.

— Ах! — злегка одхитується Сюзен, коли я виходжу їй назустріч.

Ми довго мовчимо в глибокому напруженні.

— Так... — наважуюсь я і знову замовкаю.

— Тобі подобається?

— Що?

— Як я граю?

— Так.

— Це моє улюблене. Це — «Осіня пісня» Чайковського...

І вона сміється. Спідтиха, крадькома сміється.

— Ти ж все одно не знаєш Чайковського... Хі-хі-хі... А я тобі кажу. Ти ж і бінокля не знаєш... Хі-хі-хі...

Слухаю, як у тумані. Ні слова. Потім підіймаю з землі бінокль (я так надумав ще вдень) і подаю його власниці.

— Нащо?

— Не треба. Я пожартував.

Сюзен знизує плечима, нерішуче простягає руку. Я жду, що тепер вона мені скаже «вибач», але вона схиляє голову й сміється так незвичайно, ніби ущипливо, ніби сум'ятно, тихесенько сміється...

— Так...— знову видаю я і цього разу пробую піти.

— Куди ти?

— На Купала.

Через кілька кроків Сюзен перебігає дорогу.

— Почекай!.. І я з тобою.

Горіхова балка. Вогнище. Узлісся, що за садом, здригається, стогне від сміху й пісень. Ще здалеку— метушливі постаті на тлі вогню, як дикунська орда.

— Агов!

Наша несподівана поява вражає: в трепетних звивах падає обірвана пісня, падає сміх. Треба розвіяти це замішання, і я з розбійним вигуком плигаю через вогнище. Я підстрибую, кричу, розмахую руками і, коли до мене один п'одному починають приєднуватись такі ж зайдиголови, а під лісом знову лунає пісня,— я п'янію.

В п'яному захваті я підбігаю до Сюзен, хочу ввести її в танок, але вона лякливо труситься, і на устах її пробігає та сама чудна, грайлива усмішка.

— Тут вільгість... Проведи мене додому...

Я мушу. Я здивований, обурений, але мушу.

Ідемо.

Дорогою, де починається скуйовджена порость, Сюзен зривається бігти і падає.

— Ну...—якось повільно й глухо каже вона, коли я схиляюсь над нею, щоб допомогти, і хапає мене обіручма.

Тороплено й незручно мовчу.

— Ну!..

Гніда шкапо, завжди така байдужа, слухняна, навіть ти підозріло кліпнула й прищулила вуха, коли другого

дня пухкі ручки тихенько сунули мені три карбованці, а тебе хляснули по морді. Хто з нас мав більше? Але, мабуть, ти не сподівалася, що тепер я тебе конче покину.

Зелений папірець ще кілька днів припікає мені пальці, каменем обвисає в кишені, але спокуса надто велика.

А дівчина в білосніжному вбранні, з виразом пречистим, лагідним, лежить в лонгшезі.

— Je t'ennuie ...—крива усмішка пробігає на її устах.

Очі стомлено замружуються, і зграбні пальчики лівиво закривають книжку. Дівчина дражливо штурхає левретку.

— Monsieur!

Я чую довгий шелест—плющ над верандою чи падалишніє листя. Я бачу м'які обриси дерев...

— Monsieur!

Я прокинувся. Непомітно вже згусли сутінки, і менестрель одспіваного віку гоїдався, танув, як ефемерний привид у своїй ефемерній стихії. Але я одразу пізнав біля себе ту ж саму, зодягнену в чорне, жіночу постать.

— Monsieur, у вас, здається, є сірники?

Я розшукав коробок.

— А може, у вас і папіроска є? Моя трохи поцувалася.

Мені подобалась ця простота. Я охоче вийняв портсигар.

Вона скромно сіла поруч.

— Прошу,—і мій запалений сірник, наблизившись до обличчя невідомої, затріпотів, упав.

Як тривожний короткий крик, на хвилинку тільки вихопились з темряви кінці кармінової усмішки і зафарбований тоскний погляд. Тоді я метушливо набрав з коробка цілий пучок. Знову креснув.

— Хі - хі - хі ...

Я напружено, уважно придивлявся до цього обличчя, до очей, що досі ховались під крило капелюха. Рефлекс не обманув. Це була Сюзен. Тільки, боже мій, як вона змінилася!

— Хі - хі - хі ... Впізнали? І я вас впізнала, ще раніше. Тільки не пам'ятаю, де бачила ...

Я сказав.

— Ага - а - а!—і свій подив, і своє хвилювання вона раптом заглушила терпким, хрипуватим, розгонистим реготом.

Ще недавно, глянувши на цю самотню, замислену жінку, приголублену вечірнім промінням, хто сказав би, що вона може т а к реготати? Невже чорний скромний одяг був тільки захистом цинізму, а зажура — тільки насмішкою?

Я розгубився, встав.

— Monsieur, monsieur ...— підшукувала вона слово, хапаючи мене за рукав, але вона ніколи не знала мого ім'я. Ніколи й не знатиме. І якимсь притишеним, низьким, таємничим голосом вона зачастила:

— Ходімо, ходімо, ходімо, мій хлопчику... Не бійся... Я ж знаю, чого ти тут сидиш. Ходімо до мене, не бійся...

Я вишарпнув рукав, і тоді мені вчувся тихий безнадійний стогін:

— ... цілі сутки не їла ...

Я вийняв три карбованці, дав їй, сам поспішаючи геть.

— Merci ... але чекай, дурачок, ходімо зо мною .. ходімо!

Через хвилину навздогін мені лунко розкотився моторошний регіт:

— Ах - ха - ха! От свол - л - л ...

І до ніг осіннього парку в грудному, сардонічному захлині упало:

— Си - фо - ну зля - кав - вся!.. Ха - ха!..

Над брамою спалахнули люкси. Обличчя менестреля хворобливо сіпнулось і одразу ж стало ще холоднішим, суворішим.

Я вийшов з парку ...

Харків, 1926

В БЕРЕГАХ

На столі парував самовар.

Певза поволеньки розгладжував смоляні вуса та хашувату бороду, що на тлі мідяного обличчя здавалися мов би штучно наліпленими, і поволеньки урочисто наливав у блюдечко пахучого питва. З блюдечка здіймалася пара, обдавала йому все обличчя. Обличчя, як губка, стискалося, борода й вуса наїжено стовбурчились, а очі, і без того маленькі, оберталися в ледве помітні цяточки.

Певза легенько клав на зуби цукор, намагаючись якнайдовше смоктати його, і з якоюсь особливою обережністю підносив блюдечко до уст.

Задоволено подмухував, смаковито підсьорбував.

Лише від часу до часу, коли цяточки натрапляли на постать Надії, вираз його обличчя мінявся, немов холоднуватий вітрець пробігав між кушниками брів та бороди. Він ставав на хвилину строгішим.

Надія здавалась надто покірною. Мовчала. Але Певза добре знав, що така покора й мовчазність — найкращі докази її незадоволення: роботи й так багато, а він на буднях завдав їй несподіваної вовтузні із самоваром. Щоправда, загадуючи самовар, він послався був на лому в кістках, — треба, мовляв, розпарити, — та хіба ж Надія повірила?

«Ну й не вір, — думав Певза, переводячи погляд убік, — значить, я так хочу. А раз я хочу...»

Це була застаріла неприємність до дружини. Ще з того часу, як вона, подарувавши йому доньку, довго хворіла й стала безплідною. А він так хотів сина! Так

хотів мати доброго, хазяйновитого заступника. Сподівання, що їх нашіптували шептухи, день по дню втрачали для нього свою силу, неприязнь до дружини день по дню наростала. Дедалі він частіше й уважніше почав задивлятися на інших жінок, а присутність змарнілої й покійно-мовчазної Надії дратувала його, викликала часами навіть грізний гнів.

— Ану, налий ще,— обтираючись рушником, поважно сказав і одвернувся.

Очі впрост натрапили на вікно з блискучими од сонця шибками, і він мимоволі примружився. Одхилившись трохи у затінок, він кинув погляд у подвір'я, перебіг по гноярних калюжках до дверей хлівця, і уява одразу намалювала йому двох расистих кабанів, що обважніло рохкають там за стінами. Потім він перескочив оком на клуню і з приємністю згадав, що незабаром перешиє дах новими сніпками і що кулів йому, либонь, вистарчить ще й на повітку. Врешті зупинився на розі обори, де жовтомасна телиця обнюхувала загородь і ліниво похитувалась...

«Славна ряба»...— гордовито подумав Певза.

Сонце, чудесне весняне сонце сповняло подвір'я. День здавався особливо радісним, ніби празниковим. Сонце пробивалось крізь віконні скельця, і Певза чув, як воно легесенько починає йому лоскотати звислу зі столу руку. Певза поволі переймався лагіднішим настроєм.

Все, що наверталось йому на очі, переконувало, що він ділова, хазяйновита, гідна уваги й пошани людина. І в ньому ще більше зростала упевненість та любов до себе.

— Пий, бо прохолоне,— застережливо кинула Надія.

Він сіпнувся і нараз похмурнів — Надія знову нагадала про істотну, про болючу турботу. Але він пересилив себе. Він заспокоївся на думці, що справу сімейну так чи сяк, безперечно, налагодить: кому бо з жінок не охота пристати на його добро?

І смаковито сьорбаючи з блюдечка, смаковито обсмоктуючи вуса, він перехопився думкою ген-ген далеко... Перед ним уже стелилися, розбігалися весняні

гони, ще обарвлені по межах та ярках сизим снігом, на яких він походжав учора, обмірковуючи, коли саме буде пора виїздити з плугом. Тут же обіч вивертом тяглося розколесане уздоріжжя. Його він торік обминув, але цього року той шмат, що вихоплюється на спаді, конче треба заорати. Все ж якась мірка перепаде чи то на обмолот, чи то на помольне. От іще з млином треба справу довершити. Дарма що куркулем величають (Певза посміхнувся)—уже більшість за нього... треба схилити ще кількох наїупертіших... а коли... буде млинок...

— Ану, налий но ще.

Думки бігли вільно, сміливо. Прості, життєві, упевнені думки.

Нараз до хати увійшов Олекса, наймит. Приніс із собою мішаний запах хлівів та бадьорого весняного ранку. Струнка низочка думок обірвалася.

— Під вівцями вичистив? — не повертаючись до нього, спитав Певза.

— Та вже ж...— дзенькнув ключами Олекса і, потоптавшись біля порога, беручись за клямку, ніби сам до себе кинув:

— А в Петровому березі, кажуть, уночі лозу різало.

— Як? — одсахнувся Певза.— Ага! В Петровому? Різало, кажеш?

— Різало.

— А в нашому?

— А в нашому не знаю, не ходив. Та наш, мабуть, ще під водою, далеко...

— Що? — зірвався з місця хазяїн.— Не ходив? Не знаєш? Та як же ж ти... Під водою! Далекі! Ще й поняття розводить. Та я ж тобі раз сказав: наглядай. А ти... ти що?..

Певзова лагідність раптом зникла. Із суворим, зчервонілим до краю обличчям він ступив на середину хати:

— Що ж ти? Га? — і, похитавши докірливо головою, тихо, проте многозначно процідив: — Ось я зараз сам піду, подивлюся. І коли тільки щось, то не проси собі в господа - бога милості!

Чай пропав. Певза навіть не хотів допити блюдечка. Так і кинув.

— От іроди! От довірся їм! Га?.. А ти чого приматкобожилась? Давай кожушок!

Збирався поспіхом, нервово, мов на пожежу. Боявся навіть подумати, що й у нього щось чуже хазяйнувало. Хоч берег його був нижчий, логовинний, багатий більше на отаву, але позаторік Певза наново обкопав його, поклав рови аж на мочари і ліву сторону не густо обсадив верболозом; права вже здавна кущилась. Ще тоді він не міг заспокоїтись, що в сусідів у берегах чимало верболозу, і сусідам перепадає зайва копійка: чи то за кошики, що вони їх плетуть, чи просто за хмиз на тини. Чого ж йому гав ловити? Чого б і йому не виплести кілька кошиків та не продати у містечко?

Певза грюкнув дверима. Поспішаючи, посковзнувся на другому ж кроці — ще не протряхло навіть під призьбою. І тут же подумав: «Не може бути... у мене цього ще не може бути».

Широко ступаючи, він обминав калюжки і потроху збавляв завзяття. Коли ж наблизився до обори й глянув на береги, затоплені водою, відчув, що надаремне здійсмав бучу, відчув незрозуміле полегшення, ніби нічого лихого не трапилось.

— А все ж таки треба поглянути.

Вийшов у город, і, спускаючись з пригорка, заслонявся од сонця долонею (він взагалі слабував на зір), вдивлявся у широчезну водяну рівнину, що різнобарвно, легітно вигравала на сонці. Річка обернулася на плесо. Річка цього року розлилася, як розливалася ще за дідівської пам'яті. З минулого тижня вона почала шалено бушувати — ночами село захищалось в її шумі, — а два дні тому прорвала греблю і мчала, як люта звірюга. Учора вода вже стала спадати.

Певза кинув оком праворуч, на сусідські береги, що лежали вище. Там вода ніби одійшла аж до загаток (трудно розглядіти). В усякому разі найближча узбережна смуга звільнена. Інакше бо Петрової левади не змогли б чіпнути. Так було й торік, так само викрадали. Тільки

тоді Певза менше непокоївся, сподіваючись, що негусті порості в його володіннях не можуть ще привабити до себе чийогось пожадливого ока. І справді, не чіпнули. Але одя сьогоднішня крадіжка... вже, значить, почалося...

«А втім — хто зна».

Певза губився, не знав, чи можна вірити. Хоч і одлинула вода, та хто ж би встиг так швидко? Хоч і зняв тривогу сусіда Петро, так то ж Петро! Він же загнилого патичка ладен голову провалити. Аякже! Прибіднюється! Обікрали, мовляв. Нещасний... неможливий... А цей неможливий закачає сьогодні штани, візьме ості та й піде по чужих заводах рибу ловити. Та й наловить, як торік, і коропів, і в'юнів, що й варитиме, і солитиме, і на базар носитиме.

Певза на хвилинку зупинився.

«А чому б і мені... з остями?»

Але в ту ж мить наспіла відповідь:

«Ні, з того лову та ще яка простуда. Хай дурніші».

Перед ним ближче й ближче розгорталась лука, міцнішав солонавий запах намулу. Саме узбережжя, де вже одлинула повінь, жовтіло по купинах щетинкою торішньої осоки й жабуриння. А далі, особливо лівий край був поїнятий блискучою гладінню, і затоплені кущі по ровах безпорадно виринали верхів'ями, наче зводили д'горі свої рученята. І тільки там, за дальнім навкісним візерунком чубків, гладінь немов починала ворухитися, а там, де узмінь — немов сіра, аж синя завороть.

Певза зітхнув полегшено: сюди справді ще трудно дістатись. Переступив на береговий обніжок і пройшов ним до пагорка, де краще можна було розглядіти правий край. Цей край був сухіший, звідси буйніше бралася порость. За копанкою вже починалися й густі сусідські верболози. Сизі, жовті й подекуди майже гарячі, вони тяглись ген-ген поїд городи й кучмились, ніби кольорове прядиво. Цього прядива було так багато, що Певза мимоволі зітхнув.

«Нічого... дасть бог... дасть бог».

Він спустився нижче, до самої левади. Ковзаючись,

хитаючись, пішов обсадженим гребенем рову, що одмежовував його сіножать од чужої і кінцем своїм занурювався в річку. Гребінь за кожним кроком ставав пухкіший, вода виступала й жвхтіла під ногами. Далеко не пройти — він це знав. Не квапився. Хотів лише обережненько просунутись, доки можна, і краще переконатися. Присів. І тоді крізь сітку галузок побачив: на розі поперечного рівчака, що ним була одділена гниловодь, там, де ріг цей шпильком виступав із води, де здійсвалось кілька молодих стовбурів, там, ховаючись за прикорні, ворухиться червона пляма.

Певзі захопило віддих. Рій червоних і зелених комашок чудним сліпучим павутиннячком поплив перед ним. Певза протер очі, глянув пильніше. І відразу зрозумів, що це жінка, — котрась із сусідок (чи взагалі з кутка) причаїлась і складає нарізану лозу снопом, щоб потім зручніше винести. Це якась одчайдушна, бо перехопитися на той шпильочок, що, мабуть, ще вчора був під водою, не легко. Та й весняна драгва небезпечна. Але саме цим вона й хоче одвести підозріння. Кому ж, мовляв, на думку може спасти?..

Певза скипів. Хотів був крикнути, та стримався, розміркувавши, що криком менше зробиш — втече і навіть не знатимеш, хто ж то. Знову глянув, але вітрець колихав сітку галуззя, просіваючи невиразну ряботінь.

Проте він помітив, як червона пляма злегка ворухнулась. Він розгадливо повів довкола очима і згинці, поспіхом перебрався на сусідський рів.

У нього вже наспіло рішення, не дуже складне, але певне: обійти півколом, де твердіший ґрунт, переступити знову на свій рів, конче дістатися на ту купинку, де торік посадив він осокір (там немов острівок), і тоді... тоді він впізнає. Тоді і впіймати можна. Бо втікачеві іншої дороги нема, як тільки просто на нього або бродом просто на його городи... І він впіймає, конче впіймає цю жінку. В пам'яті чомусь майнув образ похилої, виснаженої Надії. О, він впіймає! Не вирветься!

Підсилений якимсь новим, незрозумілим, слясним поривом, він цупко хапався за куші, присідав, угинався,

розмахував руками, щоб додержати рівноваги, всіх зусиль прикладав, щоб не збільшувати шуму, щоб запобігти злодія несподівано. Кілька разів ноги сповзали, і він провалювався у багву. На одному видолкові, де треба було перестрибнути, боляче вдарився коліном, набрав у чобіт крижаної гноївки.

Але ніщо не могло зупинити. Злість, завзяття, якась глуха звіряча славність штовхали його.

Коли знову добувся свого рову, сусідські береги, звившись, уже клинком лягли праворуч, а перед ним зовсім близьенько вихопилась річкова закруть — перше коліно стрижня, що брався од греблі. Неподалець, сажнів за п'ятнадцять, кучугурою здіймалась і сама прорвана гребля. З її таранкуватої пащеки запінено й шумно мчала каламуть.

Певзі стало трошки торопко. Він поспішив одвести очі в другий бік. Але шпильочка, де таїлася здобич, не міг розглядіти — його заслоняв рядок густої парості.

Серце Певзине зачастило.

Тепер лише переходитися на купинку. Ось вона. І сокорик на ній стрункий та упевнений, мов той парубчак. Кілька кроків. Всього кілька кроків. Вони найтрудніші. Щоправда, тут не дуже глибоко, а все ж ... а все ж таки ...

Досадно хитнув головою. Перестрибнути? О, ні! Це теж небезпечно.

Одначе зупинитися, коли стільки вже переборено, коли здобич немов за дверима, коли лишається всього чотири-п'ять кроків, — зупинитися теж неможливо. І він пригадав, що, закрадаючись сюди, бачив попід гребенями ровів чимало всякої валяви, прибитої потоком. Її ще не встигли прибрати сусідські руки, та його хазяйське око вже зачепилося на кількох бубнявих брусках і великій ошепині.

Він довго не зважувався. Він повернув назад і рішуче завдав на плечі слизький заболочений стовпчак. Так було незручно. Довелося тут же скинути. Обхопив один кінець рукою і, ковзаючись, спотикаючись, поволік його, занепокоєний, що дим шумом передчасно викриє свою присутність.

Але все йшло ма добре. Наблизившись до місця, де вже можна було перекинути кладку, він обережно поклав у ногах ощепину, на момент застиг, послухав.

Здалося — нічого. Тільки з правого боку шумувала на греблі каламуть і, мабуть, цим шумом глушила і Певзину і злодієву вовтузню.

Він обтер рукавом спітніле чоло. Бистрим поглядом зміряв галявку. Підвів і пустив стовпчика. Дерево, трошки не діставши кінцем до другого бережка, хляснуло по воді, наче хто ударив у долоні.

Присів тривожно. Знову послухав. Знову здалося — нічого. Поволеньки пересунув кінець кладки на зручніше місце, дістав таки другим кінцем ґрунту і, згинаючись, спираючись на підняту тут же гіллячку, перебрався мостовиною до жаданої мети.

І тоді він побачив: на ріжку, в червонястих шматинах, із заголеними жовтаво-зеленими ногами, неприродно перегнувши стан і кинувши руку у воду, лежала утоплена.

Певза зблід, перехрестився.

Відразу стало йому темно-порожньо, немов каменем пішов у глуху безодню. А потім, вертаючись до дійсності, чомусь пригадав увесь сьогоднішній ранок. Ранок промчав у свідомості швидко-швидко, уривочками.

Він безпорадно, розгублено знітився. Вперше за все своє життя відчув він короткий, але якийсь особливий, незнаний досі біль і вперше зрозумів, що бувають моменти, коли можна самого ж себе зневажати, навіть ненавидіти.

Та хутко натомість почали його сповняти інші почуття.

«І треба ж було тобі в моїх берегах зачепитися! — з досадою, майже злісно подумав він, ще раз поглянувши на утоплена. — Іншого місця собі не знайшла»...

І поза всім цим натовпом неприємних думок, почуттів проступало вже приємне заспокоєння, самовдоволення, що власності його не зачеплено, що все гаразд у його берегах.

ВРОГ

Від часу до часу кінь виявляв непокій.

Було вже десь по півночі, над стайнею висвистували окаянні вітри, і від цих протяжливих зойків та сичання недоторкливий, норувистий кінь легенько здригався.

Кінь був молодий, сповнений м'язистої сили, м'язистої пружності. Ночами він ніколи не потребував відпочинку, який зветь сном. Лише іноді, чи то в бурю, чи в тишу, набігали йому коротенькі моменти забуття, раптова дрімота. Тоді майже зовсім уривалося плетиво його перемішаних уявлень, і брала його приємна хвилина непорушності. Але чути — він і тоді чув усе. Бачити — також бачив, скільки це дозволяла ніч. І навіть бувало, що, задрімавши, він ворушив ніздрями — пахло десь у сіві улюблене зело.

Так і зараз — він стояв, маючи в роті смак і запах нещодавно знайденого, геть розжованого зела. Він хотів постояти хвилю зовсім нерухомо, хотів у своїй коротенькій дрімоті зберегти рештки приємних відчужань. У нього злегка ворушилися ніздрі, і починала наповзати на очі тьмяність насолоди.

Але новий напад вітру примусив його очутитись. Кігтистою лапою вітер з розмаху ляснув по залізному дахові стайні, і кінь сторожко наставив вуха, глянув і ту ж мить злегка здригнувся.

Хоч стайня була добра, заможницька стайня, проте крізь щілину силоміць продирався холодний в'юнкий струмінь, що збудним лоскотом перебігав по коневих боках.

В цьому подихові знадвору було стільки ж холоду, скільки й бадьорості. Кінь здригнувся задоволено і грайливо повів оком на своїх сусідів.

Вони, кобила і другий кінь, що стояли поруч, не звертали уваги на ту колотнечу, що діялась поза стайнею. Були вони геть сумирні, похнюплені й часто переступали з ноги на ногу. Були старші за першого коня, мали ноги притомлені, а тіло вишмагане вітрами, і такі залітні струмені здавалися їм дурничкою.

Вони могли б іще довго й добре служити хазяїнові, та їм трапилось несподіване лихо: хазяїн останніми часами годував їх чомусь так погано, наче збирався продати на бойню, і через голод, через втому вони дедалі ставали млявіші, до всього байдужіші.

Чи могли ж вони рівнятися з молодим, ситим, працею не навантаженим конем, якого, очевидно, дуже любив хазяїн?

Тому й зберігав цей кінь молодечу недоторканість, свіжу тонку чутливість, що примушувала його здригатись навіть од легенького струменю.

Іноді коня брав більший непокій — уявлялось, що вітряга може надмірно бахнутись у двері чи в дах і, поборовши перешкоди, ринути до стайні нестримними табунами.

Крізь шум нараз почув він кроки. Він наструнчився, недовірливо прищулив одне вухо. Потім, коли вже під самими дверима тупнули кроки й дзенькнув замок, кінь злегка, уривчасто й привітно заіржав — пізнав.

Він віддалік вгадував цю ходу і цих кілька звичних рухів, що від них дзвязкотів надвірний замок. Він добре знав, що тепер мусять розчинитися двері і мусять увійти той єдиний, кому він корився і до кого раз - у - раз виникала в ньому теплота вдячності.

Справді — увійшов хазяїн.

Вітер хотів грюкнути дверима навстіж, але хазяїн вчасно утримав скобку в руках і, перемагаючи вітрове зусилля, поволі зачинив двері на засов.

Такими ночами аж ніяк не завадить посилити догляд, і хазяїн обережно засвітив ліхтар. Щоб краще бачити,

він підніс його врівень із своєю шапкою, трошки вище за рівень очей.

Світло найщедріше падало на його обличчя, не молоде вже, але й не старе, тільки густо заросле обличчя. Такі ж густі, вихрасті брови кущились над очима. Вкупі з глибокими надбрівними зморшками та трохи вигорбленим носом надавали вони твердого, суворого виразу. Світло падало на одну половину, лишаячи другу в затінку. Тому ще різкіше виступали риси й гостріше підкреслювали суворість. Через густу й клинчасту бороду обличчя виглядало сухорлявим, видовженим, як була видовжена і вся ця висока, досить кремезна й дещо сутула постать.

Ззаду бралася тінь. Спочатку тонка, потім ширша і нарешті, перехоплюючись на стелю, чудернацька, трепетно - рухлива.

Тінь вразила коня, видалась живим створінням, якимсь зловісним птахом, — кінь недовірливо, непокійно прищулився.

— Ну, чого ти, дурачок? — мовив хазяїн, наближаючись до нього. — Чого ти, Коська?

Підступивши зовсім близько, він хляснув коня по шиї.

Той нервово сіпнув шкірою, як це робив улітку, коли доторкалась надокучлива муха. Він не переставав щуплитись і позирати скоса, гордовито й примхливо.

Велике насторожене око при світлі ліхтаря мало ніби фіолетовий, навіть червонястий відтінок, і тільки в одній точці зоріла жаринка — відбивався сам ліхтар. Ніздрі хутко ворушилися, ворушилися й губи. Він поступовно повертав морду в бік людни, ловив ті запахи, що їх допіру принесла людина з собою.

Найбільше пахкотів, заступаючи все інше, свіжий дубленик, що був щільно підперезаний широким шкіряним паском, так, наче господар збирався в дорогу. Кріпко й кисло. Коневі не подобалось, дратувало, як і взагалі дратувало його світло ліхтаря, зловісна тінь на стіні, і лоскотний хляскіт по шиї, і вітряні зойки знадвору...

Він почав загібати передньою ногою.

— Басуєш, басурмане? — знову буркнув хазяїн, ще дошкульніше поплескав по холці, але помітивши, що той має намір хвицатися, уже погрозово кинув:— Ну, ну! Чужим уже стаєш?

Погрозливо піднесена рука спинилась, взялась за гриву й перегорнула частину пухкої, хвилястої волосіні на цей, на свій бік.

І так, занурившись пальцями в гриву, міцно її захопивши, міцно тримаючи, немов трималося тут кінці всього добра, стояв він якусь хвилину зовсім непорушно, у глибокій задумі, у злій задумі. Потім, стрепенувшись і хутко поглянувши довкола, одступив крок назад і різко, з досадою смикнув той жмут гриви, що тримав у руці,— так різко, аж у нього між пальців лишилася добра горстка.

Коня це здивувало. Знову прищулившись, він затупцяв задніми ногами, навіть присів, готовий от-от по-своєму різко відповісти.

Та йому не довелося.

Саме в цей момент хазяїн, одступаючи, натрапив на сусідню запаршивілу кобилу і, знайшовши вихід своїй досаді, люто її вдарив.

— Ти! Чортова душа!

Кобила поточилася, покійно ще нижче схилила голову. А недоторкливий кінь затремтів, сіпаувся, затупцяв дужче, так, ніби це вдарили його, а не кобилу. Хазяїн знову замірився, пробубонів коротко, многозначно:

— Ну! Ну!..

І знову підведена рука не здійснила погрози. Підведена рука тільки окреслила в повітрі дугу, немов іще вагалася, і рвучко, нестримно упала, плеснувшись об полу кожуха.

Сьогодні хазяїн був інший, ніж завжди. Не тому, що гнівався, лаявся, штовхався (це траплялося часто), а тому, що тут же виявляв ласкавість.

Було так, ніби грубість свою він поспішав пом'якшити ласкою, а потім, ніяковий за перебільшену ласку, поспішав її отьмарити грубістю. Сьогодні він не мав завжди йому властивої твердості.

Криласта, зловісна тінь зашамоталась, поповзла на другу стіну.

Хазяїн одійшов, але не вийшов.

Зупинившись біля кілочків, де висіла упряж, він поставив ліхтар долі й потягнувся руками до упряжі. Він зазирнув до інших кутків, чогось шукаючи, і криласта, трепетна тінь, непокоячи коня, весь час невідступно повзла за ним.

Вкуці з тінню він знову наблизився до коня і несподівано вкрив його короткою, товстою, вдвоє складеною рядниною.

Тут же, влучно поєднавши два підчеревники, зробив попрягу і нею на обмах взявся прив'язувати намощену ряднину.

Неприємна зайвина заважала коневі. Кінь тупцявся і, хитруючи, надимався, щоб потім послабити небажані й занадто мідні обійми.

Хазяїн помітив. Хазяїна пойняла злість. Раз, ще раз ткнув він коня кулаком під ребра, примусивши збавити напруження.

Коли підійшов він удруге з вуздечкою в руках, вже гніву не бриніло в зміненому голосі. Навпаки. Знову з'явилась ніжність.

— Ну, зуби, Коська! Давай зуби! Ач ти, сучий сину... Давай, давай, не крутись!

Підлещений новою ласкавістю, кінь комизливо задирав морду, крутив мордою.

— Зуби...— гримнув хазяїн так люто й лунко, аж коневі залякло у вухах. Він хутко дався загнудати.

Одв'язавши оброть, різким рухом смикнув хазяїн за повіддя і — хотів того кінь, а чи ні — повів до виходу.

Шаснули двері. В груди обом їм бахнувся крижаний вітрюга.

Було середзим'я. Саме така пора, коли сніг майже розтанув, на шляхах починало протряхати, але з півночі знову війнули морозні вітри, дедалі різкіші, нестримніші. Вчора вони тільки стелились, в'юнились степами. Сьогодні вже рвучко шмагали по горбах, за-

нурливо юхкали в долини, наскрізь пронизували тремітні ліси й цілими бандами з посвистом і зойком вривались до селищ.

Така ніч, така темна, що довколишні речі спочатку геть зливалися, наче потопали в безвісті. Тільки згодом, коли око освоювалось, починали проступати неясні окреслення.

Хвилинами здавалося, що вгорі пролітають божевільно-бистрі тисячні зграї кажанів чи якихсь невідомих свистокрилих птахів. Безліч рук, безліч лап, вузлуватих, волохатих, опазурених, похапливо-хижих з розмаху чиркають по землі — чіпляються кігтями за дерева і на льоту нагинають їх, трясуть, куйовдять — чіпляються за дахи, за заслони і на льоту намагаються зірвати, скрутити, розтрити...

Навіть собак не чути було на кутку.

Щойно вийшли із стайні, неподалець дверей ворулося щось горbate, кострубате, чорне й скрадливо посунуло назустріч.

Кінь шарахнувся. Кінь тремтів. Не хотів іти в той бік.

Але хазяїн різко смикнув за повіддя й потягнув у той таки бік — не до вулиці, до саду.

Пританцьовуючи, хропучи, кінь поволі корився і, хоч на третьому ж кроці виявилось, що горbate, кострубате й страшне не що інше, як звичайна купа гною, кінь все одно здригався, тупцявся. Йому здавалося, що довкола і на землі і в повітрі сила-силенна зловісних створінь, що вгорі вони шалено шугають, а долі повзають, засідають, чатують.

Коли хазяїн підвів його до саду, він знову закомижився, почав опинатись: дерева, шумно вгинаючись, вимахуючи вітами, як розтріпаніми кудлами, були йому такі непевні, зрадливо-страшні, що він ніяк не наважувався вступити в їх оточення. Не дерева — буйне збіговище довгогривих і довгохвостих потвор, що от-от мали кинутись назустріч. Його м'язи жорстко тремтіли. Кожний нерв був напружений.

Знову гнівно сіпнув хазяїн за повіддя, але цього разу кінь уже не пішов.

Замірівся хазяїн, стьобнув ремінними кінцями, і коня охоплювала ще більша тривога, дужче він пританцьовував, намірявся стати на задні.

Тоді хазяїн попустив, наблизився і лагідно поплескав по шиї.

— Ну, Коська! Ну, хлопчик... Сукин син...

Але ніякі слова не могли вплинути, і поступитися, кінець - кінцем, примушений був хазяїн.

Він взявся обіч, поза клуною.

Незабаром вийшли вони на городи. За городами врівні починався степ.

На хвилю зупинились.

Хазяїн щільніше насунув шапку на лоб, щільніше пригорнув поли дубленика, підтягнув пасок, скочив на спину.

Почувши на собі тягар, що пружно, міцно охопив боки, кінь почув у собі певність. Надто ж цієї певності надали йому туго натягнені вудила, од яких він мимоволі зігнув шию і в яких одразу вгадав, чого хоче рука.

Він був чи не найкращим у селі жеребчиком, що про нього майже всі на селі знали і починали день - у - день згадувати частіше, день - у - день рішучіше. А вчора вже цілком рішуче.

Хоч і не мав він виучки, проте інстинктивно вгадував, чого од нього хочуть. Але не завжди хотілося виконувати саме те, чого од нього хочуть. Він був молодий, щепений і любив перш за все, чи то до часу чи ні, трохи погоріжитись, побасувати.

Тим то й зараз, відчувши більшу певність і менший страх, він зухвало задер голову й спробував піти кружка.

Це йому не вдавалося. Не пускали суворі вудила. А все ж він дуже хотів бодай на одному місці, бодай маленького зробити кружка.

Ні, не пускали чуйні вудила. Настирно роздирали рота. Тягли назад.

Тоді можна дозволити собі поточитися назад. Ще й присісти. Чи зовсім стати дуба.

І тоді колько, лоскотно ткнулись каблуки під ребра. Вся істота наструнчилась уперед.

Але уперед він рушив не зразу. Спочатку дрібно закопитив на одному місці, потім, коли добулися дороги, взяв непевним підтюпцем, грайливо похитуючись, погойдуючи на собі їздця. Це йому самому подобалось,— так чітко й твердо промовляли вудила, так ловко й твердо приріс їздець, так задьорно підлітав, штовхав, хапав за ноги шибеник-вітер, що коня дедалі більша охоплювала радість.

Зненацька він заіржав.

— Ти, чор-р-р!..— рвонув чорний, чіпкий вітер тривожне слово і скрутив, порвав, кинув додолу.

Видко, не хотів їздець, щоб їх почули. Довершуючи своє застереження, він сердито підшарпнув повіддя, сердито штовхнув каблуками.

Кінь обурився. Але згадав, що мусить коритися.

Підстрибнувши, він хутко залишив ці вибрики і, поступовно вирівнюючи крок, далі й далі загрибаючи ногами, пішов легкою, прекрасною ристю.

Вудила не стримували, і кінь був вдячний.

І що сидів на ньому кріпкий їздець, він був так само вдячний.

І що біглося йому легко, що довкола чорна ніч, і шибеник-вітер, і буйна бадьорість,— він був до-своєму вдячний.

Повнота життя п'янила його. Велику, трепетну радість життя, радість глибокого віддиху й вільного руху відчувала кожна найменша частка його істоти.

Кінь ішов.

Кінь ще надав.

У захваті, в молодечому завзятті він бистру рівну ристь доводив уже до високих ступенів сили й краси.

Під копитами бриліла земля. Степова, ледь помітна ніччю дорога напружилась і, кріпко натягнута морозом, гула.

Гультяй-вітер перебирав ладки, вихоплював звуки спід коневих ніг, рвав, шматував їх, жбурляв у ніч, у безвість.

Кінь ішов
незмінно
вільно
рівно.
А вітер лютував—
невтомно
зацінено
хижо.

Лютував вітер, що його розгойдана сила і хист не можуть збити з пуття.

Хитруючи, вітер пробував раптовим різким помахом шмаганути по ногах, зрадливо підсікти. Дарма!

Тоді обурений вітер з розгону падав на груди, забував віддих, сліпив очі, куйовдив гриву.

Кінь, мотнувши головою, чхнувши, все одно без послаблень ішов далі,— довго вже йшов.

Оскаженілий вітер забігав ззаду, ударяв у круп і, нічого не вдіявши, починав сікти навкоси,— завзято, навально. Тоді він трохи заважав. Люта настирливість інколи ухиляла коня, але чуйні поводдя ту ж мить застерігали, вирівнювали. Кінь, як і раніше, бистро, легко, упевнено йшов,— давно вже йшов.

Лишилися позаду якісь дві балки, лишився в пам'яті їхній затишок. Хто зна, скільки проминуло часу, яка одлинула відстань, але дорога знову почала вгинатися, і почав обступати затишок.

От і дно. Зовсім тихо. Напрочуд тепло й тихо. Мить. І дно минулося. Назустріч — протилежний вигорбок. Чималий вигорбок.

А повіддя мовчать, не стримують. Вони не стримують навіть тоді, коли кінь, захопившись, бере на гору галопом.

Такого кінь ще ніколи не знав. Завжди на гору його примушувано йти повагом, ступою. Тепер давали волю.

Коли він вихопився з яру, коли супутний вітер, наче цього чекавши, враз піддав завзяття, коли вітер і кінь югнули випереджувати одне одного,— повіддя й на це мовчали, не припиняли шибай - галопу.

В шаленому гоні, в темряві й буряних тисках легко було спіткнутись, упасти, пропасти.

Чи думав про це їздець?

Він сидів, низько пригнувшись, аж припадаючи до коневої шиї. Напівзігнуті ноги, міцно стискаючи коня, заклакли, мов у корчах. Він приріс до спини і не стримував.

Вітер хвиськав йому в обличчя, мружив очі, шарпав за бороду. Вітер зухвало жужмив, розбивав, розкидав довгі вуса й бороду. Вони так плутались, тіпались, що хвилинами йому самому уявлялось, наче борода неімовірно видовжилась, упала поза плечі, летить позаду скошланим віялом. Він сидів, низько пригнувшись, він поринав пильним половецьким зором у темряву, в ніч і десь там в далині розбурхана уява ловила уривки, незабутніх подій, коли ярилось повстання і коли він так само серед ночі божевільно летів на коні, а позаду невідступно летіли червоні...

Від згадки він мимоволі стискався. Ноги ще міцніше охоплювали коня, ніби почували раптову небезпеку, падіння. Очі ще більше мружились, пильніше вдивлялись, ніби хотіли перевірити, чи й справді знову щось не загрожує.

Він притишив ходу і, круто повернувши, гайнув назад, наче злякався, тікав.

Кінь увігнався в той самий яр.

Через хвилюкю яр уже був позаду. Але їздець недовго дозволив іти по цей бік. Як і раніше, він круто повернув і втретє, на диво коневі, скерував його до того таки яру.

Чого він хотів, цей неподібний сьогодні їздець?

Він кидався з краю до краю, наче ворожий кіннотчик, що між двох сил потрапив у пастку.

З його волі кінь знову упірнув у затишок яру — хвилина — і, дихаючи на всі легені, надпоривно хапався вже протилежним узбіччям. Ще хвилина — і махав кінь навзаводи тим самим досить рівним, досить упертим шляхом.

Серце його стукотіло прискорено. Шкіра вогчила з поту. Дедалі більша сповняла ярливість, дедалі меншу почував він залежність од їздця.

На довколишній шум відгукувався паморочний шум в його власній істоті.

Можливо, од вітру, що невтомним свистом пронизував вуха, в коневій голові гойдався, зростав, розширав череп неможливий гул. В цьому завзятті, в радості, в гулі, в буйній ярливості хвилинами чманіла голова, і на очі спадала тінь сумніву. Він недовірливо шулився, напружено вдивлявся вперед і не знав, чи довго ж так буде, чи справді тікати, чи боятись?

Нараз метнулось попереду щось невеличке, хиже, вертке.

Кінь рвонувся вбік.

Ще трошки, і збурений кінь летів би сам. Він уже мало відчував їздця. Він уже не корився стривоженим рукам, що вудилами роздирали йому рота й хотіли тепер спинити. Він закусив вудила, дугою взяв шию і, жахом охоплений, мчав без дороги, наосліп. А за ним весь час невідступно мчало те саме невеличке, хиже, вертке.

Чорне, хиже, вертке.

Хиже, вертке.

Вертке... вертке...

Він не міг зупинитись. Не міг припустити, щоб воно — чорне, хиже, вертке — наздогнало, підкотилось, учепилось. Ні! Він нізащо не міг припустити, щоб воно опинилось попереду.

Воно котилося збоку, весь час трохи збоку, на тій самій відстані, як було вихопилось напочатку — так уявляв собі кінь. Але воно хитрувало, скрадалось, змагалось — так уявляв собі кінь Воно — хиже, чорне, вертке — всіма силами хотіло наблизитись.

Ні, він не міг припустити!

Не зважаючи на вудила, ні на що не зважаючи, він летів, як бодем уражений, як навісний, як сам окаянений вітер.

Розпанаханий, зраділий вітер зняв обабіч таке безглуздя, таку веремію, ляскіт, клекіт, сичання, що цей свист і сичання ставали безперервні, суцільні, як бистрий звуковий потік. Здавалося, що сама земля — теж

бистрий, клекітний, чорний потік, якого не обминути, не спинити.

За цим вітрюгою не чути було людини. Людина кричала. Уривчасто, коротко, сильно. Із покрику лишався тільки невиразний, звертистий, подібний до вітрового зойку, зойк:

— І-і-й!..

Либонь, «стій» кричала людина. Кричала вже механічно, не розуміючи, що її все одно не чути. А якщо й було трохи чути, то це не впливало.

Кінь носив. Переляканий грудкою, чи кущиком, чи може, дійсно якимсь випадковим і теж переляканим звірем, молодий норувистий кінь носив просто полем, ріллею. Він не падав, не ламав собі ніг, не скручувавши тільки завдяки інстинктові, тонкій тваринній чутобі, що позасвідомо і вчасно підказувала, куди ступити, і позасвідомо оберігала.

Переслідований уявою чогось невеличкого, чорного, що незмінно й скрадливо котилося збоку, сполоханий до одуру, він увесь час завертав убік, щоб уникнути зустрічі. І він не помічав.

Не помічав цього й їздець. Прикипівши до коневої спини, їздець в думках своїх тільки благав лиху долю, щоб не трапився який рив, чи яр, чи інша перепона. В думках він був готовий стрибнути. Він напевне стрибнув би, коли б це трапилось йому вдень, а не такої темної й буряної ночі.

Як павук, що, зігнувши лапи, на всю силу цупко тримається, хоч вітер гойдає тонку павутинку, так і він, охопивши вузлуватими ногами коня, на всю силу стискав його, міцно тримався, мов за життя.

З досвіду знав: скоро тварина зірвалася і не встигли одразу стримати, то найкраще дати їй волю одбігти, одхекати свій паморочний острах. Та й що тепер міг він подіяти, як не віддатись на волю буремних сил і ждати, щоб, принаймні, в останню хвилину зловчитись, врятуватись.

Одне найбільше турбувало: щоб то не заєць перебіг дорогу. Якщо заєць — добра не жди.

Завертаючи, весь час завертаючи, кінь врешті дзвінко ударив копитами. Була знову рівна, утерта, лунка від морозу дорога. Вітер рвонув, зібгав, перекошлав цю коротеньку тишу, що дозволила почути дзенькіт копит, і, надолужуючи, зняв довкола ще нестримніший клекіт. Але добре відчувалось, що під копитами твердий ґрунт.

Кінь, потрапивши на нього, вже не збочував. Кінь навіть почав збавляти завзяття. Здавалось йому, що на твердій дорозі він може почувати себе безпечніше: невеличке, хиже, вертке не посміє ступити на дорогу. Він, зменшуючи розгін, похропував, мотав головою, роздував боки в частому дихтінні і тремтів безперервно, збурено тремтів. Ще його страх не минувся.

— О... а! О... а!— говорив щось їздець і пробував лагідно похляскати по шиї.

І саме тоді, як їздець трохи перехилився, готуючись зіскочити, коневі видалось, що невеличке, хиже, вертке знову скрадається до них, хоче підскочити, перебігти дорогу.

Кінь сполохано кинувся вбік, гайнув навмання.

Як і минулого разу, ледь утримався на ньому їздець. Як і минулого разу, різко шарпнув вудилами, а потім вудилами роздирав рота, кричав, намагався стримати,— дарма, дарма.

Хіба міг кінь послухатись, коли йому геть стуманіла голова, притупились всі відчуття, крім відчуття самозахисту?

Хіба міг він спинитись, коли ярим оком своїм помічав, що хиже, чорне, вертке все ж таки котиться, за-попадливо котиться й хоче наздогнати?

Він тікав.

Він знову чимдуж ухилився в один бік.

Так догнався він до якоїсь улоговини, повернув різкіше, інстинктивно обминаючи крутий спад, а коли під ногами відчувся спад рівніший, дав ногам своїм волю впрост через улоговину.

Так долетів до високої стіни, що несподівано повстала з темряви, але, не розуміючи, що то залізничний насип, злякався ще більше й шарахнувся.

Промайнули повз них якісь будинки, дерева — либонь, хутори, — але до краю натягнені вудила не могли стримати скаженого льоту.

Виросла, нарешті, їм назустріч гора, невідома гора, що її вже кінь не сполохався, не обминав, а засліплено кинувся перемагати.

Гора була чимала, спадиста, і кінь борзо сіпався, пружно поривався.

Вже підупадав на силах, але не переставав п'ястися вище й вище. Не знав, скільки тієї висоти, але конче хотів добутися верху.

В запамороченні, у відчаї проступало єдине спрямування, єдине бажання: щоб там, куди він на тяжку силу пнеться, знайти нарешті спасенний захисток. Не тільки бажання, але й надія. Не тільки надія, але й певність — пряма, тваринна певність, що так має бути, мусить бути.

Злетівши на гору й пробігши рівниною ще трохи, він уявив собі, повірив, що страшно лишилося ген-ген позаду, внизу, і почав притишувати запал. Він відчував велике знесилля і спрагу.

Згодом перейшов на ристь, потім на тихшу ристь, ще тихшу. За якусь хвилину раптом стало легше — зіскочив їздець.

Кінь одбіг трохи, нерішуче зупинився.

Зупинився й вітер. Потім спробував знову дико затанцювати. Але, хоч як прикладав свого хисту, підбиваючи, викликаючи, заохочуючи, на коня це не впливало. Вже освоївся кінь. Збайдужений втомою, вже не сприймав.

У нього кружляло в очах, пересохло в горлі. Часто й високо роздувались боки. Коли обережно підійшов їздець і доторкнувся долонею до захеканих грудей, кінь відчув, що груди геть мокрі. Відчув також під дотиком долоні своє власне тремтіння.

Ще д'останку не минувся страх.

Їздець розумів. Йому теж не минулась смертельна тривога, але коневі був він вдячний: адже не спіткнувся кінь, не впав, не скалічив, не вбив.

— Коська! Ось... а! О... а!— вітер не давав почути, проте відчути вдячну ніжність міг кінь з ласкавих і щедрих дотиків.

Підібравши повіддя, їздець поволі рушив уперед.

Іти було важко. Доводилось ріллею. Вітер валив з віг. Ще й кінь, ступаючи ліниво, занадто витягнувши шию, опирався.

Тепер їздець відчув холод, зрозумів, що в цьому сум'ятті розстебнувся під коміром його дубленик і спиритний вітер встиг добре прошити одіж. Він став за вітром і коли, впорядкувавши одіж, хотів був далі рушати, близько перед собою побачив високу чорну постать. Неподалець бовваніла така ж сама висока й чорна постать. Ліворуч теж.

На другому кроці впізнав він тополі. А ще по кількох кроках, перехопившись через невеличкий рівчак і ступивши на твердий, утертий ґрунт, він упізнав, що це стара алея під колишнім панським маєтком і що це так званий П'ятигорів шлях.

Стало веселіше: тепер хоч знав, де він. Наступної ж хвилини радість вщухла, бо вже зміркував, що звідси додому буде добрий десяток гонів.

Навпростець, саме так, як сюди він потрапив, це мало бути значно ближче.

Але вертатися не міг він в той самий лихий спосіб — доводилось тільки шляхом, попід П'ятигори.

Він пригнувся, уважно поглянув довкола, уважно поміркував. Його нічна подорож надто затяглася.

— Ну, чоррт!..— досадно смикнув коня, що одсанувався й мимохідь опирався.

Ласкавість уже одлинула. Була навіть зловивість, темна погроза, наче до всього спричинився кінь.

Він не зважив на коневу втому. Він різко шарпнув за вудила, закинув вудила на шию й сів верхи. Він не розраховував так довго бути в степу і тепер квапився,— одразу ж ударив коня каблуками, зриваючи на биструристь. Ударив коня ще раз, хоч біг кінь старанно, вдарив із тим зухвальством, пересердам, що їх надає накипіла злість.

Кінь не розумів. Кінь, великої втоми зазнавши, спрагою знеможений, якби й хотів, не міг побігти швидше.

А його раз - у - раз підштовхували каблуки, замірялась рука, здіймався погрозливий голос.

Кінець - кінцем, кінь почав приставати. Їздець все одно не милував.

На крутому узвіззі кінь пішов ступою. Їздець міцно штурхнув ногами. Кінь сіпнувся, проте йшов ступою. Тоді їздець вище підібрав повіддя й кінцями їх з розмаху вперіщив коня. Кінь стрибнув, нервово задрібцював, пішов таки ступою. Сатаніючи від злості, їздець ще дужче свиснув кінцями.

Він поспішав, щоб до світанку конче бути вдома.

Він поводився так, наче не мав ні розуму, ні серця.

Коли наближались до свого села, до садиби, вітер трохи вщух. Темрява починала рідшати. Все довкола набирало чіткіших окреслень, — світанок.

Верталися так само з городів, задвірками. Під садком хазяїн хутко зіскочив і напруго потягнув за собою коня. Але кінь не поспішав. Коня вже не вразили скуйовджені дерева. Не видались уже вони буйним збіговищем довгогривих і довгохвостих потвор.

Хазяїн вів його впрост через садок, і він не вагався. Він ішов повільно, дарма що нетерпляче смикались повіддя й силоміць тягли.

Хазяїн був дуже настирний, похапливий. Ступав він згинці, озирався злодійкувато, наче підходив до чужого двору.

Та ні близькість стайні, що обіцяла відпочинок, ні натиск, ні погрози не могли прискорити кроку. Кінь ступав поволі. З нього струменіла пара, і на губах, на шиї, на грудях, під черевом так густо повиступала піна, що звисала подекуди цілими шматками. В голові стугоніло, аж тьмарило зір. Як і раніше, бракувало повітря. Як і раніше, мучила спрага. Хотілось зупинитись, стати непорушно. Хоча б і тут, серед двору. Все одно.

Із світанкової сутіні, з того боку, де хата, впливла постать.

Хазяїн з несподіванки сіпнувся, затримався на півкрокові, наче готовий був ту ж мить кинути повіддя й тікати. Потім хутко опанував себе і спересердя лайнувся.

— Боженьку святий! — вражено розвела руками дружина, підходячи ближче: — А я побиваюсь, а я місця собі не знайду... Кидь серед ночі — аж його нема. І ніде нема. Думала вже: взяли тебе так, що й не зчулася...

— Ану, не гомони. Тсс! — застережливо й сердито бовкнув хазяїн і тихшим голосом чи то до неї, чи до самого себе пробубонів: — Візьмуть іще... не журись.

— Що ти кажеш? — не дочувши, перепитала дружина.

— Одчиняй стайню, кажу! Не варнякай!

Зникнення серед ночі, пізня подорож, світанкова поява, і вмилений кінь, і гнівний вираз хазяїна, його скрадливість, його поспішність, — все це було таке загадкове, дивне, тривожне, що вона мимоволі на хвильку застигла в нерішучому рухові, готова швидше розпитувати, ніж відчиняти.

— Ну, відчиняй же! — крізь зуби, щоб не так було чутко, гаркнув хазяїн.

Жінка здригнулася. Вона вже, мабуть, знала, що такий голос не віщує нічого доброго. Руки її трусилися, і ключ довго не потрапляв у замковий проріз. Це ще більше дратувало чоловіка. Його густі вихрасті брови починали дико стовбурчитись, наповзати на очі.

Надбрівні зморшки, збігаючись на переніссі, ставали глибші, різкіші. Він не витримав, грубо відштовхнув дружину. Він взявся хутчій сам одмикати. Але що надто поспішав і нервувався, теж не міг одразу потрапити ключем, і брала його така нестерпна злість, аж душною млюстю обіймало.

— Та почекай! Ну, й чого ти лютуєш? — заспокійливо, хоча й докірливо мовила дружина.

Він раптом спинився, озвіріло глянув на неї, і не скінчилося б це одним лише зловісним поглядом, якби

саме в цей момент не клацнув, не одімкнувся комизливий замок.

— Ти мені поговори, поговори! — многозначно попередив хазяїн.

Увійшли до стайні.

Дорогу до ясел заступали ті двоє занехаяних коней, що їх останнім часом ніби готувалося на бойню, — один із них обважніло лежав, другий стояв, понуро пустивши голову.

Хазяїн ткнув чоботом лежачого — той не підводився. Ткнув удруге, міцно, ненавидно — лежачий хитнувся, підвівся на передні коліна, поволі випростався.

— ...сибірки на вас!.. — продовжуючи якусь думку, наїжено промурмотів хазяїн.

По хвильці, прив'язуючи коня, він кинув через плече до дружини:

— Давай води.

— Води? — перепитала здивовано.

— Води, — повторив він.

— Нащо ж тобі вода?

— Води, кажу, давай! Чорррт! — і навздогін додав: — Та не тарабань там відром! Чуєш?

Коли принесли воду, він уже встиг розсідлати. Спина коня була геть мокра, сходила густою парою. Проте, ані трохи не вагаючись, хазяїн одразу подав йому крижане питво.

— Ти здурів? — злякано й розпачливо сплеснула долонями дружина.

Він і не глянув на неї. Він бачив перед собою тільки пожадливу морду коня, що смоктав, присьорбував, морщився від зашпорів, які заходили в губи й зуби, — пив свою загибель.

Та як полегшало в руках відро, хазяїн знову гукнув до дружини:

— Давай іще!

— Що ж ти робиш, чоловіче? Пропав же кінь! — нестерпно, аж слізно мовила дружина.

— Ну! — гримнув несамовитий голос, і вона покійно пішла.

Хазяїн, як і перед виїздом, взявся ненароком за улюблену гриву, пухку, хвилясту гриву. Занурившись пальцями в тонку волосінь, міцно її тримаючи, немов трималося тут всі кінці його куркульського добра, стояв він хвилину зовсім непорушно, стояв у раптовій, глибокій задумі.

Потім, стрепенувшись, різко смикнув за гриву і тихо сказав:

— Пропадай, Коська... Пропадай!

Друге відро кінь повільніше випив. Хазяїн вихлюпнув рештки йому під ноги і вийшов споміж худоби.

— Що ж тепер буде? — незміслено й тривожно спитала дружина.

— Що буде? — сказав уже спокійніше, як змовник, що зробив своє діло: — Хіба не знаєш? У колектив одберуть. Все одно одберуть. Все одберуть...

В ньому знов накипала лють, і, стримуючи себе, він поспішно одступив до виходу. Одступаючи, процідив крізь зуби:

— Хай багатіє совецька власть!..

Дружину брав жаль. Дружину брав острах. Дружина схлипнула й занила в рукав:

— Ой, це так не минеться... Ой!

— Дурна, не плач. Іще, може, штрафовку получиш, — мимохідь обіззався хазяїн і переступив через поріг.

Вітер помітно вщух.

Харків, березень 1930

КОСТРИГА

— Нема.

Це було його незмінне, важке, як земля, рішуче, як з ножа, слово. Казавши, він ані разу, ані трошки не запнувся, не завагався. Він ніколи з власної волі не додавав ще якихось пояснень, запевнень, присягань, що могли б викликати сумнів. Він лише злегка розводив руками, просто дивився в очі і просто, переконливо казав:

— Нема.

А тим часом на селі нутрувала невтомна чутка, що в Матвія Костриги хліб є.

Ніхто тільки не міг визначити місця, де саме той хліб приховано. І, крім сільського активу, не всякий наважувався говорити про це вголос: одні побоювались, знаючи круту й незабудькувату вдачу Костриги, другі вагались, мавши його за людину спритну та кметливу, треті, нарешті, були з ним у спілці. Сам він поводився так, що закинути йому одверту, свідому неприязнь до нового ладу було важко. В справах громадських він часто схилявся до більшості,— правда, коли це не заходило на надто важливе. Куркулів він не обстоював,— правда, ще донедавна мав з ними ближчі стосунки. На контракцію йшов, навіть іншим радив. На позику теж підписувався, навіть інших підбивав. А часом, як траплялось йому громадське доручення, він намагався виконувати його на своєму кутку так, щоб усі добре чули, бачили, знали. Так само, щоб усі бачили, знали, говорив він при нагоді за радянську владу. Одного тільки не міг сприйняти: деяких заходів цієї влади. І посилався на свою дурну голову, що не годна чого слід та як слід охопити, збагнути.

Коли, приміром, приїхав був представник із району і годин зо дві докладно розповідав про колективи, їхню мету, перевагу, спосіб організації тощо, Кострига по закінченні підвів руку і недоумкувато спитав:

— Ну, а що воно таке — колектив?

На порив сміху й здивовання багатьох присутніх він пересмикнув плечима і непримушено відповів:

— А коли я не розумію? Чого ж тут зуби ширити? Я хочу все до цурочки розуміти. І хочу, щоб товариш об'яснив.

Виявились такі, що його підтримали, і товариш з району знову досить докладно й довго пояснював, захоплюючи створювати колективи. І знову по закінченні підвів Кострига руку:

— Теперечки так, зрозуміло. Але скажіть, будьте ласкаві, чи потрібен уже нам той колектив і навіщо він здався?

У багатьох здивовання оберталось на збентеження, збентеження — на обурення. Та доповідач, видно, був людина дуже витримана, ледь посміхнувся, і, добираючи найзрозуміліших, найяскравіших порівнянь, терпляче довів, утовкмачив, як дитині, що колектив таки потрібен. Кострига поклав спочатку придивитись, як у колективі іншим поведеться, і лишився покищо на своїх гонах одноосібником.

Минулих років, зволікаючись, що давши, а чого не додавши, трохи грішми доплативши, а трохи полегшень собі виканючивши, він сяк-так перекрутився із хлібоздачею. Передостаннього року, коли в сільраді чіткіше налагодився облік і важче стало заплутувати кінці, його вже спобігла значна неприємність. Покладаючись на великий хист, на окремі знайомства, на деякий минулий попуск, він контрактаційних зобов'язань, попри всі нагадування й вимоги, недовиконав. Тоді частково чіпнули його майно. Це глибоко чіпнуло самого Костригу. Він бо сподівався, що йому подарують. Він помилився. Він мусив скоритись. Але винним себе не хотів визнати. Щемітна злість дошкуленого власника стуманила йому свідомість. Він винуватив інших, нарікав, нахвалявся про-

курором. Прокуророве розслідування, кінець - кінцем, вишло не на його користь. Тоді Кострига значливо хитнув головою, затявся.

— Матвію, йди краще в колектив.

— Ні. Я краще почекаю, коли ви звідти вийдете.

Обсіявся він цього року несповна, хоч як його переконували та впливали. Егеж! Чим засієш, коли й так, мовляв, останню зернину кинув у землю, а ще ж до нового треба всією родиною презлиднювати. «Егеж! — прикидав тим часом у думках, — яка рація сповна обсіватись, а потім, хоч-не-хоч, продавати. Якусь там мірку, про людське око, щоб не гавкали, щоб не присікувались, можна буде зрештою і на зсиппункт одвести».

Трапилось далі так, що комісія, пильно досліджуючи той урожай, визначила цифру більшу, ніж Костризі сподівалось, хотілось. Кострига ретельно заперечував. Кострига завзято обстоював. Костризі не допомогся.

Його спочатку зв'ялив розпач. Потім охопило чуття застарілої упередженості, непоборної злості, що поштовхувало на упертість, на виклик. Він — хазяїн, то кому ж визначати, скільки в нього вродило? Він — хазяїн, він тут працює, то чому ж сюди приходять чужі, заважають, свій рахунок складають, вимагають? Яким таким правом? Може, знову доторкнуться до його майна? Може, і будівель не минуть? Ущільнять? Та навряд. Він же не вважається куркулем. І всім тепер відомо, що засіяв менше. І треба ж йому десь жити, господарювати. І хіба він один такий на селі? Інші, отакі ж покладаються на нього. Він покладається на них. Рука руку держить. Що буде людям, те буде й йому. А на нема й суду нема.

Кострига остаточно відкинув підрахунки комісії. Кострига одвіз контрактаційне за своїми особистими підрахунками. Про решту, вважаючи, що якібудь пояснення цілком зайві, він тільки кидав своє незмінне, коротке, різке, як з ножа:

— Нема.

Коли до зривників узялися рішучіше, коли серед затай-

ників поповзла тривога, коли уповноважений з району скликав їх до сільради, старанно перевіряючи цифри та домагаючись, щоб вони виконали хлібоздачу,— Кострига зважився на витівку. Протиснувся до столу, непомітно вийняв перо з ручки і раптом запропонував:

— От, будь ласка, товаришу, візьміть, напишіть.

Той здивовано глянув на нього, на присутніх, відповів:

— Неможливо цією ручкою написати.

— Чому?

— Бо самі ж бачите, пера нема.

— Ха! Отож воно й причина. А як же вам на зсип-пункт везти, коли везти чорт-ма? Коли хліба нема?

Чутка про цю витівку облетіла незабаром усе село, і дехто вирішив іти за прикладом Костриги. А в сільраді теж вирішили особливої уваги споміж усіх надати Костризі.

— Ну, добре. Скільки у вас, по-вашому, було хліба?

— Вісімдесят пудів.

— Скільки продали державі?

— П'ятдесят.

— А де решта?

— Сам із'їв.

— Коли ж ти встиг з'їсти?

— А чого ж? Двоє дітей у мене, хазяйка. От і з'їв.

— Ну, а за обліком комісії в тебе мусить бути сто двадцять пудів, і здати мусиш ти більше, ніж здав. Що ж тепер?

Він злегка одхилив вузлуваті кігтісті руки, дивився просто в очі і знову просто, досить переконливо:

— Нема.

Однак чутка, звивна й настирлива, перехоплювалася з уст до уст: мусить бути, та ще й з минулого року мусить бути.

Обшукали клуню, хату, горище — нема. Перевірили соломі, може, обмолот поганий, у колосках застрягло,— нема. Придивились до полові, може, там помішано,— ні, нема.

Кострига з усією родиною сидів на картоплі і, своїм звичаєм, вівся так, щоб всі бачили, чули, знали, що

сидить він на картоплі, бо хліба нема. Звійнулась навіть була чутка, що в нього справді хліба нема. Але, побиваючи її, перша чутка все одно даль-подаль веретенилась, не вчулала. Все одно ставало тривожніше. Втрачаючи певність, подався нишком Кострига до міста. Там розшукав він свого приятеля, заможного колись Артема Сильвестровича, якого мав за мудру голову і який, утікши з села, влаштувався досить добре на одному з будівництв. Артем Сильвестрович порадив не піддаватися. Та й хто зна, чи довго все це протягнеться. Всякі бо чутки вирують. До всього треба бути готовим.

Кострига подякував і вернувся підбадьорений, ще завзятіший.

На той час по всьому району зорганізувалися вчителі, щоб укупі з учнями «витягати (як було записано в протоколі) контрактантів з боргу перед державою». Прибіг якимсь старшенький Митрик із школи, захекався:

— Тату, там кажуть, що у вас хліб закопано! Мене питають, а я не знаю.

— Ог діла,— криво посміхнувся Кострига.— Скажи їм, що дурний їх піп хрестив. А хліба в мене нема. Чуєш? Нема!

І він так гримнув на Митрика, наче той прийшов яму з хлібом розшукувати.

До нього справді незабаром прийшли інші, з сільради. Вони поводитись підозріло. Вони говорили упевнено, що тут десь у ямі приховано хліб. Вони вимагали показати і врешті самі почали копати.

Кострига хмарно походжав, знехотя відповідаючи. Кострига аж вуса закусив, затремтів з обурення, коли почали копати у рові, неподалець стрункого, ним самим посаженого, улюбленого береста. І все ж таки розкопани нічого не дали.

— Нема.

З гіркою усмішкою докірливо похитав він головою на адресу допитливих копачів:

— Щоб вам там у печінках копало. Раз Кострига сказав, що нема— значить, нема. А ви Костризі не вірите.

Довелося в нього натомість чіпнути картоплі та описати клуню, хоч це й не могло покрити заборгованості. Але це вдруге неймовірно чіпнуло Костригу. Гнів тваринний, як жадоба власності, пекучий, як отрута власності, чорний, як чорнозем, гнів сповнив його істоту. Він готовий був, ухопивши сокиру, смертельно замахнутись. Він готовий був на темну помсту, на злочин. Однак схаменувся. Переборює себе. Приховав усе за галасливими скаргами, болісними наріканнями, тяжкими прокльонами.

— За що, за що мені таку норму поставили, щоб їх правцем поставило?

Ів Кострига з усією родиною картоплю, буряки, роблячи знову це так, щоб усі добре бачили, знали. На селі знову прокотилася триваліша чутка, що в Костриги хліба зовсім нема, що Костригу скривджено. А найближчі, виправдуючи його, ще невідступніше його наслідували. Правда, невдовзі в одного з цих близьких викрили на подвір'ї чималу яму з пшеницею. Викрили й у другого яму, престо в хаті, під полом. Решта затайників запевняли, що їх, мов того Костригу, тяжко ворогами оббріхано, що вони сном-духом нічого не знають, нічого не мають, і держались вони зовні непохитно, хоч насправді їх дедалі більша опосідала тривога. Невідчіпна тривога вже зайшла у двір, переступила поріг, сповнила хату. Невблаганна тривога, як тінь, цілий день ходила слідком і, як тінь, цілу ніч стояла в приголів'ї.

Одного разу двоє з них заскочили до Костриги, повідомили, що всіх таких записано на чорну дошку, дано остаточне попередження, наближається справжня загроза. Як же бути? Може б, трохи поступитися?

— Поступайтесь, коли маєте чим,— холодно відповів Кострига,— а в мене, як самі знаєте, ні крихти нема.

— Ні, Матвію, з нами так говорити не годиться... Хіба ми чужі, або вороги? Хіба ти...

— Що? — скипів Кострига.— Може, скажете, що в мене хліб є? Може, знаєте, де він є? Може, підете, докажете? Ідіть, ведіть, копайте! Копали вже. Тисячу пудів викопали. Ха! Все село знає, що в мене хліба

нема... Ідіть, поступайтеся! Тільки ж потім не кайтеся. Хто зна — кому казна, а кому й тюрма.

І пішли від нього сум'ятно, трохи вже й непевні, чи той хліб у нього є.

З виду він справді геть змарнів, аж пригнувся. І якось, однієї хвилини, стало йому страшно. Не за себе. Сам він почував, певен був, що міг іще довго протриматись. А мучив жаль до дітей. Він не міг знайти собі місця, і вночі раз-у-раз його поштовхувало вийти з хати, наблизитись тихцем до береста, тихцем одкопати, взяти. У нього аж дух займався. Йому згадувалось, як близько того береста копали і трохи-трохи не натрапили. А в нього ще була й друга яма, на городі. Там небезпечніше, помітніше. Тут, під берестом певніше. Але що може бути потім? Візьме котресь із дітей та й пробовкнеться. От і готово. Або Дарка, яку він торік, після смерті дружини, взяв до дітей та на господарство, ця роботяща, але трохи придуркувата Дарка теж може проязичитись. І готово! Крім нього, ніхто ж нічого-сінько не знає. А викриється він — викриються й інші. Тоді інші, себе рятуючи, все звернуть на нього, на заправила. І готово! Головне, з якої речі віддавати? Пролетарській державі він — ворог. Але як бути? Він гадав, що його, за прикладом минулих років, поторсають трохи, посмикають, переконаються і поволі заспокояться. А виходило інакше. Справа затягалась. Треба було шукати виходу. І треба було поспішати. І він не знаходив собі місця. І думки пекли. І серце завмирало. І одного дня почув він, що гупотять попід вікнами чужі кроки.

«Це, мабуть, знову шукати, копати», — подумав він.

Увійшли люди й сказали:

— Ви собі там як хочете, Матвію, а дітей не можна мучити. Забираємо ваших хлопців до піонерської бази. Там їм буде краще й певніше.

У Костриги відлягло від серця. Наче важке жорно сповзло. Кострига охоче погодився. Його ще раз спитали, невже можна вірити, що в нього хліба не закопано? Він злегка розвів руками, супорно глянув і тихо, але твердо сказав:

-- Нема.

В цей час похапливо вскочив у хату Митрик і ще з порога нестримно гукнув:

— Тату! А на нашому городі он яму розрили. З хлібом!

Кострига підвівся і став як камінний.

— Чи ти здурів? — вимовив він побілілими вустами. — На городі в мене ніякої ями, ніякого хліба нема.

Харків, січень 1933

ХЛІВ

Розвиднялось.

З долини м'яко випливав силует вершника, зачепився на горбі, станув нерухомо.

Довкола, скільки око сягало, дозрівали лани. Гладінь поверхні, як гладінь води, місцями раптом замутилася, зароботіла: ступив перший вранішній вітрець. І ці шорсткі прогалини, масна опуклість схилів, сині западини ярків, і знову повінь, знову ряботінь,— хліба текли, рівнина дихала. На грудях її звивалась димна стьожка. Там далеко хтось їхав. Колеса кляхкотіли. Зненацька кляхкіт танув. І знову чути було, як ті далекі звуки силкуються пробитись крізь гушавину колосся, що обступала шлях, глушила, панувала,— хліба текли. На обрії, в ясності сходу, зникала хмарка. Один пошарпаний її пружок чіплявся о крайнебо, волікся і, здавалось, хлюпостався в цій щедрій навалі колосків, що затопила далечинь,— хліба текли, текли...

Гнат Соколюк поправився в сідлі, перевів погляд ближче. Зерно тужавіло. Стебла вже никли під вагою.

«Ну, й хліба! — з радістю і майже гордовито подумав Гнат.— Такого врожаю хто зна коли й запам'ятати. Аби не впоратись із ним, зібрати вчасно, доглянути добре, щоб і колоска не пропало».

І він підвівся на стременах, допитливо позирнув навокіл. Нікого. Нічого. Було тихо, як і раніше. Тільки уривчасто кляхкотіли незримі колеса,— хтось там довго їхав...

Гнат сіпнув повіддями, скерував буланого ліворуч, проз масиви пшениці. Цим напрямком він хотів спу-

ститись у сусідню жолобину, об'їхати з півночі лани свого колгоспу, особливо той край, де припирав лісок. Там можна було швидше сподіватись крадіжок. Днями там уже помітили такі хитрі спроби, розраховані на захист ліска, — вкрасти злодіям не пощастило, але й виїмати злодіїв теж не пощастило. Треба якнайбільше уваги, якнайбільше сторожкості. Недарма бо його поставили на об'їзника. Недарма стільки прикидали, міркували в колгоспі, кому б доручити цю відповідальну справу. Кінець - кінцем, зупинились на ньому, колишньому червоноармійцеві й теперішньому активістові.

— Гляди ж, Гвате, щоб ані зернинки...

У відповідь тоді Гнат лише напружився, посміхнувся злегка, задьорно хитнув головою. Мовляв: хай тільки хтось наважиться! Він усіх зусиль прикладе, щоб ворога й близько не підпустити. Стерегтиме він старанно не лише з бажання виправдати таке почесне довір'я, а доглядатиме він старанно й через те, що зрештою на цих ланах доглядатиме своє ж, якому віддано стільки часу й дбайливості, на яке покладено стільки важкої спільної праці, — близьке, дороге, своє. Скрадеться ворог до цього добра — скрадеться до нього ж самого. Пропаде колгоспний колосок — пропаде його ж колосок. Так ясно.

Гнат Соколюк був одним із перших, що вступили до колгоспу. Десь через рік вступив і його старший брат, трохи недовірливий крутькуватий чолов'яга, що, кінець-кінцем, здався на переконливі Гнатові докази. Це захопило ще кількох нерішучих. Артіль дедалі зростала. Правда, траплялась часами й скрута. Дехто, нєдію втрачаючи, одбивався. Проте артіль не вагалась, рук не покладала, більше й більше звикала спільно жити й працювати.

Особливих труднощів довелось зазнати останнього року. Хлібоздачу вони виконали своєчасно, насінфонди теж засипали дбайливо. Але їм запропонували зустрічний. Артіль змобілізувалась, виконала. Тоді, помилково захоплюючись, місцеві керівники висунули їм другий зустрічний. Але ось надійшов урядовий декрет про нові норми. Декрет сприйняли з великим зацікавленням.

Декрет уважно вивчали, всіляко підраховували наступні трудові й чималі прибутки.

«Кожний колгоспник має стати заможним!» — це прилетіло радісною новиною; це перехоплювалось з уст до уст, це збуджувало, підносило. Заборона зустрічних ще більше зміцнила упевненість. Прокинулось ще більше заохочення робити, дарма що шептуни не переставали тихцем кепкувати й скрадливо сіяти сумнів.

А коли підвелась сивувато-зелена добряча озимина, коли заяскріла зеленаста густа ярина, коли буйно заколосилось навкруги, коли затопило простори повнющими щедротами, яких давно не запам'ятати, — справдешня радість і завзяття сповнили серця.

— Ну й хліба! От хліба!

Всі думки, всі побажання збіглись на одному: якнайпильніше доглянути, якнайкраще впорати. Хай тоді вся ворожа шепотнява, вся видима й невидима невіра, вся злюща злоба побачить, переконається й захлинеється власним розпачем, відчаєм. Хай, попри всі минулі й наявні утруднення, ще глибше закорінюється оця новизна, розгортається, дозріває оця велика справа спільної пової праці.

Гнат Соколюк звеселіло позирав обабіч, втішений врожаєм, захоплений думками про цікаве майбутнє. Під ліском, у тому підозрілому місці, пошкод він не помітив. Мабуть, нещодавні невдалі спроби одбили злодіям охоту сюди зазирати. Але злодіїв можна було ждати скрізь. Гущавина хлібів скрізь їм правила за схованку, і по сусідніх колгоспах раз-у-раз траплялося: то колосків настрижуть, то просто скосять.

Від лісу починались уже лани іншого колгоспу. Коли перетяти узлісся і взятися на пагорб, звідти дуже зручно озирнути свої лани. Так Гнат і зробив. Та щойно він виїхав, як обіч, над западиною ярка невиразно мотнулася, впірнула тінь. Чи, може, це видалось у світанковій сутіні? Він різко стримав коня, пождав, послухав. Тінь не виринала. Тихо. Ряснішав тільки щебіт перших пташок, долітав від часу до часу той самий далекий кляхкіт коліс, — хтось усе їхав...

І раптом крізь колоскове мереживо видалась йому мов би кругла пляма голови. Вона ледь вигулькнула, хапцем сховалась. Так і є! Не гаючи й хвильки, Гнат кинувся вздовж лісу, обігнув клин, почав наближатись.

Людина вже тікала.

— Стій!—крикнув він, хапаючись до гвинтівки.

Людина зупинилась, враз зникла, наче в землю ввійшла. Але Гнат не давався на облуду, не спускав з ока того місця. За кілька кроків пропливла повз нього плішина від стятих колосків, а ще за кілька роззявився темний, хвильний слід у жита. Він аж отетерів: перед ним на мішку, що був напхом напханий, сидів його брат Кузьма.

Якусь хвилину вони, не моргнувши, дивились одне на одного. Гнат ніяк не міг побороти здивовання. Кузьма, сидівши, здавався спокійнішим, похмурим.

— Що ж це ти робиш? Га?

— Сиджу.

— Парикмахерствуєш?

— Та... як бачиш.

І з тим же зовні спокійним виразом узяв Кузьма стеблинку на зуби. Зжований кінчик ліниво сповзав на чорну, кучеряву, знайому бороду. Зеленкуваті очі ніяково й тяжко поблискували спід брів, такі знайомі очі. Таке знайоме, продовгасте, зморшками взяте обличчя, сутулувата, в рудій куртці, в підкачаних штанах постать,— рідний брат! Ніколи вони ще не ворогували насправді, хоч і часто сперечались. Кузьма тяжив до старіших і був тупувато-упертій. Гнат належав до молодих і з принципів був непоступливий. Той тягнувся за більшістю, аби лише не відставати. Цей простував попереду з власної волі, з переконань.

І от тепер зустрілись вони на такому вузенькому місточку, де розминутись було майже неможливо.

— Що ж ти собі думаєш? Га?

— Ет! Кинь, Гнате, не допікай,— похмуро мовив Кузьма.— Стільки я коло того хліба робив, стільки ждав, і щоб теперечки колоска не міг зняти?.. Хватить усім. Он глянь, якого вродило.

Але Гната забирало обурення. Ніяк він не міг із цим погодитись, не міг сприйняти. Адже незабаром, за кілька днів, уже збиратимуть. Він поспіхом знову нагадав про постанови уряду, рішучі заходи їхнього колгоспу, відповідальність, злочинність такого поводження з суспільним майном. Яка ганьба! Його брат — злодій! І кого обкрадає? Своїх обкрадає. Себе ж обкрадає!

— Е, ні, ні, — захитав Кузьма головою, — це вже ти той...

— Я ж на наших полях і травинки не підняв. Боже борони! Я ж, як бачиш, на чужому колгоспі.

— На чужому? — Гнат з досади руками змахнув. — Ну, як ти й досі не второпаєш, що в нас, кінець-кінцем, нема чужого. У нас усе спільне, бо все ж наше. Розумієш? Отак, як у своїй хаті ти за кожну мотузочку дбаєш, кожну мотузочку піднімеш, щоб не пропала, так і тут треба. І за своє колгоспне треба дбати, і за сусідське колгоспне, і за державне. Розумієш? Бо наше ж воно, наше!

— Ну, державі хватить, не бійся, — буркнув Кузьма.

— Ну, тоді ти... ворог! — нестримно відповів Гнат.

— Ворог? — повільно й ніби здивовано звів брови Кузьма, пильно, довго й неприязно поглянув на брата. — Ворог, кажеш? Ти знаєш що, Гнате? Ти не гарячкуй, не бійся. Твого я не зачепив, тебе не підвів. Ідь собі, голубе, назад, а я теж назад. І буде все шито-крито. А то гомонимо, почує ще хтось...

— Хай чує! Хай усі знають! Хоч і брат ти мені, а злодій. І раз пустився на таке діло, відповідай тепер.

— От чудак! — трохи занепокоєно посміхнувся Кузьма. — За що ж відповідати? За жменю колосків? Пусте! Та й пішов я сюди — знаєш чому? Бо ти тут стережеш. Так і думав собі: коли й ускочу, то свій же, не видасть.

— Ні, брате, помилився ти. Я людина чесна і роблю те, що мені довірили. Вставай, брате. Ти заарештований.

— Тю! Здурів, чи що? — знову сум'ятно посміхнувся Кузьма і ще певніше вгруз у мішок.

— Без балачок! Вставай, кажу. Пішли. Ну!

Справа заходила на серйозне. Цього Кузьма аж ніяк

не сподівався. Брав великий подив, брала тривога. В очах його спалахнули іскорки злості, проте він сидів твердо, нерухомо.

— Підеш? — суворо, з викликом спитав Гнат.

Той, не глянувши, рішуче хитнув головою.

— Не підеш? Ну, то давай мені мішок! — і Гнат скерував коня на нього.

— Що? Куди? Т-р-р-р!.. Що ж ти прямо конем? Сволоч ти! — одскочив зляканий Кузьма, заскалено лаючись, та поки лаявся, Гнат устиг підхопити мішок на сідло й завернути коня на дорогу.

По хвилині пролунав окрик. Гнат затримався. Брат підбіг, важко дихаючи, посірілий, з перекривленим злістю обличчям.

— Оддай мішок!

— Ні. Мішок я мушу віддати в правління. А тоді хай рішають, як знають.

— Оддай мішок! Чуєш?

— Не оддам. Не можу.

— Оддай, бо гірше буде.

— А ти не лякай. Я вже ляканий.

— Так не оддаси?..

Гнат у відповідь торкнув коня. І в цей момент, як навіжений, кинувся Кузьма, захопився рвучко, на всю силу потягнув мішок і їздця. Гнат і не стямився, як був уже на землі, відчув раптовий біль у нозі, зрозумів, що сорочку йому розірвано. Лють непереможна скипіла в ньому. Та вже їхні руки сплелись, уже вони несвідомо борюкались, качались, стогнали, сопали, обсипали одне одного погрозами. І помітив Гнат, що Кузьма усе норовить перемотнути з його шиї ремінь, хоче вихопити гвинтівку. «Не смій! Не смій!» — прохрипів він, зібгався, зловчився, дав крутька, одбіг. Кузьма проте не схаменувся, тупо, здичавіло простував на нього.

— Стій! — і Гнат вистрелив, щоб зупинити.

Той завагався, справді зупинився. Зблід. Стояв, витріщивши очі. Стояв похитуючись, мов п'яний. Він, мабуть, віри не йняв собі. Гнат теж не йняв віри всьому тому, що сталося, але, опановуючи себе, владно скомандував:

— Повертайсь!

Кузьма механічно, як очманілий, повернувся.

— Бери мішок!

Кузьма слухняно підняв, завдав мішок.

— Три кроки наперед. Не тікати. Інакше — стріляю.

І так вони рушили, мовчазні, напружені, чужі.

Назустріч на дорогу виїхало сліпуче сонце. Бризнув усміх. І легенький трепет перебіг ланами, — хліба текли, рівнина дихала.

Кузьма по якимсь часі озирнувся, ще раз озирнувся, зупинився. Гнат на відстані теж затримався з підозрою.

— Ти не бійся, Гнате, — пояснив Кузьма, — я не тікатиму. Я хочу тільки спитати. От ти кажеш, що все тепер суспільне, все наше, все кожному як своє.

— Так, — насторожено кивнув Гнат.

— Правильно, Гнате! Це правильно! — підхопив, ожвавившись, Кузьма. — Але скажи мені от що: коли так, то невже я в себе не маю права вкрати?

— Не маєш, бо це не тільки твоє.

— От дивина! У себе й не можу вкрати?

— Ні.

Кузьма тихо замислився, розтулив був рота, щоб сказати щось, та передумав, кинув тільки, наче усвідомлюючи й погоджуючись:

— Ну, в такому разі... веди.

Трохи згодом Гнат нахилився, пильно зазираючи Кузьмі в очі:

— Тепер ти зрозумів?

— Тепер я зрозумів.

— І якщо я тебе пушу самого — підеш до правління? Признаєшся?

— Піду, — твердо відповів Кузьма.

— Слово?

— Слово.

— Ну, в такому разі... йди.

Харків, липень 1933

ДРУЖИНА

— Я собі можу знайти й кращу,— нетерпляче сказав Роман Романович і, глянувши в широко розкриті очі дружини, кивнув головою, вигукнув:— Да, да!

За багато років, добре знаючи чоловіка, вона зрозуміла, що невдоволення його надто глибоке. Погроза, висловлена так одверто і рішуче, була, мабуть, виважена й звучала тепер як назріле бажання. Розриву Докія Антоївна не припускала, але ускладнення в житті, віддалення чоловіка здавалось досить імовірним. Вона відчувала щемітний жаль і образу. Замість визнати свою вину, вона теж нетерпляче, з викликом відповіла:

— Ну, і шукай кращу!

— Ну, і знайду,— повторив Роман Романович.

Він круто повернувся, простуючи до дверей. Вона затримала його:

— Знаю, знаю,— і хоч розуміла, що вже говорить дурниці, проте не могла стриматись:— Щоб молоденька, значить, була, та гарненька, та плаття по моді...

— Щоб культурніша була,— повільно, виразно, як дитині, відновив він.

— Авжеж. По смітниках щоб ходила, помиї винюхувала.

— Авжеж. Не цуралася б і смітником розпорядитись, коли треба. Щоб цікавилася ділом і поза хатою. Щоб громадською людиною була, активною була. Чому дружина Ступельського може, а ти ні? Чому інші дружини можуть, а ти ні?

— Їм робити, мабуть, більше нічого,— кинула Докія Антоївна.

— Неправда!—обірвав Роман Романович.— Вони такі ж зайняті, але вони кращі. Треба було зразу відмовитись, коли тобі честь справляли, в комітет обирали. А тепер всі мене попитують, посміюються, думають, що я тебе з дому не пускаю. Та нарешті, чорт побори, чому у мене дружина має бути гірша за інших?

— От і шукай, коли гірша.

— Ог і знайду.

Він хлопнув дверима. Вона лишилась сама. Жодним словом у суперечці не обмовився чоловік про її зовнішність, але неясна підозра все ж поштовхувала взяти дзеркальце, придивитись до себе. Ні, вона добре виглядала, дарма що була вже літньою жінкою. Вона порівнювала себе з іншими, знайомими їй на шахті жінками, і в цій самотній, ширій, досить суворій самокритиці перекоувалась, що не гірша за інших. Це її трохи заспокоїло. Як дружина, вона була віддана і чула. Нарікати на неї немає підстав. Як мати, породила хорошу дочку і хорошого сина. Як хазяйка — вправна, ощадна, клопітлива. В чому ж річ?

Колись вона більше цікавилась громадським життям, навіть деяку участь брала. Потім пішли турботи родинні, хатні, час і увагу довелось присвятити їм. Вона розуміла, що не личить Роману Романовичу, одному з кращих вибійників на шахті, людині відомій і поважаній, мати непоказну дружину — непоказну саме в громадському житті. Але їй не вірилось, щоб шахтний комітет дружин міг цікаво, корисно повести справу.

Найбільше насторожувало її, що, крім шахтарських жінок, увійшли туди й інші жінки. Наприклад, жвава, зграбна, дотепна Ступальська, дружина головного інженера, що раніше, кажуть, була артисткою. Поруч з нею Докія Антонівна почувала себе незручно. Дорівнятись їй вона не могла, а раз-у-раз поступатись перед нею не дозволяла власна гідність. До того ж тяжила пам'ять минулих часів, коли взагалі між дружинами інженерів і дружинами шахтарів зяяла прірва. Закорінилось упередження.

На першому ж засіданні стало ясно, що Ступальська

буде заправилою. Чи не обернеться ж вся ця робота на розвагу, на шумовиння примх і пліток? Наприкінці засідання жінки недоладно засперечались, згоди одразу не дійшли, і Докія Антонівна вирішила, що й далі ладу тут не буде. На друге засідання вона не пішла. На третє піти не могла. Потім, довго в комітет не заглядавши, ніяково вже було й показуватись.

А запрошення, як докори, продовжували надходити. Двічі з'являлись самі жінки, щоб поговорити, та не заставали. Нарешті, тепер підзадорив хтось Романа Романовича. Можливо, що якраз Ступальська. І дуже можливо, що, зустрівшись десь там із чепурною, гарненькою, жвавою Ступальською, Роман Романович по-новому глянув і на свою дружину...

Довго, трудно міркувала вона над собою. З чоловіком до подібних розмов уже не вертала. Він приходив з роботи стомлений, був заглиблений в себе, мовчазніший, ніж коли. Невдоволення, напруження не минались.

Та от принесли чергову оповістку, і Докія Антонівна захвилювалась. Все залежало від неї. Але як показатись тепер на очі жінкам, як перемогти самолюбство, упередження, нехіть? Вона дуже вагалась. І вона пішла.

Група жінок саме вирушала оглядати шахтарський гуртожиток.

Її зустріли здивованим, дехто спробував слівцем ущипнути. Однак Ступальська перебила всіх, привіталась так, наче нічого не трапилось, і покликала швидше до діла. Чи не хотіла ця жінка показати свою байдужість до неї? Поки йшли, Докія Антонівна зацікавлено позирала на її гарненьку постать, на доладне, новітнього крою пальто і губилась в домислах.

У гуртожитку, цьому холостяцькому, безтурботному пристановищі, застали бруд і розгардіяш. Сонливий доглядач знехотя показував кімнати, грубувато пояснював. Жінки хотіли побачити все, він не хотів до всього допустити. Жінки вимагали, і він засперечався, відповів надто грубо. Ступальська аж замішалась, губи затремтіли, не могла знайти доречне слово.

— Оудало заспане! — несподівано для себе і для всіх, ображена за всіх і за себе, висунулась наперед Докія Антонівна.— Лежень чортів! Що, ми цядькатись сюди прийшли? Комітет до тебе прийшов!

І, одштовхнувши спантеличеного доглядача, вона сама розчинила двері в комору, звідки, мов із смітника, вийшло гіркуватою цвіллю.

Рішучість її жінкам сподобалась. На шум поспішали занепокоєні убиральниці, повходили з кімнат шахтарі, вільні в цю зміну. Вони з цікавістю оглядали незвичайних хазяйок, верішуче ждали.

— Люди ж тут живуть. Грязь! Зараза! Ганьба! — високим голосом, обурено і владно вигукувала вже Ступальська.— Грійте воду! Давайте сюди щітки, мило!

Довкола недоумкувато презирнулись, затайно усміхались, але наказ виконали. Найбільше цікавило всіх, що ж робитиме ця чистенька зграбненька жіночка з водою та ганчірками? Докія Антонівна теж насторожилась. Їй ще не вірилось. І на її очах, на очах у всіх Ступальська скинула хороше своє пальто, підтикала спідницю, халат натягла, рукави закачала.

— Давайте до діла, давайте! — гукнула вона товаришкам, беручись шурувати заялозене підвіконня.

Хто й не думав сьогодні тут попрацювати, маючи іншу роботу чи взагалі не маючи охоти, мусив так само взятись. Убиральниці й собі заметушились. Навіть хлопці, спочатку жартома, а потім насправді почали допомагати. Не минуло й двох годин, як приміщення було вичищене, вимите, геть прибране й провітрене.

— Тепер пильуйтеся, бо ми вас з ока не спустимо, — попередили жінки.— Хто напакостить, хай собі милості не просить. Ми таке право маємо.

І тому що Докія Антонівна жила поблизу, їй доручили наглядати за гуртожитком, дбати за нього.

— Держіть зв'язок. Мене зовуть Зіна Миколаївна, — набряклою, червонястою од води рукою потиснула Ступальська таку ж червонясту руку Докії Антонівни.

Все було куди простіше, ніж вона сподівалась. Спільна робота легко зблизила її з жінками. Вона вже почувала

себе рівною, і обов'язок, покладений на неї, тільки підносив самоповагу, лестив, упевнював у собі. Освіжена й задоволена, вона вдома залюбки розповідала Роману Романовичу за свої новини, раділа, що чоловік, нарешті, прояснів. Ревниві підозри видались їй тепер смішними, але пальто, таке, як у Ступальської, вона поклала собі конче придбати.

Гуртожиток, мов сколошканий рій, гудів, шумів, однак поступовно скорявся. Довелось декого звільнити, чимало сваритись за охайність, силоміць домагатись порядку. Вона бігала з вимогами до шахткому, настирно одвідувала різні організації та установи, доправляючись грошей, шукаючи матеріалів. Зроблене ставало дорогим, хотілось зробити ще краще.

Роману Романовичу починали вже надокучати безнастанні її запитання, просьби порад. Вона й самого Романа Романовича затигла в гуртожиток подивитись. На столах лежали тепер новенькі скатерки, з вікон, завішаних тюлевими завісками, світло падало на блискучі дзеркала, на квіти, картини, строкаті доріжки, що вкривали чисту долівку. Чистота панувала скрізь і примушувала хлопців, що жили тут, озирнутись на себе, змінити поведінку.

Одного разу Докія Антонівна застала в коридорі незнайому людину з цигаркою в руці.

— Товаришу, тут курити не можна.

Той вибачився, попростував до виходу.

— А це що? — скрикнула вона, помітивши на долівці струшений попіл. Вона щиро розгнівалася. Скільки клопоту, скільки боротьби, а хтось нетрудний з'являється й натрушує! Досить дрібницю припустити, щоб іншим знову закортіло смітити. — Ви знаєте, куди ви прийшли? Тут люди живуть, робочі люди!

Незнайомий засум'ятився, готовий був збирати попіл. Вона сама витерла, провела його до дверей неприязним, докірливим поглядом.

Але яке здивовання охопило її, коли на квартирі Зіни Миколаївни, що влаштувала нараду у себе вдома, з'явився той самий незнайомий.

— Мій чоловік,— одрекомендувала Зіна Миколаївна і похопилась жартівливо:— Та ви ж, здається, вже знайомі?

— Да, да,— похитав головою Ступальський.— Ви, Докіє Антонівно, такого мені страху завдали, що я тепер і вдома став обережніший. Йй - право.

Зіна Миколаївна potwierдила, подякувала за науку. Всі сміялись. Після наради пили чай, весело теревенили. Хазяйка грала на піаніно, співала, заохотила інших до співу. Йй дуже сподобалась блузка Докії Антонівни, вишита й вимережена українським візерунком,— конче візьме собі за зразок. А Докії Антонівні сподобались салфетки і взагалі обстановка у Зіни Миколаївни. Просто було, тепло в цій обстанові і в цьому товаристві, тільки одне непокоїло: в розмовах часто згадувались події з газет, книжок,— а Докія Антонівна ні газет, ні книжок не читала. Колись грамоті вчилась, та запустила, забула. Брав сором.

Другого ж дня, перемігши нову незручність, пішла вона в школу. День її віднині заповнився до краю. Зайнята навчанням, громадськими справами, турботами про сім'ю, вона часами стомлювалась, зате ставала якась сміливіша, твердіше почала ступати в житті, певніше і повніше відчувати своє місце. Вона вирішила, що, дорівнюючи Зіні Миколаївні, може також влаштувати жіночу нараду вдома. Думка обернулась на бажання, бажання захопило.

— А чого ж,— погодився Роман Романович, коли вона йому про це сказала, і посміхнувся невиразно:— Через цю жіночу активність доведеться мені з хати піти.

— Нічого подібного,— заперечила Докія Антонівна.— Ми й деяких чоловіків можемо запросити. Ступальського обов'язково запросимо.

— Ступальського? А це, знаєш, непогано,— підтримав він, трохи здивований, як йому самому це досі на думку не спадало.

Бувши добрим вибійником, користався він на шахті повагою, навіть нового дещо винайшов, щоб роботу

вдосконалити. Чому б не пригостити людину, з якою він працює, чому б з інженером не завести ближчих стосунків?

— Слухай,— нагадалась Докія Антонівна,— а скільки Ступальський заробляє?

— Тисячі півтори.

— Так ти ж заробляєш не гірше! — зраділа вона, хоч одразу й похмуріла: — А от в хаті у них краще...

Ділова вечірка жінок негадано перетворилась на зустріч ширшу, значливішу. Інженер Ступальський, доставши запрошення, похвалився ним на шахті. Секретар партійного комітету, людина здогадлива й досвідчена, вирішив скористатися з нагоди, щоб одним заходом зібрати ще кількох майстрів вугілля й начальників ділянок та обговорити в присутності жінок стан видобутку.

Коли Роман Романович приніс цю новину, дружина замішалась. У неї все було вже розраховане, до дрібниць передбачене, а тепер доводилось ламати. Шахтком давав гроші, але як упоратись з великою кількістю людей, як усім догодити? Що більша честь, то краще її виправдуй. І ніби вгадавши скруту хазяйки, мимохідь стукнула у вікно Зіна Миколаївна. Стурбована хазяйка не знала, яку дяку скласти, коли та запропонувала допомогти. Удвох вони зразу сповна обмірковували, жваво заходились, і вечірка, відмічена артистичною рукою, гідно й весело почалась в належний час.

Гриміло піаніно, придбане днями у викуп, натиском Докії Антонівни придбане, щоб учити дочку музики. Дочка й син в новеньких убраннях походжали тут же. Чистота, що вилискувала з кожного куточка, старанно прибрані й оздоблені кімнати, що навівали затишок, принадли столи, вкриті білющими скатерками й навантажені всіляким достатком, привітність і щиросердя в поглядах, рухах, словах,— все це викликало у гостей приємні усмішки, підносило їм настрій, поштовхувало до хвальби і вдячності, яку вони з усією безпосередністю зразу ж висловлювали хазяйці. Хвилююча радість

сповняла її. Навіть на весіллі не було в неї стільки гостей, стільки знатних! Вона була горда. Роман Романович, зодягнений куди краще, ніж на весіллі, вів поважну бесіду в товаристві відомих майстрів-шахтарів, чорненького секретаря парткомітету й інженера Ступальського. Вона була горда й щаслива.

В цьому піднесенні, в захваті особливо вдало висловилась вона, коли зайшли справи жіночого комітету. Чоловіки теж взяли участь. Потім, як заговорили вже про вугілля, не випадало жінкам бути байдужими. Вони й собі цікавились, перепитували, і не одну з них здивувало, що шахту, при якій живуть, недостатньо знають. Шахта мала свою цікаву історію. На шахті змагались свої люди, виростали таланти і герої. З шахти походив той добробут, що зараз його кожний тут почував. І от ця шахта, своя власна, рідна шахта могла опинитись на кінець кварталу в прикрому стані, могла зменшити добич, збільшити зольність, підірвати план і довір'я.

Дуже хотілось Докії Антонівні щось порадити, тільки мало вона розумілась на способах, на своєрідних тонкощах шахтного діла. Уважно слухаючи знавців, вона сьогодні ставала ще досвідченішою, переймалась новою спільною турботою.

Щоб докладніше, яскравіше змалювати стан, секретар парткомітету виїняв списочок. Тут зазначалось, хто й скільки за останній час зробив та заробив. Всі притихли. В тишу чітко, дзвінко впали наймення і цифри. І сталося найгірше: Докія Антонівна почувала, що багато хто з шахтарів нарубував більше, ніж її чоловік, та й заробляв багато більше. Чутки подібні доходили й раніше, але сьогодні ці цифри, що ними жила шахта, Докія Антонівна сприйняла по-новому, і чоловік її по-встав на загальному тлі порівнянь до болю гіршим, нижчим, другорядним. І всі це бачили, чули. Їй видалось, що всі погляди скеровані на неї. Вона почервоніла. Вона потайки зиркнула на чоловіка — чоловік похмурнів, одвів очі. Досада глибше й глибше заходила їй в серце. Пекучі думки не давали спокою. Вечірка вже втратила

привабність, хоч доводилось усміхатись та бути балакучою.

Провівши гостей, вона спробувала заговорити з Романом Романовичем, допитатись. Той невиразно буркнув, одмахнувся. Самого, видно, діймала гризота.

Але по кількох днях, коли Роман Романович повернув з роботи веселіший, вона привітно наблизилась до нього і ніби ненароком спитала :

— Скільки нарубав?

— Тон десять.

В розмові виявилось, що це трохи більше, ніж давав він останнім часом. Розмову Докія Антонівна повела так спритно, м'яко, що кожний з нею поділився б. Багато тут важила сама якість вугілля: крихке чи тверде. Треба бути вправним і в клюважі, цій тонкій шахтарській науці, що дається досвідом. А втім, як погано працює компресор, як повітря молоткові бракує, то й клюваж не виручить. Чи кріплення, приміром, недостатне, — затримує. Або вивозка гальмує. В шахті одне з другим тісно пов'язане, залежить стільки ж від усіх, як і від одного. Настрій, сказати б, у людини не той, чи робота не з руки — і вже будуть наслідки.

На ранок, випроводжуючи Романа Романовича в шахту, вона приготувала смачний сніданок, ходила коло чоловіка, мов коло дитини. А ввечері знову ніби ненароком спитала :

— Скільки нарубав?

Він насторожився, кинув коротко :

— Як і вчора.

Та на завтра повторилось те саме. Дбайливо приготований сніданок і до дрібниць завбачлива поведінка були приємні, підносили настрій. Зате після шахти виникло назустріч тихе, просте і якраз простотою своєю невідступне запитання :

— Скільки?

Роман Романович лише значливо хитнув головою, знизав плечима. Це починало його непокоїти. В шахті потім не раз набігала згадка, що вдома жде каверзне запитання, і додому він вертав наструнчений.

— Скільки? — справді вчувся вкрадливий голос.

— А яке тобі діло?

Він розсердився. Він не звик, щоб його контролювали вдома. Хіба він хлопчик, щоб за ним отак слідкувати?

— Чого ти причепилась? Думаєш, я більше рубатиму, коли ти мене будеш сіпати? — вигукнув він, хоч одразу майнула думка, що останніми днями це хитреньке сіпання теж поштовхувало його в роботі.

— А ти думаєш, я буду мовчати, коли ти не дбати-меш про нашу шахту? Чув, що тоді на вечорі говорили?

Роман Романович здивовано, розгублено озирнувся на дружину, наче вперше побачив її.

— Да, да! — кивнула вона. — Чому інші більше дають? Чому інші можуть, а ти ні?

— Мабуть, вони здібніші.

— Неправда! І ти був здібний, коли хотів. А тепер мене всі попитують, думають, чи не я тобі чимсь заважаю? Та що це справді?

Суперечка затяглась допізна, скінчившись взаємними закидами. Роман Романович геть образився. Такого втручання у свої справи й критики такої він ще ніколи од сім'ї не зазнавав. Докія Антонівна теж не могла дарувати, що її вважають сторонньою чи недостойною на цьому всьому знатись.

Що ж заважало її чоловікові бути кращим? Які причини? Вона не могла заспокоїтись. Кінець - кінцем, вона потайки пішла до Ступальського, попросила пояснити. Виявилось, що видобуток у Романа Романовича збільшується, тільки всій їхній бригаді загрожує невірність лісогонів, які порушують роботу кріпильників, а ті в свою чергу — вибійників. Тоді, заповзявшись до краю, почала вона розшукувати лісогонів. Вона їх знайшла. Це були переважно молоді, самотні хлопці, що не встигали, чи не вміли подбати за себе, і досвідчене око хазяйки зразу спостерегло, в чому тут найперша нестача. Вона сказала, що послав її жіночий комітет, і запропонувала підлатати, випрати занехаяні спецівки — за одним заходом вже й білизну. Жіночий

комітет, сказала вона, конче поставить вимогу, щоб на шахті влаштували пральню, сушилку й майстерню лагодження для холостяків. Це вона їм твердо обіцяє. Але хай вони теж дадуть рішучу обіцянку, що відпущі ліс на ділянці буде.

— По руках, мамаша! — погодились веселі хлопці.— Для вас, коли так, обов'язково постараємось.

І латаючи чужу білизну, доглядаючи, як і раніше, чоловіка, вона почала ждати. Більше запитань вона йому не задавала (у взаєминах лишалось те саме напруження), однак щодня прихитрялась заскочити на шахту, довідатись точно про все.

Справи день-у-день кращали.

І, нарешті, був день, коли вся шахта і Роман Романович домоглись значущих успіхів. Докії Антонівні стало все відомо ще до приходу чоловіка. Він з'явився стомлений, але зникла вже клопітна його похмурість, ясніло одверте задоволення. Вона легко підвелась йому назустріч.

— Скільки? — спитала сміливо, з усмішкою.

— Знаю, знаю, — покивав пальцем Роман Романович.— Знаю з першого ж дня, як ти до лісогонів бігла. Кращого шукала?

— Та не знайшла, — засміялась Докія Антонівна.

Він простягнув руки, наблизився і міцно пригорнув її — дружину, друга.

ТАНК

Ніч стояла, як чорна сторожа.

Але в цій густоті, в мовчазності почувалось велике напруження. Ніч могла зрадити щохвилини. І коли траплялись провали цілковитої тиші, коли тиша так витончувалась, ніби сама починала звучати,— здавалось, що ніч доходить своїх найзатайніших замірів і от-от, не діждавшись світанку, буремно вибухне.

Це примушувало ловити найменший шурхіт.

Людам наказано було мовчати, лише в крайньому разі розмовляти шепотом. Люди сиділи, лежали. Люди нетерпляче ждали, пильно вслухаючись, гостро вдивляючись в осінню глибіню, де, як чорна сторожа, стояла непевність.

Проти неї, ледь помітні, кущами примасковані, остаточно згруповані, у вихідному стані стояли танки.

На селі праворуч заверещав півень. Просторінь здригнулась, роцяючи скалки. Другий підхопив, третій, інші відгукнулись, розгойдуючи між землею й небом нестримні пристрасні зойки.

І люди, ніби цього ждавши, подекуди заворушилися.

Одноманітність, нерухомість вже потроху надокучала. Осінній холодок теж діймав.

Вони обережно й наїжено озирались, розпізнаючи найближчі постаті. Дехто спробував затопати ногами. Дехто сміливіше загомонів.

— А буває, що й серце півнем співає,— вилізаючи з люку, півшепотом і многозначно сказав Савчук.

З чудної інтонації можна було подумати, що він хоче цим сповістити особливу новину, що він розраховує на

багатьох слухачів. Але слова, як камінці у воду, впали в ніч, і, як ті круги на воді, хутко розтануло їхнє шелестіння. Ніхто не відповів. Заждавши і, мабуть, почувавши сум'ятність, він для підсилення сам повторив:

— Да, буває...

Зблизька на танковому хвості він помітив знайомий пригорблений силует механіка Поплавського, і це його цілком задовольнило. Він навіть смачно, з крехтінням позіхнув,— більше з умисності, ніж із справжнього бажання.

Поплавський сидів непорушно. Він добре дочув Савчука і добре зрозумів, що ці слова водій скеровує тільки на нього. В уяві одразу виникла каштанова буйність, промениста радість, сонце на устах,— за цю дівчину зайшла в них неприязнь ще там, у місті, і там, розлучаючись перед маневрами, дівчина жартівливо сказала завжди задуманому Поплавському:

— Хай ваше серце іноді співає.

Тепер Савчук, щоб ущикнути, насмішкувато приплітає півня. Але, чорт побери, звідки Савчук знає про її слова? Він же був тоді в другій кімнаті. А може, вона сказала? Невже сказала? Може, вона й Савчукові сказала ті ж самі слова?

В Поплавського ще глибше ворухнулась неприязнь до зухвалого водія. Не повертаючись, він внутрішнім зором бачив, як той стоїть, зіпершись на броньову башту, і глузливо посміхається. Він думав, що Савчук продрімає собі в танкові, через це й сам не хотів залазити в середину, дарма що вільгість діймала. Але Савчук, як навмисне, виліз. Савчук знову зачіпається. Савчук уперто стовбичить позаду, і в цій півтьмі, в настороженій тиші, коли почуття так загострюються, присутність Савчукова ставала дуже діткливою. Він знав, що і його власне перебування таке ж неприємне для Савчука.

Зривувши із шемітної первопринци, їхнє взаємне упередження поступовно намотувало, заплутувало клубок і дійшло тієї ризикованої межі, де вже кіпчалось суто особисте. Переносити порахунки на діло, пересту-

пати загрозову межу вони обоє не наважувались. Піти ж комусь на поступки, порозумітися, покласти край,— така думка хоч і прокидалася в обох, але її притлумлювала навала інших, гарячіших думок, і бажання хутко блякло, кволо никло.

Ніхто з них, молодих, завзятих, не міг собі навіть уявити, якби він почав примирення. Бути першим — це значить скласти зброю, скінчити ганьбою. Поплавський перед маневрами хотів уже в інтересах загальної найважливішої справи просити, щоб когось із них перевели до іншого взводу. Та передумав. Вирішив, при всіх можливих неприємностях і утрудненнях, якнайкраще одбути маневри, а тоді вже домагатись переводу.

Сьогодні передбачався важкий хід, складна бойова операція. До того ж вони змагались із третім взводом. Поставала не абияка відповідальність. І все це вкупі ще більше зобов'язувало, сягало ще вищого напруження.

Савчук позаду обережно, хрипково кашлянув. Поплавського пересмикнуло. В кашлі він запідозрив бажання Савчука нагадати про себе, і Савчук йому видався смішним. Сам він, спокійно сидівши, почував перевагу. А Савчук, на його думку, скидався на легковажного хлопчика. Справді бо: хіба можна пускатися на такі от підступці, підколупування, гідні швидше дріб'язкової баби, ніж людини серйозної?

Критичний закид йому самому сподобався. Він відчув ще більшу власну перевагу і, від цієї точки одштовхнувшись, почав міркувати тверезіше. Його взагалі сум'ятила вся ця історія, тяжила над ним. Йому було ясно, що в військовій частині, у зразковій частині подібні стосунки неприпустимі. Це недостойно червоноармійця. Замість скупчувати свою волю на єдиному, найважливішому, на бойовому завданні і дбати про товариша, як за себе самого, вони одвертаються, збиваються до ворожнечі. Сором! Вони, правда, досі нічим не порушили дисципліни, не провинились у ділі. Але якою ціною це їм обходиться, якої видержки доводиться прикладати,— це тільки вони знають. І знають, що одного разу пружина може спорснути, може статись порушення. Ганьба!

От сьогодні попереду цікавий, гарячий день. А вони... один сидить як сич, потай дорікаючи, другий стоїть як виклик, потай глузуючи. Двоє людей з властивими людям пристрастями, двоє дорослих людей, що в цій обстанові мимоволі нагадують підлітків, задьористих, наївних підлітків. Бо чого варті всі ці їхні дражливі інтересики, вузькоособисті переживання, коли група танків ДД суворо вистроїлась, готова до дії, і коли кожний боєць мусять бути таким же готовим, суворим, залізним?

Попереду, в безшумно текучому мороці, зміцнився супротивник. До нього два кілометри. Вчорашня розвідка донесла, а сьогоднішня найсвіжіша потвердила й доповнила, що значні його сили на цій ділянці ще збільшено, що посів він такі от вигідні точки, добре підготувався, але, за всіма спостереженнями, жде головного удару з заходу, і сюди, на південний захід, уваги взичає менше. Його, мабуть, заспокоює не зовсім сприятлива для підступу місцевість. Тим часом виявилось, що певними місцями цього луговиння танки можуть пройти.

Перестоявши вчора у селі на вичікувальних пунктах, цілком наладнавши бойову готовість, танки пізнім вечором рушили. Їх рух вдало маскував бойовий шум, умисне знятий на сусідніх ділянках, і танкам пощастило підповзти непомітно й близько. Вони діють вкупі з чималим кінним з'єднанням. План не вимагає більшої ясності. Курс визначено точно. Машини стоять націлені. Атака раптова.

Друга машина другого взводу, де працювали Савчук і Поплавський, мусила перехопитися до дрібного кущовиння, перерізати його, взятися лугом повз ривчак і, поминувши метрів на два ліворуч самотнє дерево, стрімголов досягти першого об'єкта, зім'яти, загасити вогневі точки.

Наближався світанок. На сході ледь сіріло. Лише за кілька кроків угадувались речі, спотворені в формі, розпливчасті. Вони ніби ворушились, і це приковувало зір. А трошки далі все вже тануло, гинуло, — туман!

Туман заповзав під одіж, терпко пронизував. Туман скрадав супротивника, в якого було тихо, мов на цвин-

тарі. Але саме цього туману й ждали. Стрілка врізалась у призначений час. Команда: по машинах!

Поплавський, поспіхом залізаючи й дригаючи ногою, щоб намацати внизу опертя, знехотя штовхнув там Савчука.

— Обережніше,— здушено озвався той,— запустив уже свої пропелери.

— А ти гав не лови. Чи тобі замість очей фари чіпляти?

— Хлопці, до порядку!— застеріг командир-кулеметник Нестеренко, м'яко зачиняючи люк.

Сіли, як і сподівались, з тлжкими серцями.

Танк раптом сповнився частим, гулким стукотінням. Забилося четверте серце, мотор. Знайомі методичні звуки одразу поглинули увагу. І це було як остаточна команда кожному. Стало чотири істоти, тісно злучені. Усе зайве ніби впало, стиснулось десь глибоко на дні. Думки й почуття переключились. Кметливість і воля— на перше місце.

Грунт хитнувся, поповз убік. Грунт здригався, корчився, злісно штовхаючись, проте дедалі швидше одповзав назад.

Танк ішов.

Савчук прикипів поглядом до свого вузенького прорізу, вгадуючи орієнтири. Поплавський, на вимоги, старанно повертав башту. Командир-огневік крізь горішнє очко стежив за тими ж орієнтирами.

Від часу до часу він позирав праворуч, намагаючись розпізнати сусідню машину, що простувала ближче. Але туман не випускав її з пухнастих лап. Добра ознака! Всі вони приховані. Всі вони упевнено, точно йдуть зараз, єдиним бойовим курсом, як єдина величезна машина. І свідомість цієї спільності, незмінне уявлення, що всі інші товариші роблять зараз те ж саме, охоплені таким же бажанням, розумінням, що численна кількість на конях нетерпляче жде, як ждуть і батареї, щоб за першим цим ударом розпочати вкупі загальну атаку, глибоке відчуження, що люди, мотори, коні, гармати, радіо, речі й думки, речі й почуття сполучились, як надійна обо-

пільна запорука, як рухливий, але міцний, нерозривний ланцюг,— все це особливо збуджувало, підносило, мобілізувало.

Танки наступали скрадливо, приглушуючи трепетний віддих у клубастих хвилях туману. Танки наближались, як німа невблаганність.

За окремим деревцем, що майнуло чудернацьким силуетом, починався пагорбок. Його зручніше було б узяти, ухилившись. Командир, давши курс, забув попередити. Та щойно він про це подумав, як Савчук уже все зробив сам. Савчук був досить обізнаний на топографії, вивчив карту вдень, докладно все зважив.

— Молодець! — гукнув униз Нестеренко, хоч той, звичайно, не міг його почути.

— Хто молодець? — здивовано перепитав Поплавський.

— Савчук молодець. Правильно веде!

У Поплавського в глибині щось на мить защеміло, але він заспокійливо подумав: «Ну, що ж? Відомо, що Савчук водій хороший».

З пагорбка переключили передачу і—раз! раз! — навпростець, несподівано, ураганно на об'єкт.

В далині гухнуло — танк мчав.

Загукало тривожніше, ближче—танк мчав.

Лихоманно зачастили кулемети — танк все одно, ніби зухвало викликаючи, пробоем мчав. І тільки достатньо наблизившись, він стихив хід, зупинився, почав в упор розстрілювати окоп.

З окопу тікали, кричали, безнадійно одбивались. Він грузько перепоров окоп, пішов навкосо, щоб перетяги відступ.

Підхльоснута панікою піхота, користаючи з останніх заслон туману, встигала чималою кількістю перехоплюватись далі, на другу лінію. Танк пройшовся по той бік уздовж окопу, одсік ближчу небезпеку і взяв напрямок на дальший об'єкт, обходом, у фланг.

Ворожі батареї на цій ділянці тимчасово притихли. Ясно: вони ж тепер трошили б своїх. Зате несамовито надолужували кулемети, і танкові шкода було, що не можна зараз ізбачити, не - своєму з ними розправитись. Тверде

тактичне настановлення цього не дозволяло. Він себе тішив надією, що ось-ось, довершивши хитру спіраль, своєю неухильною появою збоку, а потім ззаду примусить їх тут заніміти.

І справді, досягнувши наступної лінії, він це зробив, паралізував.

Але далі протистав йому значний опір. Найбурхливіша хвиля переляку встигла одлинути, ворог почав хутко перестроюватись, зловчатись на різні тактичні засоби. Головне ж—тут не зовсім сприяла колінкувата, яркувата поверхня. І хоч танк був до цього готовий, операція все ж таки ускладнилась більше, ніж він гадав.

З надривним стогоном, міняючи передачі, здирався він на пагорбки,—тоді три серця пильно вслухались у напружений стукіт четвертого: чи все там гаразд? Три істоти, припавши очима до щілинок, починали раптово й стривожено перегукуватись, інстинктивно сіпати руками,—тоді четверта з обережністю звертала ліворуч, праворуч, оминаючи незручні чи небезпечні місця.

В одному місці танк оточили. Жмути гранат брязкались зовсім близько. Танк закрутився, як роздражнена тварина. Танк одгризався. Смертельний розсип з його кулемета звивно круглішав, дедалі вужчав. У цю хвилину він дуже хотів бути рухливішим. Прорвавшись, він намацав нові гнізда й завзято накидався, гасив.

Опір поступовно слабшав. Заряботіла метушня. Почалось переслідування.

Якийсь час танк іще грізно гасав різними напрямками, знешкоджуючи вогневі рештки, аж поки дійшов призначеного рубежу.

Заждали. Упевнились. Обабіч безперервно гриміли гармати. Кавалерія вже діяла. Все, як і мусило бути.

Тоді вони підтяглись до села, до командирової машини. Тільки тут, уперше з вчорашнього вечора, вони пізнавали сірих, вигорблених, металевих сусідів, пізнавали товаришів і зрозуміли, що вже зовсім розвиднилось. Примаскувались.

Вилазили, розминаючись. Заклопотаний, похапливий кулеметчик Нестеренко одразу ж поспішив до взводного

командира. Поплавський, при всій своїй худорлявості та непоказності, спритно, мов гімнаст, на біцепсах вихопився з башти і хутко розчинив задню ляду, щоб прохолодити мотор. Підвівшись, він помітив збоку присадкуватого, повновидого, припухлого від безсонної ночі Савчука, що зсунув шкіряний шолом на потилицю і старанно запалював цигарку.

Йому теж хотілося курити. Цигарок не було. Обоє почували потребу щось сказати, поділитись враженнями. Але між ними встановився вже звичай розмовляти тільки на теми ділові, службові. Ні один не наважувався цього звичаю порушити.

Вгорі захурчало. Всі очі, скільки їх тут було, вмиль поринули в небо. Зі сходу креслив дугу літак. Приготувались. Жадібно ждали. Потім хтось хекнув, посміхнувся.

Одвівши погляд, Поплавський несподівано зустрівся з поглядом Савчука. Це було коротко, проте, виразно. «Свій, розвідчик»,— заспокійливо сказали очі Савчукові. І Савчук тут же похмурнів, буркнув, виправляючись:

— На шпидлі треба б глянути, на пальці... І по-моєму, з пізнім запалюванням щось не зовсім...

— Хіба? А по-моєму, зовсім... І заправлялась, як в аптеці,— веселенько відповів Поплавський, намагаючись вгадати, чи це службовий докір, чи правда, чи просто бажання зайвий раз підкреслити, що й він, Савчук, розуміється на машині.— А втім, давай перевіримо.

Мовчки перевірили. Дещо підчистили. Підмастили. Ні слова більше не зронивши, Савчук відсторонився до гуртка товаришів, що жваво сперечались про допірішню атаку.

Поплавський попросив закурити в саперів.

З крайсела метнувся й зник мотоцикліст. Попереду, перехрестям, як на екрані, пробігло кілька ескадронів, здіймаючи пилюку. Споза церкви, оминаючи ріг, кудись поспішав артилерійський дивізіон, та поступовно збавив завзяття, застряг у бічній вулиці. Головною вулицею проторохтіло кілька танкеток, їх переганяли легкові машини, просунула халабуда з радіощоглами, підсувались поважні, шапкасті броневики, за ними вантажники,—

частина знайомого мотомехз'єднання. Вона загубила десь дві одиниці і допитувалась у зв'язківців, але ті, зосереджено пораючись із своїм проводом, не могли сказати нічого певного. З долини двома крутькуватими шляхами підтягувались бази, резерви. Їх металеві частки тьмяно поблискували на сонці, як гадюче личовище.

Підбіг командир Нестеренко.

— Ну, друзі, прорвались ми на славу.

— Так. Але ось тут, бач, збились. Повне село! Це мені не подобається, — розмірковано озвався Поплавський, що, крім своєї спеціальності механіка, завжди цікавився й оперативністю.

— Це дурниці. Там, напевне, знають, що роблять, — брусувато вставив Савчук.

— Це нічого, — potwierдив Нестеренко. — Зараз налагодять. А от що, друзі. Прорив — проривом, а попереду справи серйозніші. Дивіться.

Він поклав на танковий корпус планшет. Всі троє схилились над картою.

Розвиваючи успіх, слід прискорено перетинати шляхи відступу, не давати опам'ятатись, натискати, натискати. Це якраз робиться — ось тут, ось тут. Але супротивник не хоче виходити з оборонної зони. Зараз радіо дало найсвіжіші повідомлення. Втративши передній край, супротивник наміряється боротись по всій глибині оборони. Увагу тих, що наступають, він відтягує на лівий фланг і тим часом старається зміцнитись по фронті. Авіорозвідка уточнила, що відбувається спільне перегрупування сил — ось тут, ось так. Ждуть, звичайно, танків, броневиків. Тож у глибині, за другим гребенем, танки мусять ждати на густу гарматну зустріч. Завдання: заслоняти даліше розгортання сил, що наступають, розосереджувати увагу й вогонь супротивника, досягти на восьму годину висоти такої от. Курс: наступне село, переправа через річку, знову село на горбі, тоді на північний захід, повз гайок, долина, луг, підвищення, дім лісника на узліссі. Що не ясно? Які запитання?

Все було ясно. Поплавський спробував викласти деякі свої побіжні зауваження, можливі на всякий випадок

комбінації. Звертався тільки до Нестеренка. Савчук не зовсім поділяв ці припущення, і, критикуючи, теж звертався до Нестеренка. Нестеренко помічав їхню настроченість, знав уже дещо, тому додержувався якнайбільшої безсторонності і, кінець - кінцем, сказав:

— Хлопці, покиньте ви між собою дурня валяти. Не годиться так... Ну, ми ще поговоримо.

Складну розмову перебив невеличкий, білобровий, рухливий механік з першої машини. Третій взвод пропонував внести в договір на змагання ще один пункт, про який забули, а саме: кращий зв'язок бойового порядку. Прийняли.

Савчук стояв півповоротом, обережно, любовно, як дорогоцінність, зліплюючи надірвану цигарку. Поплавський крадькома зупинився на його одтулених устах. І чомусь одразу згадалась каштанова буйність, промениста радість, сонце на устах...

Невже вона?..

З глибини, з самого дна прокинувся знайомий щеміт і не вщухав, аж поки не сіли, не рушили далі.

Через річку переправлялись під димовою заслоною. По той бік зразковим порядком дійшли до села на горбі. Тут трохи ждали, вистроювались, уточнювали об'єкти, щоб за околицею рушити розгорнутим строєм.

І щойно вийшли за околицю, як десь ізбоку, чи навіть з тилу, зненацька, прудко, як зграв хижаків, упала з неба ворожа ескадрилья. Лілово - зеленкуваті, нестерпно яскраві розриви бомб зацвіли в повітрі. Нищівники британним льотом спускалися так низько, ніби ось - ось готові були чиркнути крилами по землі. Згустившись, мов сарана, несамовито кружляючи, один одного переганяючи, впірнаючи, зринаючи, вони, здається, крилами торкалися, і дивно було, що, зачепившись, не валяться додолю.

Частина сполоханим табунцем розсипалась на всі боки, — до ярків, до кущів, назад у село. Надривались зенітки. Заяadlo тріскотіли кулемети.

Це тривало хвилину, може, дві. Літаки самі повернули, подались геть. Тоді всі помітили, що їх переслідуює свол ескадрилья.

Сколошкана частина почала підтягатись. Посередники з білими стьожками на кашкетах остаточно вирішали долю :

— Вас виведено. Вас забито. Вас нема.

Другий танковий взвод, на щастя, вцілів. Зокрема другий танк устиг ускочити в чийсь садок і затаїтись під сливами.

— Я казав. Я передбачав,—досадував скуйовджений після скинутого протигазу Поплавський.— Уявляєш собі, товаришу командире, якби вони наскочили в тому селі, де всі збились? Ото каша була б!

— Та кинь ти, будь ласка,—нетерпляче озвався Савчук.— Теж мені... пророк!

— Не пророк, а тактик. Ні чорта ти не розумієш.

Розрух завдав чималої мороки. Довелося наново пере-строюватись, втрачати на часі.

Завдання: зняти за гайком чужу батарею, що, користаючи з повітряної атаки, і собі громила, простувати далі тим же курсом.

Пішли розвилком. Під гаєм натрапили на завали, перекопи. Пошукуючи зручнішого місця, другий танк відстав. Коли досягнув указаної точки, батарея вже зникла. Не було й обох сусідніх машин,—перетявши луг, повзли вони протилежним схилом і сигналізували, щоб наздоганяли, що будуть ждати за гребенем.

Скорочуючи шлях, танк подався навпростець. Зовні луговиння здавалось скрізь однаковим, хібащо трохи буйніше тут виграла осока. Саме це треба було врахувати. Танк несподівано опинився перед захованим, розширеним струмком. Зрадливе болото! Та пізно. Врізався. Застряг.

Серця упали. Фугасні гранати з 76-міліметровки простим націлюванням на ходу не вразили б їх, мабуть, так болісно, як вразила ця надзвичайна прикрість.

Мотор заревів, ще заревів. Задній хід не вдавався. Гусениці місили тванюку й ковзали на місці.

— Фу ти, чорт!—збентежено загорзав Нестеренко.

— Заїхав,—з докором кинув Поплавський на адресу Савчука.

— А ти б не заїхав?— огризнувся той, припадаючи до важелів.

— Всі ми заїхали. Треба рятуватись!— і командир вискочив із башти.

Савчук кріпко лайнувся. Це вже стосувалось протигаза, на який він од поштовху знехотя присів і в якому гофрована трубка одскочила од маски.

— Як не везе, так не везе,— прохрипів він, теж вилізаючи.— А ще й броня! Фортеця! Застряг! Сволоч!

— А ще й змагаємось! А ще й кращий зв'язок бойового порядку!— в тон йому проказав Поплавський.

— Та от же,— погодився Савчук.— Ну, брат, давай хутчій виколупуватись!

В голосі прозвучала щирість, якої Поплавський давненько від нього не чув. Це було приємно й підохочувало.

Вдаватися по допомогу до передніх, зниклих за гребенем машин вони вважали за передчасне. Та й сором брав. Треба спробувати власними силами. Швидше, швидше сюди галуззя, стовбурів, твердих речей!

Кинулись до гайка. Дорогою впала в очі єдина балка на палях зарослого, забутого містка. Як за командою, обоє вони дружно навалились на неї, зірвали і, один одного підбадьорюючи, бігцем понесли. Нестеренко тим часом уже мчав із гаю з гілляками під пахвами, мов той ківь в голоблях. За ним з гілляками ледве встигало двоє пастухів, здивованих, зацікавлених, дуже радих допомогти в такій скруті. Скрута об'єднала всіх. Нашвидку підмостили, дали хід. Виборсались.

За гребенем, як наздогнали передніх, поринули в смугу вогню. На правому фланзі своя кінна колона розгорталась до атаки, а ближче до них, з протилежного лісу, по кавалерії й по машинах біла ворожа артилерія.

Прийняли сигнали. Рушили обходом, пристосовуючись до місцевості. Операція тривала недовго: почастило непомітно заскочити, коротким ударом знищити номери.

Піхота спробувала рятуватись в лісі. Її перестріли. Її чимало залягло, примаскувалось на буряковому полі. Вона захищалась уперто. Командир з орденом, втративши

останнє кулеметне гніздо, нервово хапався за кобуру й побілілими устами намагався довести, що танк підбито. Це не ствердилось. Його частина мусила козирки повернути на потилицю.

До призначеної висоти на узліссі всі прибули з деяким запізненням. Тут запасались паливом, самі підживлювались, повніше інформувались за фронтові успіхи. Наспіли газети, і Нестеренко читав уголос. Трапилось слово «дорòга». Савчук, з повним ротом їжі, перепинив рукою, жартівливо поправив:

— Не дорòга, а дорогà. Кажуть же: ах, яка ти мені дорога!

Всі засміялись. Він сам собі підморгнув, невиразно зиркнув на Поплавського. Поплавського не вразило. Якщо це й був натяк, то без ущипливості, просто. Говорити ж між собою вони все одно не наважувались. Перепона хоч і стоншала, але не зникала. Так і сіли в машину.

За новим завданням треба було, сприяючи бойовій розвідці, пройти за третій схил, ускочити в містечко.

Тепер вирішили надолужити пильність, бути зразковими, першими. В дорозі, на ближчому схилі, з цієї великої дбайливості засперечались. Поплавський вважав, що тут для них особисто слід трохи змінити орієнтири. Це аж ніяк не мало порушити курсу взводу, але це позбавляло небезпеки потрапити в мертву просторінь. Він уперто доводив, що та ділянка, за своїми топографічними властивостями, не може прострілюватись. Савчук, придивившись до карти, підтримав. Це було вперше. Це було несподівано й радісно. Погодився зрештою й Нестеренко.

Тоді перед ними лягла впоперек довгенька ніжно-зеленава жолобина: простягнуті руки, повні жмені сонця. Аж серця звесіли. І тоді на спускові Нестеренкові причулося, ніби четверте серце детонує. Він застеріг. Затримались, щоб перевірити. Нестеренко, знавши добре мотор, хотів, крім того, і сам додивитись.

На них збоку зиркнула жовта дощечка з чорним написом,— умовний знак.

Невже?

Обличчя всіх зразу застигли в німотній тривозі.

Гази?

Так, так! Сльозотечні гази!

Поспішаючи, штовхаючись, вони кинулись по свої протигазу. І раптом Савчук розгублено пустив свою маску — надірвана трубка.

У Поплавського майнула бистра думка: водій чи механік? Кому зараз потрібніше? Вія подав Савчукові свій протигаз. Той здивовано завагався. Поплавський силоміць ткнув йому в руки, вихопив у нього зіпсутий і, одірвавши трубку, почав дихати просто з коробки, аж поки не минули «затруєну» смугу.

Як вискочили з жолобини, готові були сигналізувати майже всі троє одночасно. Всі троє догадалися: газовано сльозотечними — значить, «супротивник» тут слабше зміцнився і мав на меті збити їх коротким контрударом. Значить, місце зручне для наступу. Значить, треба негайно використати, ринутись, прорвати, зім'яти.

Їх зрозуміли. Так і сталося. Геть розладнаний, приголомшений «супротивник» одкочувався без упину.

У містечку танк вийшов з бою.

Вилазили поволі, знову розминаючись. Тепер тільки звернули увагу на себе, на спітвілі, густо вкриті пилюгою обличчя. Але в очах тепліла радість здорової притоми й заспокоєння.

В синіх осінніх далях ще раз м'яко гухнуло. Ліворуч на обрії дзвеніла бронза лісу.

Савчук розгорнув цигарки, зам'явся трохи, поглядаючи на Поплавського, потім запропонував:

— Закуримо, чи що?

— Давай, — з легкою усмішкою відповів Поплавський і поспішив вийняти сірники.

Харків, лютий 1933

КИТАЙСЬКА НОВЕЛА

Чому так забарилася Ю?

Адже їй ще дві години тому вручено повідомлення, що екстрене засідання комітету знову почнеться об одинадцятій годині вечора.

Чому ж досі нема Ю, такої завжди точної, несхибної, енергійної, рішучої, цілком відданої справі визволення свого народу? — маленької Ю, цієї «першої жінки Китаю», як щиросердно прозвали її товариші.

Сьогодні вночі, поки не пізно, конче треба домовитися з таємними посланцями селянського повстанчого загону «Великі ножі», щоб на завтра виступити спільними силами.

Ю належить в цій справі негайно вирушити на провінцію.

Ю мусить знати, що кожна хвилина дорога.

Справа надзвичайно важлива. Настрій неймовірно напружений. Становище, — якого досі ще ніхто не знавав.

Треба зберегти всю силу революційної волі, додержати якнайбільшої дисципліни й виявити якнайбільше холодної мудрості й мужності — поки не пізно, поки ніч.

Через кілька годин задніє, і тоді Фей - хань розгорне — за всіма відомостями — рішучий наступ. Командувач місцевої армії, ще вчорашній член комітету, а сьогодні найстрашніший ворог, ганебний зрадник Фей - хань, що, несподівано одколовшись, своїми численними загонами посів передмістя та низку найближчих сіл, — ворог цей

конче розпочне чинність за старанною допомогою «заморських чортів»¹.

Хоч і покликано йому на опір революційну армію сусідньої округи, та ворог, мабуть, переможе, бо спантеличене населення, серед якого він встиг набути певного довір'я й прихильності, не ставатиме йому на перешкоді.

І вся нечувано важка робота комітету, всі пильні готування, всі надлюдські зусилля, всі жагучі стремління й прекрасні надії — все загине тут на довший час.

Де ж поділася Ю? На неї припадає одне з невідкладних серйозних доручень у справі «Великих ножів», що його найкраще виконати жінці.

Чи не знає Ші-ян-лі, найближчий її товариш, що сталося з нею?

Ні, здивований, сум'ятний студент Ші-ян-лі нічого не знає.

Може, нагально захворіла Ю? Але тоді вона повідомила б. Може, дорогою з нею трапилось лихо, якийсь напад, чи що? Алеж квартал, де вона мешкає, і ті вулиці, що ними вона мала йти, перебувають в руках революційного війська. Може, коли повстала безпосередня загроза, Ю, маленька жінка, завагалась, як та легендарна милосердна Куан-Йін перед пащекою чорного дракона?

Алеж досі, ніхто досі не знав Ю за слабку, верішучу, несміливу. То може... довго прикидаючись відданою, вона теж їх зрадила? Так, так!.. Між нею та Фей-ханем, здається, завжди були гарні взаємини.

О, ні! Ші-ян-лі рішуче заперечує.

Здивований, уже занепокоєний Ші-ян-лі застерігає од поспішних помилкових висновків і просить більше довір'я до своїх товаришів: Ші-ян-лі стільки певний в чесності Ю, що готовий на доказ життям накласти.

Так, але час іде, час не жде, а Ю нема.

— Хао², — сказав трохи зашарілий Ші-ян-лі, що й на собі особисто почав уже відчувати підозрілість това-

¹ Так називають китайці іноземців - кондесіонерів.

² Гаразд.

ришів, сказав і хляснув долонею по столу, немов цим хотів припинити всякі сумніви й зайві розмови.— Дозвольте мені одлучитись не більше, як на півгодини. Я сам побіжу до старого Чен-тана, її батька. Я все виясню, я знайду. Півгодини!

Товариші завагались, хоча всіма силами приховували це вагання.

Чи не краще було б піти комусь іншому з рядових, але кметливих членів? Час бо й так дорогий. Та й невідомо ще, чим скінчиться розшук. І взагалі це виходить якась дитяча гра, якась легковажна обурлива комедійка, зовсім негідна революціонера. Що? Ші-ян-лі знову заперечує? Ші-ян-лі доводить, що Ю надзвичайно глибоко, гостро сприйняла цю зраду і в своєму обуренні доходить навіть крайніх, хворобливих думок? Ші-ян-лі настоює? Він краще, ніж хто інший, знає цю жінку і швидше, ніж хтобудь, може знайти її? Він, певне, щось починає розуміти, починає догадуватись? Ну, гаразд. Хай він сам побіжить — тоді, принаймні, все стане ясніше.

— Тільки ж пам'ятай: півгодини — не більше.

Він поспішав.

Над містом, над околицею, над країною Голубих гір і Жовтої ріки стояла тьмяна бархатиста ніч.

В місті, по заулках, серед причайної настороженої сутіні, сновигали шовкові шурхоти, бродили передгрозові сполохи.

Десь неподалець журливо бринів худзин¹ — в затишному куточку збавляли час безсонні солдати.

Десь тривожно заверещали віслиюки, і з протилежної вулиці терпко, безстрашно дзенькнув метал.

У всьому відчувалось, що місто озброєне.

Він поспішав, схвильований, мимохідь прислухаючись до згущених звуків ночі, а п'ятьма, що залягала по закутках, здавалась йому такою ж змовно-напруженою, як і він сам, як і його товариші, як і все, що почалося три дні тому і посіяло стільки підозрілості.

¹ Китайська скрипка.

О, ця хвороблива підозрілість, що допіру так кольнула і його особисто! Але хай навіть так,— він доведе всім. Він переконає. Хоча між Фей-ханем і Ю справді були гарні взаємини, хоча про їхню близькість іноді вже говорилося жартівливими товариськими натяками, хоча ця близькість і боляче вражала самого Ші-ян-лі, що любив маленьку Ю,— але він не припускав найменшого сумніву щодо чесності й відданості Ю. Він був певен за неї, як за себе. Єдине, що він міг би знехотя в думках покласти,— це якесь несподіване нещастя з нею.

Він поспішав.

На широкому, відкритому звороті спадистої вулиці, ген-ген в далині на річці вихопились разки дрібненьких вогників — ліхтарики човнів, цього постійного житла постійних веслярів. Трохи ліворуч, на пагоркові, як примхливе віяло, здіймався в небо відсвіт електрики з невеличкого й ненавидного сетлменту¹.

Це ж там, тиль-тиль лівіше, наче під крилом надійного хижака, стояли в передмісті загони Фей-ханя, загони злочинця, що не тільки зрадив, але й сіяв рясні сумніви серед люду і всіляко запобігав собі в нього дальшої прихильності.

Серце і свідомість Ші-ян-лі пойняв напад гніву.

З усім притаманним його молодості надпоривним завзяттям він у думках вигукнув прокльон і на ходу погрозово звів кулак.

— Так ганебно зрадити! Так підло запродатись! Ще й кидати тівь на таких бездоганних, як маленька Ю! Так хитро вдавати вірного й легко міняти маску! Так обурливо зневажити долю свого народу, своїх за-турканих, нещасних земляків, щоб заробити право свавільного ду-дзюна²...

(Над країною Голубих гір бархатиста ніч. Над великою тисячолітньою країною Конфуція, Лао-цзе, Сун-ят-Сена тривожна тьмяність. По ланах гао-

¹ Квартал іноземців - концесіонерів.

² Губернатор.

ляну, по здимлених узгір'ях, по міських заулках, по різних ущелинах,— причайний, сумішний шурхіт, і журливий худзин, і жагучі прокльони).

В голові юнака знову заюрмились хвилюючі думки, що рясно збуджувались цими днями. В уяві перебігли метушливі постаті товаришів, і особливо яскраво побачив він строге обличчя Ю.

Він згадав уривки останніх розмов з нею. Він ніби почув її голос.

(Чи ж не їхніх прапрадідів, нащадків древніх акадів, після довгої чвари, повстань, убивств прибрав до суворих рук і кріпко загнуждав імператорський конюх Фей-цзи, що сам став імператором?

— Чи ж не з поту їхніх предків живилась пересичена, розпусна династія ворохобника Ченя?

— І коли, мов оскаженілі, в якомусь сласному звірячому захваті полювали один на одного монахи й полководці, імператорські євнухи й самі імператори,— за що смертельно змагались вони, як не за право на численні жилаві руки, на дармову працю споконвічних кулі?¹

— І коли була нагода знищити хапугу Ван-мана, щоб знову встановити давній суспільний поділ всіх добр,— хіба спромоглися кулі? Хіба й тоді не виникли розбрати, не з'явився повсякчасний Фей-хань, десятки запроданців Фей-ханів?)

Юнак поспішав.

Юнак шепотів:

— Так ганебно зрадити, так підло запродатись, ще й кидати плями на таких, як несхибна Ю! Так байдуже ставитись до свого народу, так брутально штовхнути чоботом!

(Не вперше, не вперше. Хіба не прийшов колись з півночі страшний та сміливий Боянь, і не стали всі вони бранцями монголів? Хіба, потавровані образ-

¹ Робітників.

ливим прозвищем дикунів «мань», дріб'язково й безглуздо бунтуючи, не вклонились вони потім новому манчжурському владареві? І коли споміж інших визвольників з'явся одважний «Білий лотос», хіба не зчинились запеклі розбрати між усіма таємними ватажками і не з'явилися неминучі повсякчасні зрадники Фей-хані?)

Юнак поспішав. І поспішно, надпоривно в'юнилася думка:

— Проклятий Фей-хань! Що йому до вищих інтересів? Що йому до крові тих п'яти незабутніх, невинних, які впали цими днями від руки «заморських чортів»? Що йому до чужинних зазіхань і дедалі частіших, згубних пасток вигадливого «чорта»?

(Так плавко, граціозно колись наблизились заморські фрегати до перлистих берегів і хазяйновито спустили вітрила під голубим фарфором китайського неба. А добродушні смагляни гостинно розступились перед ввічливим усміхом і благословляючою рукою хитрого єзуїта.

— так, так, це ж їм, добродушним смаглянам, нащадкам древніх акадів, привезли заморські гості незвичайні дарунки: ніжно-привабливий опій, що дає «небесні сні наяву» і вкорочує віку, та заповіти Христа, що за рабську покору на цьому світі обіцяють всі блага в царстві тіней. Це ж їм за факторії, концесії, за величезні природні й промислові скарби подаровано чужу, жорстоку, вимуштровану дяцьку з карабіном і новий взірець безправного права.

— але був час, і гнівно замахнувся збуджений смаглян, і вбив місіонера, і подався береговою піратською ватагою, і зухвало розвантажив літінське судно. Скільки лиха, крові й сліз зазнав він за це! Яким добром він мусив поплатитись! Та знову замахнувся і знов убив. Раз-у-раз платив високою ціною і раз-у-раз, скривджений, бунтівливий, роз'єднаний, зраджений, підводив мстиву руку.

— і хіба так нікчемно завершилося б діло тай-пінгів, хіба так безславно скінчилося б славне І-хе-цю-авь¹, якби на той час не виникли непомітні, але численні запродавці Фей-хані?)

— Проклятий Фей-хань! Що йому до тих п'яти незабутніх, неповинних, що впали цими днями від руки «заморських чортів»? Він поповнить кишені липкими від крові банквотами і купить ще одну армію. Вчорашній «революціонер» з ласки чужинців посяде місце ду-дзюна, а затуркані, спантеличені, розбратні смаглюви ще й віритимуть, що правда й чесність на його боці.

(Над країною Конфуція, Лао-цзе, Сун-ят-Сена тривожна тьмяність. В країні Голубих гір і Жовтої ріки нескінченний шарварок безладдя, чвар, запродавства й неволі...

«Чи є де на світі подібна країна?» — це часто повторює Ю.

— многомовні, многофарбні, многоспритні тебе обплутали й розмежували на власну волю, а ти, бунтівлива, різностайна, так жалюгідно борсаєшся в руках чужих і «своїх» ду-дзюнів.

«Чи є де на світі подібна країна?»

— чи не твої робітники й власники ще досі перебувають в одних партіях, а твої спілкові оборонці й спілкові представники ще й досі стрижуть купони та заправляють всіляким прибутком?

— чи не твоїх своєрідних солдатів можна переманити зайвим тунзером², і твої наймані солдати іноді й не підуть у бій, якщо настала година чіфаню³ або сну, або неприємного дощовіння?

— і, щоб перемогти одного з твоїх запродавців, треба ось зараз уперто торгуватися з грошолюб-

¹ Повстання боксерів — видатний революційний рух в кінці XIX віку.

² Дрібна монета.

³ Обід.

ними «Великими ножами» й купувати, поки не купив Фей - хань, збурену силу цих напівхунхузів.

О, віковічна, отруйна пошесть зради й розбрату!)

— А втім, хай навіть так. Хай покищо ганьба й неволя. Не всі й не скрізь Фей - хані. Є молоді, переконані, чесні, мужні! Їх не спокусили сьогодні, їм не перешкодить завтра чіфань.

Ші - ян - лі, завзятий хлопець, з поривчастою думкою, з племенистим серцем, поспішав.

Це відбувалося в хаті старого Чен - тана, батька Ю.

Двоє сиділо на низеньких стільчиках, двоє просто на долівці, на овальних рогожках. Двоє були солдати з армії сусідньої округи, що її покликав на допомогу комітет, а ті — звичайні собі кулі.

Розмовляли.

Від часу до часу хтобудь із них, сторожко прислухаючись, оглядався на паперові вікна фанзи або повертав голову в бік прозорої бамбукової стінки, де була друга комірчина й другий вихід.

Тоді по вилокстих обличчях перестрибували й на момент завмирили тіні од ліхтарика, що висів обіч, чомусь такий сиротинно - задуманий, як те деревце над урвищем.

Сівши кружка, розмовляючи стриманими, притишеними голосами, вони скидалися на підозрілих змовців. Іноді, схвилювавшись, вони забували за стриманість і починали сповняти фанзу сміливішим гомоном. Але сутулий Чен - тан ніби вибачливо й застережливо підносив д'горі свою коричнево - костисту руку, вони згадували, що в сусідній, за бамбуковою стінкою, комірчині лежить єдине дороге Чен - танове дівча, яке зовсім одбилося од хати, яке через ці події геть стомилося й недавно заскочило трохи перепочити, за яке вони й самі дещо вже чували і яке не слід турбувати — може, засне краплинку.

— Так, так... Отже ти був при цьому?

— Я був, я бачив на власні очі, — злегка похиту-

вався другий, теж пригорблений кулі і на хвилинку, щоб яскравіше поновити в пам'яті цю страшну картину, примружив укисні очі.— Я бачив. Я — рикша. Я возив туди вайк-вота¹, бо туди їх чимало їздило... А наших теж було чимало. Вайк-воти просто зайняли чередою всіх, хто нагодився, і погналі. Щоб дивились, щоб — зась.

Вони розмовляли про ту саму подію, що трапилась кілька день тому і зняла на ноги всю округу. Такого сильного заворушення не виникло б, якби рішуче не взявся до справи місцевий комітет.

Бо хіба кулі не зазнавав гіршого і терпеливо мовчав?

Хіба не бачив страшнішого і проходив, як сліпий, покірно схиливши голову?

Але тепер, підштовхнутий, він замислився, занепокоївся. Як же ж так? Іноземний солдат гвалтував дочку човняра. Їй на порятунок підскочило кілька відважних друзів. Але солдат почав стріляти і вбив човняра. Тоді вбили солдата. За це другого ж дня вайк-воти привселюдно розстріляли п'ять човнярів. Та як же ж так?

— Коли одним ударом одрубують голову, і голова котиться, і голови нема — це інша річ. Але я бачив... егеж, я покинув свій візок і не хотів уже везти вайк-вота... я лишився д'останку і бачив, як попадали вони, як їх одразу ж схопили, відтягли осторонь, поскидали до купи і тут же с'як-так, нашвидку, присипали землею... і тоді я бачив... тоді я...

Співбесідники тоді — хто поволеньки одвернув голову, хто немов би сум'ятно пустив очі д'низу. Вони вже чули, що потім... вони вже знали, як потім...

Один тільки молодший солдат, випнувши уперте підборіддя і звівши брови, цільним поглядом прикипів до уст оповідача.

Але пригорблений кулі замовк. Настала ніякова, напружена тиша.

— Клятї ян-гуй-цзи!² — стрепенувся солдат.

¹ Іноземця.

² Заморські чорти.

— О, ші¹,— зітхнув старий Чен-тан,— такого на своєму віці я ще не пригадую... Такого ще не було. Такого... (він розвів руками і, розгадливо дивлячись у землю, весь схилився на один бік). Кажуть, колись, в давні часи, як правили ще люті, жорстокі імператори, кажуть, був звичай вкупі з померлим паном живцем закопувати його найближчих друзів, жінок та слуг. І от одного разу, кажуть, бачили впродовж кількох днів, як ворухиться земля од корчів тих нещасних... і ніби чули їхній стогін. Брат того померлого, що сам став імператором, не міг ні їсти, ні спати і дав наказ замість живих людей закопувати маленькі глиняні опудальця. Іх ще й досі закопують. Так то ж, подумайте, були давні, дикі часи, а не Велика Китайська Республіка! То ж були грубі, жорстокі імператори, а не вчені вишукані вайк-воти!..

— Вчені на злочин, на поглум!— гнівно підхопив другий кулі,— не я один свідок. Багато свідків, що на їхніх очах ворухилася земля над розстріляними човнярами. І нікому не дозволено було підійти, нікому не дозволено було добити.

— Ян-гуй-цзи!— знову скипів молодий солдат.

Чен-тан м'яко й запобігливо підвів руку. Стишив.

Солдат озирнувся на вікна— чи спокійно в місті? Другий повів ухом на бамбукову стінку— чи спокійно в місті?

Спокійно. Тільки в сусідній кімнатці заворушилась і важко по-жіночому зітхнула людина.

— А що ж тепер із сім'ями... тих?— спитав старший у формі, високий, похмурий.

— Їм, здається, зібрали пожертву,— мовив кулі.

— Ха-ха! Пожертву!— насмішкувато не вгавав молодший.— А далі?

— Далі? Далі, сам знаєш— може, їхня спілка щось... Одні сяк-так перебідкаються, а дехто, мабуть, піде на пристань тягати гуртом платформи.

¹ Так.

— Оті стопудові платформи? Ще б пак! Це хазяїнам обходиться далеко дешевше, ніж бензин.

— І хазяїни за це знову подякують!

— О, будьте певні, подякують!

— Та доки ж?

— Тому й воюємо! Тому й прийшли! І якби не ваш... ну, як його... зрадливий генерал ваш...

— Фей-хань?

— Так, так. О, тоді, прилучивши його солдатів, ми поквиталися б!.. Ми тоді б...

— Стривай, стривай, — перебив високий солдат, — стривай, чудачино. У білих самольоти, самоходи, а щодо самого генерала... Фей-ханя цього...

— Може, гроші? — нетерпляче й ущипливо кинув молодший.

— Та ні, гроші й у нас не погані. А в генерала ніби... генерал цей ніби не така вже й лиха людина. Кажуть, що він чесний і він революціонер. Стривай, стривай, не перебаранчай... Він нічим себе не зганьбив... він ніби якраз сам стоїть за бідних.

— За бідних?

— Егеж. І одвів своє військо, щоб даром крові не проливати.

— Хто ж це каже?

— Ну, от... я так чув од тутешніх. Народ, здається, не проти нього... — трохи знітився високий і запитливо повів рукою на кулі.

Старий Чен-тан схилився в один бік, легенько й болісно посміхнувся:

— Я — робітник. Я з генералами нічого не маю до діла. Але я скажу: хто не хоче заступитись за скривдженого — тому ганьба.

— Не хоче, щоб не було ще більше скривджених, — підхопив високий солдат. — І це не ганьба. І не в цьому ганьба. Ганьба... ну, ми ж знаємо, що таке ганьба. Якби він був зганьблений, його солдати не пішли б за ним навіть за більшу ціну.

Молодший витріщив очі, одхитнувся і, схвильований обурений, вже намірився був сказати щось різке.

Та його випередив другий кулі:

— Правда, я не чув, щоб генерал власноручно комусь заподіяв лихо. Ні. Проте я чув, є солдати, що потай переходять од нього до наших...

— А я знаю, — поспішив високий солдат, — є такі наші, багато наших, що вже перекидаються до нього. Авжеж! Заподіяв він кому лихо? — не заподіяв. Зганьблений? — не зганьблений. Платить? — платить. Революціонер? — революціонер. Не можна за п'ять трупів класти сотні чи тисячі трупів? — звичайно, не можна. От вам! І якщо справді буде бій — хто зна, куди ще повернуть вогонь і ті, його, і ці, наші, солдати.

— Ти дурень! Ти боягуз! Ти падлюка! — не втерпів, скочив з місця молодий.

Ліхтарик злякано захитався. Застрибали тіні. Сумішно чвакнули кроки. З'явся цілий вихор нестримного шурхоту й голосів.

І весь цей шум годі було одразу спинити, розвіяти. І за всім цим шумом та хвилюванням не помітили вони, як у сусідній кімнатці до бамбукової стінки наблизився невеличкий жіночий силует, як звів хрестом руки, немов ось-ось готовий був розгорнути погойдливе паліччя і ввійти, як скорботно заламав він руки, похитався і нагло зник.

Вони не помітили.

— Ти падлюка! Ти пеньок! — не втихав розгніваний молодий солдат.

— А ти безлобе ося! — відповідав другий. — От ми ще побачимо, чия буде правда... та чия правда!

Сутулий Чен-тан довго, незграбно, мов іржавими підоймами, розводив гачкуватими, коричнево-костистими руками — сіпав, гладив, похлопував, садовив, заспокоював.

Заспокоїти було не легко!

Надто грубо, недоумкувато ставив справу один, і надто вражався другий замість переконувати повагом. Їм бракувало тих безпосередніх доказів, що в їхніх умовах мусять конче збігатися на вчинках особи і можуть одні лише переконувати традиційну забобонність. Та й самих

кулі пойняла чутобна підозрілість — хто ж із них був певен, що завтра не трапиться нової зради, нового за-продавства, й не поведуть їх до суворого переможця за їхнє лихослів'я?

З цього часу розмова точилася переважно між солдатами. Розмовляли вони довго, й ніби зовсім забули, що за вікнами бреде, проходить ніч, а на ранок треба бути бадьорими. Розмовляли, намагаючись переконати одне одного, збиваючись інколи на дрібніші думки, згадуючи на доказ різні випадки з власного й чужого досвіду.

А кулі, зацікавлені їхнім змаганням, насторожено слухали і лише від часу до часу вставляли те чи інше слово.

— Ти ж мушиш нарешті зрозуміти цю нашу боротьбу за визволення, — хоч завзято, але вже тихше й немов по-дружньому настоював молодший, — ти ж, справді, не дупляк якийсь, а жива...

Попід фанзою загупотіли поспішні кроки.

Співбесідники не встигли озирнутися на вікна, як шаснула привхідна запона, і в хаті з'явився задиланий, трохи зблідлий студент. За давнім звичаєм, він поchtиво й низько вклонився.

Старий Чен-тан, одразу пізнавши й зрозумівши його, без єдиного слова підвівся і зазирнув до другої комірчини.

Коли старий повернувся, обличчя його було побале зморшками болісного здивовання, — здається, аж затремтіла спідня синява губа.

— Нема? — бентежно скинув оком студент.

Чен-тан винувато й вибачливо хитнув головою.

— Значить, нема? — з натиском, тривожно перепитав студент, і Чен-тан зрозумів, що за ним треба вийти на вулицю.

Там, у притінку, зривним шепотом, що в ньому відчувались і мимовільний острах, і неясне благання, розповів він гостеві, як приблизно годину тому забігла його донька перепочити і як несподівано для нього ж зникла невідомо коли, невідомо куди.

— Чен-тан... невже вона?.. невже я?..— не скінчив Ші-ян-лі, рвучно махнув рукою.

— Хто йде?

За містом, в далині, у світанковій імлі повклякали чудні істоти, здіймаючи руки д'горі, як то написано в книгах древніх наївних даосів,— повклякали пасма шпильястих гір у німому чеканні, коли на обрії спливе сонце.

А по заулках, по закутках — передгрозові сполохи.

— Хто йде?

Треба бути сторожким, треба бути уважним: передмістя належить одним, а місто — другим. І день сьогодні не здіймається турботною ластівкою, день скрадається морочно-повільно, м'яколапо, мов хижак із гір.

— Хто?

Дзенькнув десь неупевнено, запитливо мідяний полумисок — заклик пересувної кухоньки. Але сьогодні, мабуть, не продасться стільки пиріжків, як учора. Сьогодні трудніше потрапляти з міста до передмістя.

Проте, кому конче треба, той перехопиться,— чи бистрою тінню, чи щедрим гостем, чи сміливим роблено байдужим мешканцем...

Вартовий позіхнув востаннє й широко розплющив важкі очі.

Уже шпильі серпанились легеньким лілово-голубим мереживцем, і в передмісті чіткіше виступали угвинисті контури буддійської кумирні та строгі контури бавовняної фабрики. Передмістя спідтиха крекнуло й поволі зрушилось, наче плоти на великому сплаві. З'явилися потривожені сірі зграйки муштрованих людей, потяглись, закружляли, задрібцювали...

Але ніде ще ні одного пострілу.

Фей-хань скерував одних на тимчасові кордони, а більшість стягував до купи на приміський майдан.

Фей-хань мав на думці пильно оглянути їх, ще раз перевірити, зважити,— хотів кинути при нагоді докір за невдячну службу й застерегти од вагань, хотів підбадьорити і твердо пообіцяти не лише перемогу, а й велику нагороду.

І зграї мовчазно, сквапливо стягались, ладнаючись прямокутними плямами, рівненько шикуючись перед незримим іще ватажком.

— Лі-джев!¹—зойкнуло, розкраяло останню світанкову тьмяність.

Здригнулись. Завмерли.

Він наближався віддалік, стрункий, гарний, в супроводі свого почту. Він крокував швидко, пружно, упевнено. Він здавався таким сильним, сміливим, невідступним, наче ніколи не зустрічав перепон і ніколи не схиляв голови. Він, звичайно, знав, що не тільки військо, а й добра частина довколишнього люду вважають його за чесну й правдиву людину, яка нічим себе не зганьбила і яка зичить усім найкращої долі. Він холодно, хмурно поглядав спід застиглих брів, але на устах його леліла хтива й радісна усмішка,— він добре знав, що переможе.

І саме в цей момент десь споміж сірих людських прямокутників впливла йому назустріч постать невеличкого солдата.

Постать одразу звернула на себе увагу, але всі сторопіли й трохи ще вагалися: вона бо йшла з порожніми, байдуже пущеними руками і мала при собі лише тесак, що висів при боці.

Коли ж почет захвилювався і випередив ватажка, коли з боку частин знялися застережливі оклики, постать зупинилась.

— Вітаю славетного старшого брата і друга!— сказав цей солдат, почтиво вклоняючись ватажкові.— Хай не дивується він на щирі привязь і хай не боїться відважний беззбройного. Хай дозволить мені сказати кілька слів солдатам, і тоді він переконається остаточно.

Фей-хань як зупинився був із підведеною рукою, так і застиг. І все: і його недокінчений жест, і його недокінчений крок, і злегка нахилена вперед постава, і раптові півсумнів-піврадість в очах,— все це і всім одразу сказало, що він дуже здивований. Всі зрозуміли,

¹ Струнко!

що вчинок солдата така ж зухвалість, як і щось інше, важливе, про що може знати тільки Фей-хань,— отже нагальних заходів вживати не треба.

Не мінючи пози, Фей-хань одним порухом уст затримав старанну варту, і в цей коротенький момент з чиєїсь невідомої, незаперечної волі ніби приросли вони всі кожний до свого місця: укісно, кроків за п'ятнадцять від ватажка — невеличкий солдат, а далі, ще кроків за тридцять — частини.

В ту ж хвилинку, повертаючи голову до частин, невеличкий солдат високим голосом вигукнув:

— Солдати, перед вами людина звідти, з міста!

Фей-хань, аж тепер прокинувшись, здогадливо сіпнув бровою і наказав, щоб зухвальця все ж таки обшукали.

— Солдати,— тим часом продовжував той,— хто це сіє серед вас ворохобні чутки? Хто каже, що в місті платять більше?

І ватажок, такий завжди рішучий, цього разу знову став нерішучий і коротким рухом голови скасував довірливий наказ: обличчя його проясніло радісним здогадом.

— ... хто каже, що Фей-хань зрадник? Каже, що це Фей-хань хотів згвалтувати дівчину? Що це він убив п'ять човнярів? Що він не революціонер? Що він зганьблений? Що не можна служити йому, бо на руках його кров примусової смерті? Що треба негайно покинути Фей-ханя, негайно приєднатись до міста й скерувати свою зброю на самого Фей-ханя та заморських чортів? Чуєте, солдати? Той, хто це все каже, той каже правду! Фей-хань справді заслужив на кару!..

Здригнулась земля. Блискавичним громом розпанахало повітря. На тому місці, де стояв Фей-хань, метнулась д'горі раптова суміш диму, бистрих струменів піску та якогось кольористого шматовиння...

Тільки наступної хвилини всі зрозуміли, що солдат кинув бомбу великої сили, яка розірвала ватажка, і тільки тепер помітили, що солдат чимдуж тікає майданом навкосо.

Кілька сухих, лунких душогубних потрісків йому навздогін. Солдат захопився рукою за плече, спіткнувся, проте біг далі.

А вже з лівого флангу відокремилась низка офіцерів і, дедалі звужуючи коло, почала оббігати втікача підколом.

— Солдати, рятуйте!— крикнув він і круто повернув убік.

Та й звідси назустріч поспіхом уже наближалась нова жива загородь.

Він опинився в пастці. Він бачив, що йому лишається кільканадцять кроків, щоб узнати, але почував, що бракує сили. Він зрозумів, що й солдати дуже розгубилися і не можуть одразу перемогти вагань. І він знав, що ось-ось його неминуче схоплять — зараз же буде страшний допит, неймовірні тортури, страждання, буде довга смерть. Тоді прибічники Фей-ханя цю подію обернуть на виняткове злочинство і саме нею остаточно спантеличать солдатів і населення.

Солдат блиснув у повітрі тесаком, якимсь неприродно скорчився, упав.

Хвилинка раптової тиші.

І хтось сказав:

— Ганьба!

Раніший вітрець перебіг, торкнув тисячні уста і рясніше, сміливіше, одностайніше залунало звідусіль:

— Ганьба! Ганьба!

Прямокутники тріснули, мішма загойдалися, хвильно збурпились.

— Ганьба!

Це сталося швидко, несподівано. І було це остаточно, вирішальним, як невблаганна смерть: ніколи нащадки акадів не ходили й не підуть під прапором, заплямованим кров'ю страшної саможертви.

Ніколи!

Вони, досі суворо - мовчазні, непорушно - судільні, були схожі тепер на той буремний потік після щедрої зливи, що, прорвавши загати, запінено, люто шуміє, реве, легить сліпма на всю свою могутню широчінь і без вагань, немилосердно трощить усе, що потрапить на його путь.

Аж тепер вони якщо й не зрозуміли всього, то, без сумнівів, рішуче повірили невідомому солдатові і ніби спокутно всією нестримною численною лавою повернули до міста.

Гукаючи погрозою на адресу шматованих решток, що їх збирали тепер прибічники ватажка, бігли вони й топтали самих прибічників. І вони не зважувались зупинитись, поглянути на самогубцю - солдата.

Самі вони служили чесній смерті, а на таку жорстоку, примусову, оскаржену віками смерть навіть дивитися — злочинство.

Лише дехто, особливо зацікавлений, збочував до невеличкого натовпу, що мінливо танув і знову гуртувався.

Там, у порохняві, в іржавих патьоках нерухомим, назавжди застиглим, зім'ятим клубком лежав він — такий ще молодий солдат. Він цупко підібгав ноги, наче й досі намагався утримати своє криваво розперезане нутро, а в розтулених устах терпко срібніли два зуби, наче й досі не скінчив він останнього віддиху...

Дехто одразу сіпався вбік і йшов геть. Дехто нерішуче переминався, нахилився ближче, заглядав у помутвілі зіниці.

Хто знав, той упізнав. Це була найкраща, перша жінка Китаю — маленька Ю.

Харків, 1928

КРОВ

Взимку, вночі, на край великої лісової балки тихо, скрадливо виходили вовки.

Вони глибоко загрузали в сніг, бо лише недавно скінчилась заметіль, і довкола була буйна, пухнаста піна. Вони брели поволеньки, злегка похитуючись на гнучких лапах.

Їхні спини, шиї й морди були напружено витягнуті, вуха сторожко наставлені, всі рухи пристрасно скеровані вперед,— і віддалік могло видатись, що вони не бредуть, а випливають з лісових петрів.

Край балки, де кінчалась звертиста стіна лісу й бовваніла вниз смуга кущів, вовки зупинились.

І ніби зникли — приховалися в затінку кущів.

Тільки один, обережний, поважний, обережно загрибаючи лапами, ступив кілька кроків наперед, до останнього куща, що стримів трохи осторонь. Звідси, з останньої схованки, краще можна було осягти зором велику лісову балку.

Тоді передній вовк злегка пригнувся, затопив очі в просторінь.

Стала надзвичайна тиша. Позаду вовків здіймалась висока суцільна стіна лісу, попереду лежала чимала кручена балка. Вщерть налиту снігом і взяту обабіч лісовими стінами балку неначе охопили дві величезні волохаті лапи величезного й мовчазного звіра. Якби цей невідомий звір лише трохи ворухнув тією чи тією або послабив ту чи другу, то спід лап, волохатих і хижих, мусив би вихопитись бодай маленький звук.

Вовкові дуже хотілося почути якийсь звук. Так хотілося, що він мимоволі сам ворухнув лапою.

Справді, прошарудів легесенький хрускіт,— від вовчого дотику хитнулася на куці галузка, і з галузки посіявся сніг. Вовк здригнув вухами, насторожився.

І знову була тиша. Велика, надзвичайна тиша. Була ніч, кріпка ніч. У височині рясно палахкотіли зорі, долі незмінно й неможливо пашів розпечений морозом сніг. Так само байдуже, мов зачудована, лежала німа й дражлива своєю мовчазністю балка. Так само щільно й похмуро, дратуючи нерухомістю, стояв довкола ліс.

Ця убивча тиша весь час, скільки не йшли вовки, незмінно їх супроводила. Ніби все довкола зупинилось, завмерло перед жорстоким холодом. І ніби під цим небом не було анічогісінько живого, крім їхньої стомленої зграї.

Іноді, правда, зривався десь легенький шелест або лунав короткий потріск, що серед ночі здавалися особливо чіткими. Вовки всі, як один, поводили вухами, витягали морди, задирали морди д'горі і поривчасто, жадібно нюхали повітря. Та одразу ж переконувались, що це омана: шелестом зітхав великий шмат снігу, падаючи з дерева, потріском легенько зойкала гіляка, скидаючи з себе зайву сніжну вагу.

Знову, як і раніше, наставала тиша.

А вовки хотіли звуків. Вовки дуже хотіли життєвих, хвилюючих звуків. Того особливого шурхоту, що від нього одразу захоплює віддих. Загадкового шурхоту, що своїм наближенням бере всю істоту в солодкий і моторошний полон. Скрадливого шурхоту, що викриває наявність іншого живого створіння. Трепетного шурхоту, що від нього перекочується в горлі слина й хочеться облизатися. Шурхоту, що пахне кров'ю.

Вовки були голодні.

От уже багато разів минала ніч і наставав день, а вони, хоч як прикладали зусиль, все ж не знаходили поживи.

Вихрошерсті, сухоребрі, зігнуті в три погібелі, як

саме лихо, або хижо насторожені, як сама жадова, охоплені мукою голоду, вони покійно й невідступно тяглися одне за одним серед цих переплутаних хащів, снігових перевіїв, лісових нетрів.

Часами, шойно одійшовши, вони потрапляли на те саме місце. Потрапляли вдруге, втретє. Кружляли спантеличено, мов зачумлені. І вгадавши, що нічого поживного не може з'явитися там, де вони пройшли, вони з несамовитою злістю шкірилися на свого переднього, і той ошкірившись у відповідь, брався іншим напрямком.

Що більше докучав голод, то більше зростала в них клеїтна злість. Особливо вона виявляла себе вдень, коли менше можна було сподіватися на здобич і коли вони більше одсиджувались по закутках. Вдень найчастіше бувало так, що вони збігалися всі гуртом під захист якогось хащовиння і, згорнувшись клубочками, щільно попритискавшись, гріли одне одного. На якийсь час поступався перед ними холод. Кожне лежало припадом, занурившись носом у шерсть, і бувало так, що запах нагрітої шерсті починав нагадувати якісь щемітні, знадливі, хвилюючо-теплі, хвилюючо-жадані запахи. Тоді під заслоною примружених очей, в напівдрімоті рясніше й виразніше починали перед ними химеритись спогади й сни,— гаряче, ще трепетне м'ясо, гаряча, ще терпкава кров.

Ці маріння бували такі сильні, так правдоподібно пахла кров, що прискорювався віддих і пристрасно роздувалися ніздрі. Їм уявлялись хижі гонитви, бистрі переслідування, лоскотна близькість жертв, лоскотне щастя жерти й жерти — аж здригалися вони й злегка стогнали в хворобливому півсні. Прокинувшись, дехто поглядав незрозуміло, тривожно, роз'ятрено і тільки згодом, збагнувши дійсність та облизавшись, починав дивитися похмуро і перейматися злістю.

Саме в такі хвилини до болю смоктало в череві, ніби незносними кігтями там брало, стискало, і погляд у такі хвилини ставав зловісний.

Охоплювала рвучка злість на те невідоме, невідступне, нахабне звір'я, що весь час бралось кігтями в череві.

Безглузда злість на свої ж гарячі безглузді маріння. Паморочна злість на своїх, обридлих уже до краю і таких же злісно-нетерплячих сусідів. Несамовита злість на тихий, дуже тихий, білий, дуже білий, і ніби насмішкуватий, обережний, безнадійний для них день,—вовча злість на все, що було довкола.

Коли ж день поволі одходив у безвість і коли його місце крок-у-крок м'яколапо, скрадливо починав заступати вечір, вовки відчували полегшення. Спокволу, згинці наближаючись споза дерев, сутінковий вечір ніби ніс із собою щось змовне. Вечір завжди був насторожено-хмурий, хитро-затайливий. За собою він вів ще більшу похмурість, скупчену похмурість ночі й загадковості. І саме звідси виникало їм полегшення. В цьому була для вовків вірада, бо в цьому була надія.

Вечір приводив нове життя. Довколишні речі скидали з себе неможливу одноманітність, прибирали нових форм і змісту. Тіні, відтінки й протіні обережним, нечутвим ватовпом збиралися звідусіль, наче в ліс поступово насувалися численні створіння. Мінялись нещодавні обриси, і все ставало майже рухомим,—чи то стовбур, чи кущ, чи й маленька галузка.

У ватовпі тіней, в таємничій рухомості виникав гостинний притулок для кого завгодно: для одних — спасенна схованка, для других — найзручніша засідка.

З вечора між вовками і всім, що їх оточувало, починав утворюватися зв'язок, виникала своєрідна змовність. Глибинною чутобою вони навдивовижу тонко розуміли все це навкружне життя і прекрасно вгадували, відрізняли найменші шурхоти, шелести, звуки.

Голод, знесилюючи їх тіла, підсилював хтивість, загострював, витончував чуття. Вони вміли завмирати в такому високому напруженні, що себе самих уже майже не відчували, оберталися в єдиний, суцільний натягнутий нерв і боялися, що їх серця стукають занадто голосно, що стукіт цей чути в лісі.

Багато разів минала така, сповнена тиші, ніч і наставав обережний, насмішкуватий день. Минав день і наставала таємна, змовна ніч.

Але нічого, нічого живого назустріч.

Останньої доби щось трохи змінилося: повітря ніби пом'якшало, а потім, наче клапти з білого зайця, почав падати рясний, пухнастий сніг. І в повітрі ніби з'явилися свіжі, хай навіть віддалені, але давно вже нечувані запахи.

На жаль, удосвіта раптом стрибнув по верховіттях вітрець, лишаючи по собі струмінь легенького посвисту. Ще не встиг розтанути посвист, як уже підкотився новий розгін вітру, сильний, поривчастий, що зухвало трусонув деревами,— дерева застогнали й почали хутко скидати з себе снігову падь.

Вітряга підхопив білу порохняву, жбурнув нею д'горі, закружляв, заскавчав, заслонив небо й верховіття пінястими звивами хуртечі. Майже до самого вечора тривало шаленство. Весь час падав сніг, і розпанаханий борвій кидався ним на всі боки. В заметах тонули кущі, виростили високі снігові пагорби, виникали несподівані перевії, видолки, закутки, що так само несподівано й швидко міняли форми або й зовсім розсипалися.

Цілий день просиділи вовки в невеличкій улоговині, під захистом приземних лапастих вітів.

Завірюха вщухла надвечір. Почав брати ще міцніший, племенистий мороз. Вовки протягом дня й без того перемерзли. Вони відчували вже тоскню нехить до всього.

Але надвечір випогодилось. На заметах можна було сподіватися найсвіжіших слідів. Тоді легенько й надійно заскимерило в серцях. Вони внутрішньо стрепенулись, обтрушуючи з себе денну млявість, нудьгу й незручність. Дехто нетерпляче з хрускотом потягнувся. Дехто славно плямкнув язиком. А дехто зразу знизав вухами й припадливо почав нюхати повітря.

Інстинкт говорив, що тепер всяка звірина, як і вони самі, шукаючи собі поживи, почне виривати з потайних закутків. Потрібна тільки пильна увага, подвоєна обережність — і здобич на зубах.

Голод примушував скупчувати всі сили, щоб жити. Жадоба жити — щоб жити.

І от, переконані, заповзяті, з пильною увагою, з двоєною обережністю, вони сьогодні крізь синій зимовий вечір вирушили в ніч.

Вони вгрузали по груди, по шию. Тільки місцями траплялись тверді видолки, що їх повилизував вітер, і можна було взятись стрибком.

Це смутило, дратувало, надарма стомлювало, а на випадок ловів могло утруднити гонитву.

Найгірше було передньому, старому вовкові, що перший поринав у снігопад, розбивав грудьми, розбризкував лапами, силоміць прокладав дорогу. І він не мусив авічим виявляти, що йому найгірше. Він мусив поводитись упевнено, твердо. Він мусив бути невтомним.

Довго блукавши, вони сьогодні все ж таки натрапили на свіжий, ще теплий слід. Вони гарячково метнулись навздогін. Скрадались, чи бігли, чи летіли стрімголов,—ніхто з них не пам'ятав. Робили те, до чого швидко спонукувала невідома їй владна сила, що враз їх опанувала.

Тільки згодом, упірнувши з розгону в глибоку снігову ковбаню, вони як стій зупинились.

Передній наслухався.

Решта теж тороплено й хтиво наставила вуха. Всі раптом збагнули, що запах сліду, замість міцнішати, послабшав, що трапилась помилка, що треба братися в протилежний бік, що передній, дурний передній, не-навидний передній...

Але передній вже встиг зміркувати й кишувся назад.

Вони за ним.

Це була скажена гонитва. Мчали, як вітер. Здіймали білу куряву. Одскакувала й знову наближалася балка. Гойдався обабіч ліс. Гойдалось небо. Кружляли зорі. Крижаний подих. Пекучий віддих. І серця хотіли впасти на сніг.

Зупинились несподівано. Свідомо зупинився передній, а решта стрімголов, безладно налетіли на нього. В роз'ятреній уяві здобич хрумтіла вже на зубах, і, збившись до купи, вони поспіхом, навмання тикались за-скаленими мордами, шукали наосліп тіла.

Його не було, але десь близько струменів різкий, сласно-подражливий запах.

Через хвилю вони зрозуміли, що тут же, біля них, лежав ще не зовсім замерзлий, тьмяний, кал лісової кози. Легітне, збудне пахтіння затуманило свідомість.

Вони відчули набряклі, важкі язики. Щедро почала набігати слина. В тривозі вони затупцялись на одному місці, бо сніг лежав тут збитий, а слід, як навмисне, плутався, несподівано губився десь...

Тоді спантеличено кинулись на всі боки. Не одбиваючись далеко, поспіхом вертілися, припадали до снігу, хтиво никали, нюхтіли. І там, де, шукаючи, пробігали, лишались в'юнкі петлі їхніх слідів. Власні сліди починали траплятися частіше й частіше. Дедалі починала брати більша тривога. Починав брати відчай.

Сталося так, що всі вони збіглись на невеличкій галяві. Захекані, збентежені, вони навіть не глянули одне на одного, але тут вкупі нагло й незаперечно відчули, що ловитву програно.

Млостю затопило їм груди. Вони до нестями ненавиділи одне одного, і кожний самого себе.

А де ж був передній? Де ж його досвід? Як він міг прогавити?

З паморочною люттю позирали вони на нього.

Незабаром почала обступати темрюча голодна тоска. Від неї хотілось заплющити очі, підвести морду і з найглибших глибин єства завити скаргу, завити безвихідно-лячно.

Стомлені, запорошені памороззю, зігнуті в три погібелі, лизнувши снігу й підібгавши хвости, вони повільно, приречено знову потяглися кудись навмання.

І один з них, якраз передній, з перевтоми заточився.

Це була страшна, вирішальна хвилина — якби він упав, його миттю розтерзали б.

Він інстинктивно зрозумів. Жах заглянув йому в очі і видавалось, що власна шкіра, тріснувши на спині, посунулася геть. Хоч як після гонитви був знесилений, хоч усе довкола ходором ходило, але подих смерті його

очутив. Смертельна тривога збудила в ньому свіжі, може й останні сили.

Він, старий вовк, скупчив ці сили, одхилився трошки, ніби уникаючи удару, і різко вищірів зуби. Потім, намагаючись додержати внутрішньої рівноваги й здаватися непохитним (проте хитаючись), ступив іще кілька кроків обіч і, ніби байдуже, підвів задню лапу,— за своїм ...

Ця вдавана байдужість, непримушеність, незалежність здалися для інших такими природними, була в них така життєва учепистість, така спокійність за себе, що загроза хутко одлинула. Дехто нюхнув покроплене місце й зробив те саме. Зграя, притишивши дикий замір, поволі крадькома знову пішла за переднім — у тишу, в ніч.

Все ж таки вони чогось ждали.

Ніхто з них ані на хвилю не припускав, що може загинути, бо так знадливо пахла в уяві чужа, гаряча кров. Наказувала вірити власна невсипуца, ярлива кров. І вела їх, сповняла безнастанною жадобою жити, невтомною пристрастю шукати, невідступним бажанням змагатись.

Так потрапили вони знову до тієї ж самої балки, тільки до іншого, дальшого її краю.

Тут кінчалась звертиста стіна лісу. Вони зупинились, приховались у затінку кущів.

Передній ступив іще кілька кроків до останнього куща, звідки краще можна було осягти зором широкі, розложисті береги балки. Він злегка пригнувся, причаївся, затопив очі в просторінь.

Вщерть налита снігом, оточена густими, прямовисними стінами дерев, наче охоплена лапами невідомого звіра, що вічно спить чи дрімає,— балка ця здавалася великим озером, що його біла гладінь одразу ж мусила викривати появу першого - ліпшого створіння. Вона була зосередисшем, на якому, луною наближаючись віддалік, мусили збігатись різні звуки,— так говорив вовкам інстинкт.

Але звуків, життєвих, хвилюючих звуків, що пахнуть

кров'ю, не було. Стояла надзвичайна тиша. Стояла іскриста ніч.

Передній почував себе погано: адже був він передній. Тоді, як їли востаннє, він завзято змагався, щоб бути переднім. Тепер він цього не хотів і пробував змішатися з гуртом. Але скільки б він не відставав, даючи можливість себе випередити, в такій же мірі відставала решта, уперто лишаючи його попереду.

І не тому, що був це старий досвідченіший вовк, а тому, що виникла для всіх надто велика загроза і ніхто не хотів бути переднім.

Ось і тепер старий відчував, що вся зграя, засівши позаду, скеровує свою хтиву напруженість не тільки на довколишні явища, але й на нього особисто. Зграя — відчував — не може йому забути нещодавньої невдалої гонитви. Зграя ненавидить його, як і він її.

В нього з перевтоми чманіла голова. Перед очима плуталось морочне павутиннячко. Зашпори заходили в лапи, і колючий треміт проймав до кісток.

Вовк надсадно їжився.

Хвилинами холод, перебігши всім тілом, падав у сніг — наставало раптове, коротке полегшення. Тоді морочне павутиннячко починало сотатись з усіх боків, обволікало старого легенькою байдужістю, спокушало трошки замружитись, покуняти.

Вовк не міг собі цього дозволити, і вовк не міг себе перебороти.

І коли він замружувався, в його череві прокидався болісний смокіт. Вся істота аж стискалася, скрикувала. Скрикнувши, завмирала. Одразу ж і черево і груди загоплювала дивна, майже спорзна, як це бувало на тічці, млюсть. Вона хуленько розтікалася по жилах, п'яно обтяжувала тіло, силоміць хилила на сніг.

Вовкові дуже хотілося лягти. Він аж ніяк не міг собі дозволити лягти. І він знав, що, кінець - кінцем, не витримає, ляже — на смерть.

Несподівано в дрімотному мерехтінні повстала райдуга. Обидва її боки були поійняті туманом, який поступовно кудись сповзав. Райдуга теж поступовно та-

нула. Від неї лишився довгий краєчок лісу, геть залитий весняним сонцем.

На краєчок лісу викотився вухастий сірий клубочок. Вовк йому навперейми. Уже чує поперед себе кріпкий, лоскотний запах. Уже дочуває шурхіт чужих, божевільних стрибків...

Мов тороплений, здригнувся він, недоумкувато розплющив очі.

Таки справді поблизу шурхіт,— то чухався котрийсь із зграї.

Вовк досадно й докірливо озирнувся на шум, що міг їх усіх завчасно викрити, але йому у відповідь спалнуло кілька жовто-зелених, погрозливих іскор.

Він поволі одвернув голову, вдаючи байдужого. Але він зрозумів. У племенистому зойкові жовто-зелених іскорок він уже побачив ту зловісність, ту мовчазну, заціплену зловісність, що завжди чомусь викликала в його пам'яті запах тліну.

З цієї хвилини почався в нього великий страх.

З почуття самозахисту, злості й мстивості він готовий був хоч би й зараз ставити найрішучіший опір. Він знову озирнувся в їхній бік і теж погрозливо, як і вони, блиснув очима.

Це була помилка. Гурт не любить погроз. Гурт, свідомий спільної сили й переваги, не зносить заперечень. Він у завзятті визнає лише покору, і лише покірний тоді має право обертатися в гурті.

Це була велика помилка. Гурт одностайно вищірів зуби до нього, готовий от-от кинутись.

Вовк, як і раніше, намагаючись вдавати байдужого й певного своїх сил, поволі одвернувся. Але цього разу він остаточно переконався, що позаду—немилосердне, рішуче. Він був до краю вражений. І хоч як старався, не міг уже приховати великого нестямного страху.

Найголовніше ж, найгірше — вони це знали.

Вони знали, що він їх боїться. Вони бачили його боязкість, невпевненість, розгубленість, нікчемність, його кінець. Це ще більше розбурхувало їхню нена-

висть, розпалювало ярливість, паморочило жорстоким наміром.

На ньому після довгих невдач та злигоднів одностайно збігались їх свідомі й несвідомі стремління. В цій точці силою табунного чуття почали вони, кінець - хінцем, вбачати єдине поборення спільної загрози, найкращий вихід.

Вони чатували. Вони тільки ждали останнього найтруднішого внутрішнього руху, що мусив розтяти між ними і ним незриму павутинку, яка ще стримувала.

Передньому це було ясно. Він добре знав, що досить наважитись комусь одному. Тільки маленький порух — і край.

Від напруження в нього тонко задзвеніло у вухах. Балка хитнулася. Тілом перебіг остюкуватий, лихоманний дроз, і дуже чутно війнуло моторошним запахом тліну.

Зірватись? Тікати?

Але його притьмом наздоженуть.

Хай! Краще, коли в боротьбі.

Він тільки обережно, тихцем переступив з лапи на лапу, і дрижаки, метнувшись поза шкірою, болісно збігли в сніг.

Він уже не міг озирнутись. Не те що озирнутись, — навіть боявся зробити бодай незначний рух. Він був у полоні табунної, непереможної сили, що напливала на нього ззаду, лягала тягарем, паралізувала.

Зігнувшись, сидів він тепер нерухомо. Це покищо впливало на тих, які сиділи позаду, силоміць примушувало їх до такої ж нерухомості.

Він ухопився за останню надію і завмер.

І раптом завив. Тоскно, безнадійно і беззвучно — ніхто не чув. Він сидів мовчазно, як кам'яний. Але, охоплений великим розпачем і страхом, заціпивши зуби, вив.

Він сам собі здавався таким скривдженим, що не міг не ридати, і таким кволим, нікчемним, що хотів, дуже хотів покійно припасти до чийхсь невідомих, могутніх лап і лащитись до них, лизати, благати ...

Ніхто не чув, але в нього у вухах грімко віддавалась луна — відгук власних ридань і жагучої скарги.

Далі він цього не міг зносити. Він був готовий. Він хотів, щоб швидше це почалося. Йому бракувало слини, щоб ковтати. В ньому зупинялося серце. Кров глушманно стукала в скроні. Голова ходила ходором. Голова палала.

Коли це шаснуло ззаду й рвучко метнулося повз нього в балку.

Ту ж мить метнувся й він.

За ними обома — вся зграя.

Це було блискавично.

Він уже мчав навкосою через балку, мчав навздогін за тим із гурту, що вихопився перший. Він уже знав, що це навмисне, що так зручніше нападати заднім на нього ж самого, що він тепер конче мусить наздогнати першого й затопити зуби в його горлянку, бо інакше ось-ось наздоженуть його самого і встрягнуть зубами в його ж власну горлянку.

Поспішай, кому сила! Зловчайсь!

Снігова повідь кипіла, вирувала під лапами. Ковбані місцями були дуже глибокі й доводилось кидатись плавом або рвучко хапатись, як на трясовині.

Снігова повідь одбігала так бистро, кущі й дерева шарахались так вражено, що здавалось: все довкола теж зрушило з місця, поспішає, летить...

Мабуть, ніхто з них ніколи не почував себе таким легким, спритним, сягнистим, як зараз.

І він, старий вовк, ще ніколи не знавав подібної гонитви.

Відстань між ним і тим, що мчав попереду, меншала й меншала. Проте він встиг помітити, що відстань між ним і тими, що мчали позаду, теж дедалі меншала.

Ті, що позаду, наближались.

Він чув уже їхнє дихтіння.

Вони майже його наздогнали.

Таки наздогнали.

Вони порівнялися.

Йдуть поруч.

Поруч.

І вони його не чіпають.

Ще не чіпають.

Чому не чіпають?

Як перекотилася перша хвиля страху, він одразу, ніби прозрівши, догадався, що діється насправді. Він почув поперед себе сильний, привабний запах тварини, почув хвилюючий тріскіт утечі, зрозумів, що вони всі гуртом знову переслідують здобич, яку першим помітив той перший, що рвучко метнувся повз нього.

Значить, його таки не зачеплять? Значить, він буде жити? Буде жити і жерти! Буде жерти, бо ось уже близько жертва. Уже поміж деревами вона миготіла.

І він, сам собі віри не ймучи, до краю зраділий, збурений, ще швидше пішов навперейми,— так швидко, що старе його серце ледве витримувало.

Всі чимдуж ішли навперейми, випереджували одне одного, ярливо хапалися, змагалися, поспішали, щоб урвати кращий шматок.

У паморочній спразі, у захваті, в нестямі він майже не розумів, не пам'ятав, що відбувалось далі. Його сліпма кинуло на повалену тушу лісової кози. Його пащека механічно роззявилась, і зуби хутко встрягли...

Яке щастя! — гаряче, трепетне м'ясо, гаряча, терпкава кров.

Він конвульсійно здригнувся, і зуби не хотіли розчепитись.

Тим часом інші, одне одного штовхаючи, збиваючи, побиваючи, запопадливо рвали, зажерливо батували,— поспішай, кому сила! Вони давились, ікали, сласно смоктали об'юшеними мордами гарячу кров,— поспішай!

Він сіпнувся знову, проте не міг розчепити заляканих щелеп.

Тоді все довкола хитнулось, закружляло, тягарем пішло кудись у прірву, і він також тягарем пішов долі. Десь у глибинах, торкнувшись дна, він відчув раптовий і такий страшний і такий солодкий біль у грудях, що серце його вже справді не витримало, розірвалось.

Витріщивши очі, він іще встиг помітити, що розто-

плени зорі течуть по небу і краплями падають, падають у сніг. Встиг ще подумати, що треба знову сіпнутись, але не знав, що вже простягається в болючому екстазі, в мертвому похваті.

Він заважав їм — такий чудний, обважнілий, нерухомий. Вони щірилися на нього, загрозували, навіть кусали.

Котрийсь насмілився і силоміць вирвав той шматок, що застряг у його назавжди заціплених зубах.

Гомель, жовтень 1929

ГАЙДАР

(Степова легенда)

I

Сонцевієм роздувало молоді груди, наливало жили п'яною смолою,— ой, пливли в блакить зелені простори без кінця, без краю...

Соковиті дні проходили запашно, падали у безвість ночі, і росна паморозь в степу від сутінок аж до світанку,— ой, пливли в блакить зелені простори без кінця, без краю...

Перебігли росами дикогриві коні, а за ними стоголосо табуні людей. Запалали вогнища. Курява над степом.

Угорі ж багаття на все небо. Він до багаття шкiрив зуби і розминав, щасливий, на руці м'ясисте лопушиння. Зеленосоком м'язи натирав і нюхав м'язи,— о, він добре знав, як пахне сонце!

Так мав себе в просторах смаглявий Вар.

Зашелестить тирса — вже хижакom присів, розпізнає: заєць?

лис?

Плиг на коня і навздогін.

Вітер юнакові просто в груди: стій!

— Стій!—і розмахнеться по вітрових космах.

— О-і-й!—з далеких байраків —і-й,— а юнак тільки сміється.

Гнівний Громодар по хмарах тут кресне і небо блискавкою поре, поре. Гайдарі сполохано на землю ниць.

А він шалено мчить у далечінь, мчить і випинає проти вітру розхрістані груди — на!

Так виростав у просторах смаглявий Вар.

II

Море зеленасте. Отари, табуни. За ними: гей та гей!
Невільники то гайдари.

Вони б погейкувать не раді, але — намети. Там басамани, нагаї. Там князь проклятий між жінок сидить і п'є вино, і п'є вино, а збройне товариство до ніг його облесно сипле регіт.

І думав Вар:

— Невже ж то без князів не можна?

— О-і-й! — з далеких байраків.

Море зеленасте підхопило й повесло:

— О-і-й!..

Невже ж не можна без князів?

Завітала земля по́том і падала у безвість ніч. І знову цілу ніч із княжих наметів гуль-галас тривожний, аж луна тирсу хилила, аж гасали з переляку коні.

Невже ж не можна?..

III

Сповнило жили п'яною смолою, зайнялась вогнем сімнадцята весна.

Обнявши землю руками, ждав гайдар синьооку гайдарку.

Вона вже йшла, всміхалася привітно і оглядалась на намети.

— Лоан! О, йди ж! Лоан!

Всміхалася привітно, сторожко оглядалась.

— О, йди ж!

Кумис майнув по жилах.

Схопив її на руки Вар і мчав, як вітер, аж поки впали у знемозі.

— Вар... Вар...

А ще медвяні на зубах, ще й густо пахли коси...

IV

Ген половіла жовтокросая голомша¹, ген узбережжям біле городище.

Продавали Вара чужинцям за перстень золотий.

Так недоторкливий гривун поводить баским оком — тремтить, мовчить, вичікує.

А там десь п'яно пахло лопушиння, медвяно пахли коси...

Що?

Ні!

Раз - раз! — рвонув, розбив, когось в живіт, комусь піском засипав очі.

— О - і - й! — схвильовано голдшма, — о - і - й! — стрілою в степ.

Вже як покинули шпилі приморські, як повертались кочовиськом, піймався Вар.

— Так ти тікаєш?

Ятрились довго рани. Зализував, землею присипав і шкірив до багаття зуби.

А видужав — немов не той юнак. Немов на нього пала падь. Таємно, осторонь, очима в землю.

І тільки як гомоніли про занедбану гайдарську долю, як з бородатих сипалась полуда, а з молодих гроза, був грозою Вар.

— Нащо нам князь і збройне товариство? Нащо?

Тоді брови, мов крила шуліки.

— Нащо?

V

Не хмара вставала низько над степом, не дикий табун розметався копитно, — то в тьмі в нічній хижаком підкрадались сармати.

Вдосвіта — тонко — продзвеніла стріла.

З'явся у таборі турботний гул, та було йому пізно. Вже ворог зробив своє діло, вже зникав у тумані.

¹ Пшениця у скіфів.

Чого ж бо гайдари крико засинали, чого добра княжого не доглядали, ворога - хижака до табору підпускали?

— Нагаїв!

І розкотилося тирсою полохливо, розсипалось гадючим свистом.

Де спіткнувся, де упав,—там уже клоччя криваве, це тіло.

Де спіткнувся, де упав...

Аж до вечора зойком гоїдало блакить, до пізньої ночі Вар сколошкано шурхав по травах. Довго, душманно стогнала ніч.

Упав об'юшений під кам'яним капищем.

— Ти бачиш? Ти чуєш?

І плюнув богові у мертві очі.

— Ти!

Іржала ніч.

VI

Князь наказав готуватися в похід.

Лютим роєм завихрило, дзеньком, скреготом заквилло. Сокири, списи на сонці тільки блись, блись!

А вино — рікою. І в захлині горлало збройне товариство, нахваляючись воювати сарматів.

Та як ступила ніч, вже Вар по гайдарах:

— Тікаймо! Нащо нам похід? Тікаймо!

— Куди?

— Чи ж мало нам місця? Будемо жити самі, без князів.

Відповіли мовчки, поглядом до наметів.

— Так ходімо на них! Вони п'яні, нас же більше! Ходімо й поб'ємо!

Шумовинням шугнув шалений заклик — іскрами з уст в уста.

— Я з тобою! — підбігла Лоан, а в руці різак.

Спалахнули гайдарські серця, але думки поділились:

— Не пора. Почекаємо трохи.

— Ні, ходім! Вже доволі чекали!

Поділилась, забаламутила густа комашня — вітрюгою рвачкою гул нестримний, довгий гул...

— У - лю - лю! — раптом ударило на сполох з наметів, труснуло комашнею, — і плазом потекла в тирсу.

— Гей, куди, страхопуди?

Потекла залякана в тирсу.

А вже дзвеніло, гупотіло з наметів.

— Ну, пам'ятайте ж!

Підхопив на коня синьооку — о - і - й! — слізма в далечінь.

Навздогін тільки вереск, хижий посвист арканів.

VII

— Ось ви які... — примружив князь очі, як привели до нього втікачів.

Довго стояло мовчання, і гостро всмоктувались княжі очі в Лоан.

— Гарна... — сказав нарешті, — вперше бачу таку гарну. А щоб не тікала, киньте до мого намету.

Підтятою стеблинкою впала, до чобіт припала:

— Все, що хочеш, все, що скажеш, тільки його не вбивай. Я винна. Я!

— Годі! — ткнув її в груди і до Вара: — А ти завтра підеш у похід. І якщо ти справді такий відважний, і якщо хочеш жити, принеси мені з бою сто сарматських голів.

VIII

Толочила тирсу густа навала. Степ мовчав.

Падали ночі, вставали дні, а степ мовчав, прекрасний і зрадливий.

Над Варом же крилата думка: зазнаєш, князю, моєї відваги!

Падали ночі.

Та ось забовваніла далечінь чорним рястом.

Ой, тривожно стогнав сарматський бубон, а на світанку вже у нестямі прокинувся степ!

Не Громодар креснув кресалом, розсипаючи лютий гуркіт, не вітер - хуртеча погнав оберемками хмари, заслоняючи сонце, здіймаючи зойки в повітрі — смертним побоєм стикнулися в степу два невблаганні звірі.

Ринув табун на табун. Кров'ю задиміли трави.

— Зазнаєш, князю, моєї відваги! — і буруном врізався в саму гущу.

От уже спід самісіньких княжих рук трощить ворожі голови. От — розмахнеться, промахнеться в запалі необачний юнак і вгрузне сокирою в княжі рамена.

Та тільки спритно одбивають його руку вірні збройники — ніяк не влучить.

Стяглися сармати, двинули тісним натовпом, і почало княже вояцтво йти врозтіч.

Тут махнув князь берлом. Враз ув'язали до стрімкого коня нову княжу коханку, Лоан синьооку, вразили списом коня й пустили його на сарматів.

Хмарою посунув до вершника ворог, і, мов те гайвороння, сипцало вояцтво вперед із новим завзяттям.

Стрімголов кинувся й Вар — тільки свист застряг у вусі, тільки хрюскали кістки під ударами.

ІХ

Спадала сутінь. Аж тоді побігли сармати, вкриваючи долину трупом.

Ще довго зітхала долина, досхочу впивалася паморочна помста.

— А де той юнак, що в бою загатив мені дорогу падлом? — гукнув князь.

Привели Вара.

— На, вояче, вибий з мого рога. Тобі справді не бракує відваги.

— Так, володарю, але бракує сприту. Я ще не заслужив із твого рога пити. Як заслужу, тоді дозволю.

— О, як бачу, ти слуга горливий. Що ж, коли так, то з цього дня ти мій найближчий джура.

І кинув йому перстень із своєї руки.

Х

Соковиті дні проходили запашно, падали у безвість ночі, і росна паморозь в степу від сутінок аж до світанку.

А там десь: гей та гей... Там басмани, нагаї.

— Нічого, ждїть, та тільки не прогавте,— з наметів прокрадався княжий джура,— тепер я з вами д'останку. Та тільки ж не прогавте.

У відповідь була зневага. Вже знали, як у наметах вихваляють джуру, яку йому складають шану.

— Базікай, джуро!.. Коли чужинцям продавали, то ти тікав, ховався, тепер за персня сам продався.

Розгнівано спалахкував юнак, але слова зів'ялим листям падали на вітер.

І йшов понуро.

На вовчих шкурах пестив князь синьооку гайдарку, а він низенько схиляв голову. Він тишком-нишком у траву й несамовито ножем збивав на піну землю.

— Пождіть! — тужливо серце морем зеленастим.— Я ж не тікатиму, я ж д'останку...

ХІ

Була ніч. Не пахли медом трави. Пахли намети кумисом, вином і потом.

Над чадним вогнищем запійний гул. Обіймали юнака в розгулі, слинали цілунками:

— У нашого князя джура, як пес.

І непритомно в корчах падали, засинали.

— Ой, джуро, не дрїмай... — гарячий шепіт пурхнув понад вухом.

Аж то повзла розпатлана Лоан.

— Він на сьогодні і мене прогнав з намету. Сьогодні він нарешті сам. Іди!

Схопивсь юнак, пішов.

(... десь тільки йокнула сокира і в черепі застрягла вічним сном...)

А вийшов — заточився, наче п'яний.

(...десь там гасали одурілі коні—іржала
ніч...)

Ще довго кумисом кропили чадне вогнище, сміявся
юнак довго і щасливо.

XII

Вранці бризнуло сонце вереском:

— Князя убито!

Дзенькнуло, блиснуло в таборі острахом, але хто
знав?

— Князя убито! — стугоніло, котилося в простори.

А вже найлюбіших князеві джуру й коханку схопили,
зв'язали, вже поспішно весь табір докупи зганяли,
в жалібний похід виряджали.

І попливла тьмяная туга.

Падали в тугу ночі, згорали в сонцевій дні.

Світанками карбував дідуга свою палицю. Три десятки
рубчиків накарбував — тоді лише втигло рипіння возів,
стомлено пав на могилу жіночий лемент.

Глибоку могилу копали в степу, щоб ніхто не пору-
шив спокою ані грізного князя, ані його найближчих—
синьоокої Лоан і завязатого Вара.

Тільки гайдари, засипаючи тую могилу, добре знали,
кого ховають, і мовчазно складали велику клятьбу.

Табунами розбіглися дні.

Розбрелися в задумі віки довгогриві. В степах, пере-
можно оспіваних гудками, ще й досі стоїть могила.

Пролетить бистрокрилий над нею, торкне лопушиння.
Лопушиння не встигне вклонитися, а він уже ген-ген
розчісує жита.

ОПОВІДАННЯ ДЛЯ МАЛИХ

СМІЛИВА РОЗВІДКА

Надвечір до села увійшов загін червоних партизанів. Це робилося тихо, мало помітно. Партизани не хотіли привертати до себе особливої уваги. Вони були стомлені після недавньої заповзятої сутички з ворогом. Вони готувалися трохи перепочити. До того ж їм останніми часами дуже бракувало патронів. Удосвіта вони мусли рушити далі, щоб через кілька днів з'єднатися з регулярною Червоною армією. Тоді вони матимуть патрони, матимуть все і вкупі поведуть рішучий наступ на петлюрівців.

— Ми не раз уже били петлюрівців, цих українських панів та куркулів. Не одну вже банду ми розгромили,— сказав командир партизанського загону.— Тепер нам треба пробиратися обережно. Треба зберегти сили, щоб потім, коли з'єднаємося з регулярною частиною, був кріпший наш удар.

Поява партизанів не дуже здивувала селян. Відколи почалася громадянська війна, чимало тут проходило різного війська. Село звикло. Але село щоразу дуже цікавилось, яке саме військо завітало — червоні чи білі. Куркульня тішилась, коли приходили білі, і всіляко допомагала їм. Коли ж з'являлися червоні, це була велика радість для незаможників, і незаможники самі заохочено бралися до зброї, поповнювали лави червоних бійців.

Щойно бійці почали розташовуватись, як надійшло

тривожне повідомлення: в сусідньому селі, кілометрів за дванадцять, теж об'явився якийсь військовий загін. Що то за військо — невідомо. Але треба було негайно про це довідатись. Треба було в'яснити його кількість, склад, напрямок.

Тоді до командира підбіг молодий, чорнявий, жвавий партизан Васько Шуб.

— Пішлить мене в розвідку, — попросив Васько Шуб. — Я ж сам із цього села. Давненько вже там не був, але всі ходи й виходи знаю.

— Гарзд, — погодився командир, — бери з собою ще двох хлопців, та тільки не барись.

Розвідчики скочили на коней. Незабаром вони вже мчали степом.

Вечір густішав. Це дуже добре. В сутіні розвідчики могли підкрастися непомітно й близько. Але їхати звичайним шляхом їм не випадало. Все ж таки їх могли тут викрити.

— Більше обережності, — попередив Васько товаришів і запропонував збочити ліворуч, просто в хліба.

За хлібом почався яр. Хоч це була дальша дорога, зате безпечніша. Васько так міркував, щоб яром наблизитись до ліска, потім під заслоною ліска підійти до сільських садів та городів. Тоді городами, ровами він підповзе до своєї садиби. А там — батько, там молодший брат. Вся родина незаможна. Всі вони дуже співчують червоним. Отже Васько одразу матиме від них перші правдиві відомості.

Вже добре стемніло, коли скінчився лісок. Розвідчики зупинились, поприв'язували коней в гущавині, лишили при конях одного товариша. З другим Васько попрямував до села.

На селі сколошкано гавкали собаки. Іржали коні, тупотіли коні. Вчувався гомін, крики. Неспокійно було на селі.

Розвідчики тримали гвинтівки наготові. Сторожко озиралась, пильно прислухаючись, вони спритно перехоплювались од кущика до кущика. Вони присідали, пригинались, наближались нечутно, як ледве помітні тіні.

Ось уже й невеличка Васькова садиба. У рівчаку заліг другий Васьків товариш. Далі Васько рушив сам — легко, гвучко поповз картоплинням.

Що ближче підповзав він до свого подвір'я, то більше переконувався, що на подвір'ї якесь замішання, якась метушня. Він здивувався. Занепокоївся... Поповз швидше. От він уже обминув клуню, ввірнув у високі бур'яни. От він з бур'янів потрапив у густу дерезу, що росла близько хати. Він обережно розгорнув зарості дерези і побачив: на подвір'ї стояли кілька осідланих коней. Їх тримала за вуздечки озброєна людина. Та до якого війська належала ця людина, він у вечірній сутіні не міг добре розпізнати. На шапці в неї ніби мотнулось щось подібне до гайдамацького шлика. А може, це тільки здалося.

Раптом в хаті знявся знову крик. Когось били. Хтось заверещав. Знайомий голос. То був голос Васькового батька. Біль такий пройняв Васька, наче вдарили його самого. Він уже впевнився, що то були петлюрівці. Він аж рвонувся, стискаючи гвинтівку.

Саме в цей час двері широко розчинились. Чийсь чобіт грубо стусанув батька в спину, і батько мішком покотився через поріг.

— Більшовицьке зілля,— хрипло, люто гукнув над ним петлюровець, вискакуючи й собі за поріг.— Так ти скажеш, де твій син?

— Не знаю,— простогнав батько.

Вибігла мати,— почала благати. Але другий бандит так одштовхнув її, що вона встигла тільки ойкнути, впала й замовкла.

— Не знаєш, що твій син пішов до червоних? — продовжував петлюровець.— Не маєш з ним зв'язку? Так ми тобі й повірили. Кажі мені зараз же, де твій син? Де стоять червоні?

— Не знаю.

— А де другий син, молодший? Теж пішов до червоних? — хрипів дикий голос.

— Не знаю,— твердо повторював батько.

Васька втішала така батькова твердість, витриманість.

І в той же час Васько аж тремтів з обурення, з гніву на цих катів. Із своєї засади він уже націлювався з гвинтівки. Ось-ось готова була полетіти куля в голову петлюрівцю. Але зараз він не мав права стріляти. Він себе одразу ж викрив би. А тоді він не виконав би бойового завдання, яке йому доручив командир. Що робити? Його надії розвідати щось через батька, через брата марно пропали. Час не ждав. Треба поспішати. Треба придумати якісь інші способи.

Він хутко поповз назад у рівчак до товариша. Тихесенько порадились. Вирішили, що вечірня темінь і вся ця колотнеча стануть їм якраз на допомогу. Вони можуть непомітно пролізти в саме село. А що в них нема шликів, то й не всі петлюрівці, як додивився Васько, мали на шапках шлики. Отже серед інших озброєних вони не будуть викликати підозри. Хто там подумає, що це ходять двоє червоних партизанів. Хто повірить. І тоді вони зможуть про все, що їм треба, докладно довідатись.

Рішення було дуже сміливе. Але червоні партизани не звикли боятись. Згинці, тихцем подались вони в бік подвір'я, міркуючи мимо дереви прохопитись на вулицю. Вони були вже недалечко від клуні, як на подвір'ї пролунав голос того самого петлюрівця;

— Гніздо більшовицьке! Спалити їхнє гніздо!

Цей петлюровець, мабуть, належав до старшини. Він наказував:

— Обох старих ведіть до штабу! Запалюйте хату! Принесіть мені гасу, клуню теж треба спалити.

І він наблизився до клуні, почав її обходити, прикидаючи, з якого боку зручніше покласти вогонь. Одділившись од своїх, він опинився зовсім близько до партизанів. Хлопці з несподівання присіли. Васько торкнув ліктем товариша. Одне одного зрозуміли без слів. Кращої хвилини не може бути. І враз, мов ті кішки, безшумно, спритно стрибнули вони. Блискавичним ударом Васько стумавив петлюрівцю голову, затулив рота. Товариш одночасно збив його з ніг, вихопив зброю. Туг же, не гаючи й хвилинок, вони заткнули йому і от

хусткою, зв'язали руки поясом і, користаючись темрявою, шумом на подвір'ї, потягли городом.

Хто зна, чи швидко огляділись за ним свої. Зате швидко й без жодних перешкод доволікли його розвідчики до ліска, де в кущах ждали коні. Бандит опритомнів. Васько хутчій підкинув його на коня, і всі троє знайомою вже дорогою рушили до свого загону.

Як виїхали на горбок, ззаду засяяло небо.

— Хата твоя горить! — схвилювано вказав Васькові товариш.

— Нічого, — відповів Васько, — зараз у нас важливіша справа. Нумо, ристю. Бо там жеде командир.

Командир справді нетерпляче ждав. Часу вже проминуло чимало, і він побоювався, чи його розвідчики самі не потрапили до ворожих рук. Як же він зрадив, коли хлопці з'явилися живі-здорові, та ще й поставили перед ним спійманого петлюрівського старшину.

— Дякую, товариші. Дуже дякую від усіх партизанів.

Васько нашвидку розповів, як вони влюпили петлюрівця, розповів за свого батька, за хату.

— Покарати катів! Негаймо розтрощити банду! — гукнули обурені партизани.

— Чекайте, чекайте. Спочатку треба все добре зважити, — застеріг командир і взявся допитувати петлюрівця.

Той досі не міг побороти здивовання, що так нагло впіймався. Він вовкувато озирався; пробував хитрувати, викручуватись, одмовчуватись. Але йому рішуче погрозили. Бандит зрозумів, що справа його погана, і вирішив бути одвертим.

— Скажу вам по правді, що загін наш невеличкий, — признався він. — От перевірте. І якщо я збрехав — смерть мені.

— А патрони у вас є?

— Патронів багато. Якраз цими днями одержали нову партію патронів.

Йому, звичайно, так одразу й не повірили б, якби не знайшли при ньому деяких паперів, що посвідчували правдивість цих слів. Поступово він виклав до подро-

биць, де саме зупинився їх штаб, як розташувалась частина, в якому місці стоять бойові припаси.

— Товариші! — залив, кінець-кінцем, командир. — Не думали ми що доведеться й сьогодні битись. Але діло таке, що не можна з рук випускати. Патрони нам зараз дуже потрібні. Патрони треба захопити. Негайно по конях!

За кілька хвилин червоні партизани вже бойовим порядком виходили в темний степ.

Вони наступали тихо, скрадливо, щоб завчасу не сполошити ворога. Дорогою вони впіймали ворожу розвідку, яка цілком підтвердила те, що сказав раніше впійманий петлюровець. Непомітно з усіх боків оточували вони сусіднє село, щоб ударити сильно й раптово. Вони тільки ждали останньої команди.

— Пак! пак! пак! — тричі пролунав умовний постріл командира, і всі вони дружно кивулись в село, помчали, як вітер, як буря.

Великою несподіванкою було це для петлюрівців. Великий страх охопив ворога. Ворог спробував подекуди одстрілюватись. Але паніка геть розладнала його лави. Петлюрівці зрештою пустились навтьоки. Та мало кому пощастило втекти. Більшість партизани захопили живцем. Багато полягло від партизанських куль та шабель. І патронів, що цього разу їх так бракувало, багато патронів потрапило до рук партизанів.

В хаті, де містився бандитський штаб, Васько знайшов своїх батьків. Радісна, щаслива хвилина.

— Васю, рідний наш! — аж не вірили вони, простягаючи до нього тремтливі руки.

— Я все знаю, — сказав Васько і пояснив, звідки та яким способом він про все довідався. — Отже й брат мій пішов до червоних?

— Так, так. Пішов оце недавно. Але що нам тепер робити, Васю? Сини пішли, хати нема ...

— Не турбуйтеся. Хата пуста, — заспокоїв Васько. — Ось як упораємося з панами, з підпанками, з усіма ворогами, тоді побудуємо вам нову прекрасну хату.

— А сини ваші пішли битися за революцію. За про-

летарську революцію. Це велика честь! — додав командир. — І якщо вже становище ваше таке скрутне, і якщо ви хочете, ходімо теж з нами. Ви, дядю, будете при обозі. А ви, тітко, будете бійцям білизну прати, їжу готувати. Роботи всім знайдеться.

— Буду все робити, аби тільки вам допомогти, — охоче погодилась мати.

— Аби тільки вам допомогти, я на все готовий! — підхопив батько.

Чимало ще незаможників з обох сіл приєдналося до них.

А вранці загін червоних партизанів рушив далі.

МОЛОДИЙ КОСАР

Широко розляглись луки над Дніпром. Вкрила їх трава соковита. Вже трава дозріла. Пора її косити.

— Чуєш, Степане? — звернувся колгоспний бригадир до комсомольця Степана Фрадька. — Доручаємо це діло тобі. Візьмеш коней, косарку і щоб за два дні наш луг був викошений.

Поставний, чорнявий хлопець Степан глянув трохи здивовано. Це ж справа не легка! Колгоспний луг — великий луг. Як його встигнеш за два дні викосити? Треба ще хоч півдня додати. Треба зараз же про це бригадирові сказати. Але не встиг Степан і рот розкрити, як його перебили:

— Знаємо, знаємо. Ти хочеш сказати, що часу мало?

— Авжеж мало, — підтвердив Степан.

— Інакше, брат, не можна. Ти ж сам знаєш, скільки в нашому колгоспі за планом роботи. Тепер нам кожна година, кожна хвилина дорога. Правда ж?

Степанові вже не раз доручали складніші роботи. Він їх завжди старався виконувати добре. От і зараз дають не легку роботу. Але Степанові приємно, що звертаються саме до нього. Значить, старанність його помічають, вправність відзначають, вірять йому, надіються на нього.

— Візьмешся гарненько,— підхопив бригадир,— простоїв не робитимеш, то й встигнеш.

— Тільки ж дивись, коней не позаганяй,— попередив другий, підстаркуватий вже колгоспник.

— А хіба в мене таке бувало?— здивувався, навіть образився хлопець.— Хіба коли таке бувало, щоб я коней заганяв?

— Дивись, який він завзятий!— усміхнувся підстаркуватий і дружньо поплескав Степана по плечі.— Ну, йди, йди. Берись до діла.

Пішов Степан споряджатись.

Треба було як слід оглянути косарку, зробити запас корму для коней, та й собі харчів завасти.

Він не думав вертати до колгоспу, поки не скінчить косити. Луг лежав од колгоспу далеко. Вертати звідти на ніч — тільки гаяти час і зайвий раз стомлювати худобу.

— Ну, поїхали!

Вирушив він ще з вечора. Підночував у лузі. А вранці пильним оком оглянув просторівь.

Буйно розлігся цей луг над Дніпром. З Дніпра легкий туманець повзе, береги скрадає. Та все одно вже помітно сонце, вже несла туманові затриматись, і виразніше виступають берегові піщані смуги, до яких припирає луг. Ой, та й великий, багатий цей луг! І роботи коло нього багато.

Степан оком поділив луг на дві частини. Сьогодні він викосить першу частину— оцей увесь клин, що припирає до кущиків.

— Викосимо, гніді? Правда?— жартівливо звернувся він до коней, запрягаючи їх в косарку.

Кони мов би його зрозуміли. Кони мотнули головами. Один навіть злегка заіржав.

— Ага! Підтримуєш мене? Молодець! Молодець, гнідий!— засміявся Степан і поправив на гнідому шлейку, щоб коневі було легше.

Сьогоднішню частину Степан поділив ще на три частини: яку зробить до сніданку, яку до полудня, а яку до вечора.

Сам він склав собі твердий план і вирішив од нього не одступатись. Так працювати найкраще. Так працюючи, можна й не дуже хапатись, а проте з роботою встигнеш. Треба тільки, щоб час і сила даром не пропадали. Треба, щоб не було зайвих зупинок в роботі, зайвих поворотів косарки. Точність і виконливість. Тоді все гаразд.

І над напрямком, яким скерувати косарку, він теж гарненько подумав. Коли взятись просто до річки, то назад щоразу буде під гору. Це погано. А коли рушити вздовж річки, то буде рівніше, буде коням легше.

— Н-но! — гукнув Степан, тркнув віжками, і косарка заторохтіла в берегах.

З трави, з кущиків вилітали злякані птахи. Часами, покружлявши, вони сідали недалечко. Але косарка наближалась, і птахи знову зривались у повітря.

Трава, рівно підрізана косаркою, падала й падала...

Степан часто озирався, пильно доглядав за косаркою, щоб не тільки швидко викосити, але й добре, чисто викосити.

Як приємно пахла ця скошена трава!

Як легко було дихати в широкому лузі!

Сонце чимраз пригрівало сильніше. Та збоку, де синів принадний Дніпро, повівало бадьорою прохолодою. Степан уже тішив себе думкою, як він опівдні, під час перерви, вскочить у воду й викупається. Аж заспівав Степан, на весь голос заспівав.

Так хороше було працювати на цьому запашному лузі, біля цього чудесного Дніпра, під цим ласкавим сонцем!

Опівдні він докосив частину, яку собі визначив. Тоді дав коням трохи остигнути й повів їх до річки напувати.

Швидко роздягшись і ступивши в воду, він подумав: «А чому б і коням не зробити приємності? Хай вони теж освіжаються, бадьоріші будуть».

— Ану, молодчики, давай плавати!

Він легко стрибнув на гнідого, захопившись йому за гриву. Другого коня потягнув за повід.

Спочатку коні вагалися, не хотіли йти. Але Степан завзято підштовхував ногами, смикав за повід, соромив, наказував:

— Н-но! Вперед! Боягуз дурненький! Вперед!

Коні таки пішли. Коні попливли. Степан і собі бухнувся у воду, поплив поруч з ними.

Кілька разів він їх завертав на глибоке. На глибокому сам упірнав, виривав, одливав. Він був фізкультурник, добре вмів плавати. Наздогнавши коней, хляскав їх по спині, вистрибував, знову впірнав. Коні пирхали, і він пирхав. Коні збивали ногами піну, і він бив по воді руками й ногами, аж шуміло довкола.

— А тепер, молодчики, поїмо, спочинемо трохи й знову до роботи.

До вечора весь клин, що припірав до кущиків, був викошений.

Молодий косар почував деяку втому. Однак, це не завадило йому назбирати сухого верболозу й розкласти вогнище. На вогнищі спеклась картопля, закипів окріп. Дуже смачна була вечеря на свіжому повітрі. А ще приємніше б було лягти на м'яке ліжко з викошеної трави й заснути кріпко, безпробудно до самого світанку.

Вранці, приступаючи до другої половини лугу, косар теж поділив її на три частини, як і вчорашню.

Робота йшла спочатку досить добре. Та згодом почало траплятись більше й більше горбків. Косарка підстрибувала. Ножі різали траву не так рівно. Доводилось зупинятись, направляти. Це заважало. Це вже непокоїло Степана.

До полудня він ледве встиг докосити ту частину, яку собі визначив. Докосивши, пішов оглядати решту лугу, яка йому лишалась до вечора. Тут теж було чимало крутеньких горбків.

— Погані мої справи,— замислився Степан.— На такому ґрунті треба обережно, повільно косити. А коли повільно, то я до вечора не вправлюсь.

Він скоротив полуденну перерву. Щойно коні поцоїли, косарка знову запрацювала.

І раптом — трісь!

Що таке?

Зупинилась косарка. Зіскочив Степан. Дивиться — ганок зламався.

Невелика, залізна штучка цей ганок, а на ньому коса держиться. Без нього косарка нікуди не годиться. Що ж тепер робити?

Може, сідати верхи та бігти до колгоспу?

Але поки він туди доїде, поки поправить ганок, поки поверне назад, то вже й вечір заїде. Не встигне він докосити. Нізащо не встигне.

Досада взяла Степана. Так добре організував він свою роботу, так добре йшла робота — і от тобі на! А там, у колгоспі, на нього надіються, там не сумніваються.

— Як же тепер мені бути? — майже голосно спитав себе хлопець, підкинув на руці зламане залізко й сумно поглянув довкола.

Око потрапило на річку. По той бік річки — село. В селі тому Степан бував не раз. В селі, знав він, є добра кузня.

Коли пройти трошки цим берегом, то на повороті річки часто рибалки сидять, човни стоять. Він їх попросить. Дадуть йому човен. Тоді хутко переїде, хутко поправить зламаний ганок і роботу до вечора все ж таки закінчить.

Не гаючи й хвилинки, побіг Степан до рибалок. Але тут його зустріла нова неприємність. Жодного човна не було.

Всі рибалки виїхали десь по заводах.

— От лихо, так лихо!

Проте хлопець не вмів губитися. Що б не трапилось, а вихід треба знайти.

Ще раз зміряв він оком Дніпро. Широка річка, дуже широка.

Але хіба Степан плавати не вміє? Хіба він не фізкультурник? Ех, чого там довго міркувати? Треба тільки міцно прив'язати до себе одею ганок і плисти так, щоб зберегти сили.

Бухнувся Степан у воду, поплив.

І от починає він помічати: що далі, то важче плисти.

Особливо важко стало на середині річки, де глибша течія.

Бачить уже Степан, що вода його односить. Знає, що це дуже небезпечно. Коли він зараз не побореться як слід, його далеко зтягне. Його зовсім стомить. А тоді, чого доброго, він уже й не втримається на поверхні.

— Та ні! Цього бути не може,— каже собі занепокоєний Степан і береться на всі сили.

Вода бистро односить, а він бистро руками гребе, загрибає. Вода сердито крутить, а він спритно викручується. Вже вода його просто хапає, тягне, а він ще раз глибоко дихнув, ще раз сильними руками махнув, усім тілом наперед рвонувся і вплив таки на спокійне місце.

Отут можна й відпочити.

Ліг хлопець на спину, руки й ноги розкинув. Лежить собі, оддикується й задоволено поглядає на свій живіт, де пояском ганок прив'язано. На воді так довго можна лежати, якщо вмієш правильно дихати. Ще два роки тому навчився цього Степан, а тепер дуже пригодилося.

За кілька часу, відпочивши, наш сміливий пловець рушив далі. Він, правда, задихався, але досить швидко вийшов на той берег.

— Що трапилось? Чого ти, хлопче, голий селом біжиш? — здивовано питають його тамтешні колгоспники, хоч Степан був і не зовсім голий, а в трусах.

— Отак і так,— поспіхом розказує Степан.— Допоможіть, товариші!

— Ну, коли така біда тобі, хлопче, то треба негайно допомогти.

Всю іншу роботу в кузні одклали, враз ганок поправили.

— От дякую! Дуже дякую! — аж засміявся Степан та й почав прив'язувати залізко до пояса.

— Це ти що? Знову плисти думаєш? — питають його колгоспники.

— Авжеж попливу. Там робота не жде.

— Е, ні, хлопче. Плисти ми тобі не дозволимо. Ти вже притомився. Втонути можеш.

— Я не втону! — захвилювався Степан. — А ждати я не можу, мушу до вечора роботу скінчити.

— От для того ми тобі човен дамо. Зараз перевеземо. Сідай.

І повезли Степана.

На другому березі він ще раз подякував колгоспникам. Потім, підбігши до косарки, швиденько виправив ганок, скочив на сидіння. Косарка знову весело затохтіла.

Тепер Степан ще пильніше придивлявся до ґрунту. Крутіші горбики обминав, жодної зайвої зупинки не зробив. А коні наче справді розуміли, що треба надолжувати — ходили дуже старанно, слухняно.

На вечір весь луг був викошений.

— От і кінець. Попрацювали ми з вами ударно! — жартівливо гукнув Степан до коней. — Тепер можна й додому рушати.

Його сповняла хороша втома. Було приємно, що й цього разу завдання виконав, надії виправдав.

Повернувши до колгоспу, він сказав коротко, просто:

— Зроблено.

— Молодець! — похвалив його бригадир.

— А коні в порядку? — все ж таки поцікавився той самий підстаркуватий колгоспник.

— Як не вірите, дядю, то перевірте, — спокійно мовив Степан.

Але нічого було перевіряти, бо й так усі бачили, що коні добре доглянуті.

Тільки після цього, весело посміхаючись, розповів Степан за свою пригоду з поламаним ганком.

— Та невже? Як же ти встиг? Як ти одважився? — наввипередки, зацікавлено, перепитували колгоспники.

Степан розповів геть усе.

— Оце справді молодець! Герой! — дружньо, щиро похвалили його всі і тут же постановили нагородити гарним фізкультурним убранням.

Харків, 1934

БІЙ З ВОДОЮ

Це було на далекій півночі. Там шумить Балтійське море. А трохи далі шумить друге велике море — Біле. Між цими морями, щоб їх поєднати, будували великий водяний шлях. Працювати було важко. Там багато камення, лісів та болот. Там дуже холодно. Але шлях все одно збудували, і зветься він — Біломорсько-Балтійський канал.

І от, коли прокопували цей канал, в одному місці раптом прорвало загату. Вода зашуміла, заревла. Вода кинулась, як люта звірюка.

Що робити?

А вже стемніло. Ніч заходила. Поки сюди-туди озирнулись, вода вже добирається до інших загат. Великої шкоди може вода заподіяти. Загроза для всього будівництва!

Щоб затримати воду, треба швидко загатити прорване місце. Робітники поспішають. Робітники кидають в це місце мішки, напхані землею. Та мішкам ні за що там зачепитись. А вода така бистра, така сильна, що враз односить мішки геть.

Ну, що його робити?

Найкраще — це полізти у воду. Тоді можна кілки позабивати, дошками перегородити. І мішки можна зручно, надійно повклатати, бо їм буде за що держатись.

Та як це зробити, коли надворі холоднюща осінь? Як полізти в цю льодову воду? Бистра течія ще зрадливо підхопить, потопить. Хто ж наслідиться?

А вода все мчить і мчить. Вода реве, реве, загрожує все більшим лихом.

Коли це хтось рішуче починає розштовхувати натовп, сміливо йде на самий краєчок прорваної загати.

— Перепілкин! Перепілкин! — пізнають вже його при світлі ліхтарів.

Звичайний собі робітник, прізвищем Перепілкин. Він скидає куртку. Він спускається в бурхливу воду і починає у воді працювати хутко-хутко, щоб не змерзнути.

— Ой, дивись, Перепілкин! Пропадеш! — гугають йому.

— Дивіться краще ви! — відповідає одважний Перепілкин. — Поки ви стоїте й дивитесь, вас холодом пройме, а мені в гарячій роботі нічого. Поки ви стоїте й дивитесь, то вода нашу працю нищить.

Незручно стало іншим. Коли Перепілкин може, то чому вони не можуть? Справа ж спільна. А Перепілкин ще додає:

— Страхополохи ви! Води злякалися! Холоду!

І справді: коли Перепілкин не боїться, то чому ж їм боятися? Адже це справа кожного, справа всього колективу.

І почали інші теж лізти у воду. Багато людей полізло.

Дружно взялись. Закипіла робота. Закипів бій з водою.

Лютує вода, піниться, ніяк не хоче піддатись. А робітники все дошки ладнають, мішки вкладають, дорогу воді перепиняють. Одні змерзнуть — виходять, та вже інші їм на зміну входять.

Дві години отак билися. Кінець-кінцем, прірву таки загатили, побороти воду.

Так пізньої осені вночі врятована була важлива ділянка на великому будівництві. Врятували її завзяті робітники на чолі з героєм Перепілкиним.

Багато ще інших цікавих випадків бувало на будівництві цього каналу. Багато ще інших робітників виявили себе героями.

Тепер канал готовий. Каналом ходять пароплави. Возять пароплави людей, возять багато всякого вантажу.

І зручно. І швидко.

Харків, 1934

ОПОВІДАННЯ ПРО ВТЕЧУ

Цього разу за маленьким столиком у чистому, відокремленому довгим примурком куточку зустрілися: Рубич, Красовський і я.

Зустріч, як і завжди, сталася випадково.

Ми були надто обмежені часом, щоб навідуватися сюди частіше, а якщо й забігали, то, випивши склянку чаю або пляшку пива, поспішали геть, заклопотані, неуважні, з лаконічними фразами, з хвилими усмішками.

Цього разу випав сльотний осінній вечір і випала неділя. Рубичу, редакторові щоденника, нічого було поспішати на завтра з передовою, нам нічого було квапитись на вулицю в обійми пронизливої мжички,—і всі троє охоче лишилися тут.

На другому поверсі в ресторані грав квартет. Звуки долітали м'яко, і в цьому затишному куточку Гріг здавався ще теплішим, безпосереднішим. Розмова чомусь зайшла за Польщу, а потім я і Красовський обмінювалися спогадами про колишні фронтові пригоди. Красовський взагалі любив розповідати про них, говорив досить мальовниче і часто захочував інших.

Один лише Рубич сидів нерухомо з уважно нахмуреним чолом, з легенькою доброю усмішкою. Таким він бував завжди поза стінами редакції і на довгу балачку, особливо на спогади, сам спокушався вряди-годи. Він умів слухати, умів прихилити до себе—і тільки. Хоча відомо було, що ця людина чимало перекипіла в казані недавніх бур.

— Будь ласка, пляшку, — сказав він, торкнувши свій кухлик, коли Красовський скінчив чергову пригоду.

Його пальці кілька разів метушливо облапали дужку пенсне — це був несподіваний знак нетерпіння.

— А от... а от уявіть собі таке...

Він на хвилинку зупинився. Ми насторожились, присунулися ближче.

— Уявіть собі, друзі, таке: раптом небо падає. Момент — перед очима, як у калейдоскопі, блискавично пролітає якесь буре полотно. З усіх боків — тумани. Боляче скручує руку. Хвиськає в обличчя. Ще момент — і ви догадуєтесь, що ви на дні урвища. Навздогін по стінах котяться грудочки, шарудять, драгують недоречним шумом, запорошують очі. Ви зриваєтесь далі. Кожна секунда дорога. Далі звідси! Повз хитаються якісь будинки, якась постать білою плямою кидається обіч. Вузька річка рветься спід ніг. Далі, далі! Вуличка, кропива, дерева. Далі!.. Тріщить ліса, буйним зрадливим шумом біжить довкола висока кукурудза.

— Так! — сухо, різко, але далеко. І десь в другому кінці балки розложисто, дражливо у відповідь: та - а - к!..

Воно підсилює, штовхає — знаєте? Ви мобілізуєте останні сили, але кукурудзі, здається, кінця - краю нема. Та й шелест, зрадливий шелест! І ви падаєте, задиханий. Проповзаєте ще трохи, беручи праворуч, заплутуючи, ховаючи сліди. Зупиняєтесь. Серце як божевільне. Голова в обценьках. Куди? Що? Як? Ні! Ви конвульсійно загрибаєте землю. Ви жахаєтесь думки, що від землі зараз насильно вас одірвуть. Зникнути б, провалитися, розтопитися! Бо що може бути гіршого, як з порожніми руками стати перед збройним ворогом? Ви припадаєте вухом до землі, чуйно прислухаєтесь. Скільки минає часу — хто зна. Може, хвилинка, може — десять, може — півгодини...

І ось потріскує, шелестить кукурудза. Йдуть. Обережно... Хиженько... Крадькома. Що? Да, да, йдуть... Тікати? Але це безглуздя. Куди?..

Ви інстинктивно сіпаєтесь набік, не сходячи з місця. У животі нараз холоде. Крижана хвиля важко підступає до

грудей, затоплює їх. Грудям тісно, дуже тісно в обручах цих маленьких, нікчемних ребер. І робиться так гидко, м'ясо, наче вас зараз занудить, а пальці спазматично глибше й глибше вгрузають у землю.

Але ні! Не може бути! Ви перемагаєте острах, зціплюєте зуби і струнко витягаєтесь, готові до всього. Один? Кинутись зненацька і вихопити гвинтівку. Аби до рук гвинтівку. А як двоє? Все одно. Все одно — кинутись! На це ще вистачить сили. Так легше.

— Ссст...

І по всьому тілу ніби рій комашок. З холоду — в жар. З жароти — в холод.

— Ссст! — ще ближче.

Чули ви таке зрадливе сичання? Воно й досі стоїть у мене в усі. Це — тонка інквізиція. Це — як довге, розпечене, неймовірно болюче шило, що пронизує найвразливіші місця. Краще гукнути, краще відразу кинутись, бити, — що хочете, тільки не...

— Ссст... — подають знак. Їх двоє, а може більше. Помітили й скликаються. Ось — розгорнуть стебла, ось...

— Ссст... *Chodź tu! Antek!..* — нетерпляче, спідтиха. Десь, ламаючи бадилля, поспішають важкі кроки.

— *Antek, niema co, on uciekł.*

— *Uciekł, mówisz, psia mać?* — бовкає у відповідь голосніше, з досадою: — *Uciekł? A może...*

— *Co może? Morze szerokie i głębokie... Chodźmy.*

— *Ale jak że?*

— *A niech go piorón trzaśnie! Ja sobie na tem płocie majtki porwałem. Chodźmy! No?..*¹

Ще трохи посперечалися, поплювалися. Врешті, про щось тихенько умовившись, клацнули замками карабінів. Пішли.

¹ — Ссст... Аїди сюди, Антек!..

— Антек, нічого не вдієш. Він утік.

— Утік, кажеш, пся мати?.. Утік? А може...

— Що може? Море широке й глибоке (гра слів, що їх часто вживають поляки і що її неможливо перекласти). Ходімо!

— Але як же ж так?..

— А хай йому грім на голову! Я вже на цій огорожі порвав собі штани. Ходімо! Ну?

Од серця одлягло. Але становище моє було погане. Тепер знімуть на ноги всю владу, яка тільки є в селі, весь «актив», від начальника жандармів до останнього прихильника Жечі Посполітої.

Єдина надія ва матінку-ніч. Треба тут переждати до темряви і — кроком руш! Куди? Чорт'ї зна! Я вгратив напрямок. Доведеться навмання, а там якось зорієнтуюсь.

Щойно я спробував уместитися зручніше, як тіло занило.

Аж тепер, очумавшись, заспокоївшись трохи, я помітив, що на моїх руках поміж наліпленою землею виступає кров. Один ніготь зовсім надірваний. Я його примітивно забинтував кукурудзяним листям. А найгірше: в'язи мов не мої, у прорваному рукаві скривавлений лікоть і зачляклі, налиті свинцем ноги.

Дедалі біль зростав. Зростало й відчуття втоми. Насувалася небезпека, що ніч пропаде марно, що ніякі зусилля не допоможуть мені використати пітьму. І по волі мене опановувала реакція. Тепер я боявся лише одного: якщо прийдуть, якщо братимуть, якщо мурдуватимуть, — жадна частина мого «я» не зможе протестувати...

Налийте, будь ласка...

І я заснув.

Спав я дуже міцно й довго. Та й як могло не спатися? Не забувайте, що я вже два тижні блукав. Я втік із польського полону. Як? Про це іншим разом.

Ночами я йшов, удень ховався по лісах та бур'янах. Минулої ночі я переплив Стрипу, а вдосвіта зустрів на глухому узвіззі підводу. Це був селянин з Поділля. Його забрали поляки під фуршпан¹, і тепер він з посвідченням дефензиви повертався додому. Він не був певен, що якась стрічна частина не заверне його знову (і документи не допоможуть!), отже й тримався осторонь, уникаючи битого тракту.

Мені пелегко було його зупинити. Я йому махаю,

¹ Під військовий обоз.

а він собі, не звертаючи уваги, так байдуженьки: іття! вішта! Я йому кричати, а він, удаючи глухого, смикає віжками й покручує батіжком над коненятами... І в мене справді промайнула думка, чи не сліпий він, чи не глухий? Я забіг спереду. Він тпрукнув і, не пускаючи віжок, тривожно, з благанням подивився на мене.

— Куди це дорога, дядю?

— Та ніби на Борщів...

Значить, я не помилявся, йшов більш-менш правильно.

— А хліб у вас, дядю, є?

— Нема.

— Ну, то давайте.

— Та нема ж, кажу...

— Ну, то давайте, кажу.

Він зміряв мене з голови до ніг. Мабуть, мій вигляд та вираз обличчя були досить імпозантні, бо він завовтузився, оглянувся підозріло довкола і поліз під опалку. Виймаючи торбу, спитав:

— А хто ж ви за чоловік?

— Та хіба не бачите?

(До речі, на мені була старенька польська шинель та такий же кашкет. Я їх навмисне придбав собі перед утечею.)

— Та воно так... Тільки той...

— Що?

— Усякого народу тепер... той... хоч гать гати...

— Це правда, дядю, правда, — охоче погодився я, а сам шматую хліб, — правда ваша...

— Авжеж... розпустився народ. Ні тобі ладу, ні тобі жалю. Одне — мучать людей, та й годі... — і він, прибідкуючись, коротко розповів про своє фуршпанське лихо.

Ми закурили такого, знаєте, хорошого, тертого бакунчику. Хоч ми були в затишному ярку, але довша стоянка пахла небезпекою.

Я злодійкувато оглянувся, а дядько, використавши момент, смикнув віжками.

— Но-о!

І саме в цей час у мене блиснула думка, нещаслива

думка, що й призвела до всіх цих подій. Я його за-
тримав.

— Дядю, знаєте що? Ви ж туди, куди й я. Давайте
вкупі, бо я вже пристав, а ще сотні з півтори чимчи-
кувати... А як доб'ємося, то я вже вам не забуду...

Він рішуче мотнув головою і вдарив по конях. Я рішуче
скочив на воза. Він зупинився, але я не дав йому сказати.

— Дядю, ви притрусіть мене травою. Підвезіть тільки
до фронту, а там я й сам не полізу. Тут поки нічого
боятися, тут війська мало, а там я й сам не полізу.
Отак - о притрусіть і поганяйте собі. А як доб'ємося...
Ви ж не знаєте, хто я!..

— Та хто б не був, не хочу.

— Чекайте, дядю...

Чого я тільки не говорив йому. І вмовляв, і благав,
і залякував. Він уперто стояв на своєму. Але перемога
була вже в тому, що він рушив з місця.

Щось через хвилин десять ми таки домовилися.
Дядько лаявся, але запакував мене на дно, затушкував,
як цінну покладь на ярмарок. Я лежав головою до пе-
редка, щоб зручніше було перекинутись словом. Умо-
вилися так: він пильно стежитиме і нишком повідомля-
тиме мене, а якщо буде серйозна небезпека, я загодя
мушу умкнути в хліба.

Кілька разів він здіймав тривогу, та я йому не вірив.
Я знав, що він дуже хоче мене здихатись. Ясно, він
покищо побоювався, а досить лише нам під'їхати до
тракту, як мій візниця заспіває іншої — просто зжене
несподіваного гостя, або, рятуючи себе, запобігливо
віддасть його до рук ворогів.

Перспектива, що й казати! Та тільки: логічно — він
і сам уникав тракту, інтуїтивно — я не вірив. Інтуїція,
думаєте, нонсенс? Ого! Інтуїція — це віковий досвід
прадідів. Він зростає в поколіннях і передається як
спадщина. І бувають, мій голубе, випадки, коли сила
відчуття так загострюється, що мимоволі повіриш в ін-
туїцію.

Повз нас проходили, проїздили, питали, але щоразу
я почував, що нічого загрозливого не трапиться. Мене

над усе знаджувала думка, що я відпочину і виграю цілий день. Цілий день! Це ж найменше верст сорок-тридцять.

Дедалі серце почало стискатися. Такий, знаєте, тягучий, я б сказав, безболісний біль. Бракує повітря. Не можна влжати. Треба встати, треба покинути цього візницю. От ще трошки—і встану. Ще трошки—і вагаюсь. Ідемо-ідемо—аж раптом дядько штурх мене пужалном. Що? Воєнні! Чимало! Вигулькнули, як спід землі. Швидше тікати! Швидше!

Голос поспішний, надривний. Але чомусь іще вагаюсь, хоч у грудях похололо.

— Ну, злізай! Чуєш? Злізай, бо...

Вже недочув. Пір'ячком метнувся з воза, і ту ж мить заторохтіло, завищало, затюкало десь позаду... Я побачив унизу село і чимдуж кинувся до нього.

А далі ви вже самі знаєте, як і чому я опинився в кукурудзі, чому заснув і спав кріпко та довго.

Сталося це все перед полуднем, а прокинувся я аж надвечір. Мене розбудив дощ. Не дощ—ціла злива. Хоч вона й хутко одшуміла, та встигла промочити до кісточки. Перемагаючи біль, я викрутив як міг своє барахло і згинці переступив на сухіше місце. Тепер я поводився сміливіше, бо ж якому навіть найзавзятішому легіонерові чи жандармові захотілося б лізти в росу, та ще й у високу, густу кукурудзу, та ще й після невдалої розвідки?

Крізь верхняк я оглянув місцевість: праворуч на спаді прилипли хатки, ліворуч ближче нахмурилось стрімке урвище, з якого я робив сьогодні свій польот, а зовсім близенько, кроків за двадцять—подвір'я. Я механічно присів. Я ніяк не сподівався, що, плазуючи, ховаючи сліди, можу опинитися під самою хатою. Мені здавалося, що я на другому кінці городу. Ну, що ж. Так чи сяк, а доводилось сидіти тихенько, чекаючи на ніч—вона, мовляв, якось зарадить, визволить.

На подвір'ї почали грюкати дверима, потім скликали курей. Пам'ятаю, дитячий голосок кілька разів тороплено, кумедно викрикував:

— А - гі на вас!.. А - гі!..

Пам'ятаю — сонце. Надвечірні промені прорвалися крізь хмари і бризнули золотом. Ніколи не бачив такої краси! А може й бачив, та проходив байдуже. Тоді ж сприйнялося дуже гостро і досі до подробиць стоїть перед очима. Знаєте, після дощу все обмите, свіже, а по ньому тече сонце, тече і трепетними діамантами обвисає, капає... Пам'ятаю навіть тоненьку билинку, що випиналася просто перед мене... якусь чудну смарагдову кузочку. Кузочку прибило дощем, замулило. Вона відчайвно змагалася і пнула нагору. Я з радістю допоміг їй.

І тоді мене особливо вразила думка: невже впіймають? Тоді така думка видалася особливо страшною, безглуздою. Ще сильніше захотілося жити, захотілося конче довершити утечу. Жити! Звичайно, серед спокійних одноманітних буднів не відчуєш так тонко, не зрозумієш так глибоко це неймовірне щастя — жити.

Так... Але захват мій скоро упав. Прокляті дрижаки! Вони набігали частіше й частіше, Руки в мене посиніли. Весь я скоцюрбився. А вечір насувався холодком... Встати б, ударити навзмах руками — так зразу кров і розбіглася б. Коли ж зв'язаний. Буквально зв'язаний. Навіть не можна потерти рук. Тільки хукай на них. Ідіотське становище!

І так, зібгавшись у клубок, клацаючи зубами, проклинаючи зустріч із подолянником, сидів я, занепокоєний, що ніч, попри всі зусилля, справді може пропасти марно.

Коли це — шелест. Що таке? А воно шупортить і шупортить. Ближче й ближче. Зупиниться на хвилинку і знову, не кваплячись, шупортить, знову наближається. Що робити? Я й не встиг зміркувати, як густа поросль, мов та завіса, розсунулась, і передо мною з'явилась... жінка. Оберемочок зеленини випорснув у неї з рук. Вона сплеснула долонями. Вона пополотніла. Вона щось коротко шепнула... І застигла.

Ми довго мовчали, прикипівши до землі, потопивши одне в одному сполохані очі.

— Не бійтеся... — почав я нишком, — не бійтеся...

Я нічого, мовчіть... тільки пригніться, а то вас помітять. Пригніться...

Пригнулась, як загіпнотизована.

— Я вас дуже прошу, мовчіть. Нікому не кажіть за мене. Нікому. Чуєте? А я вам злого не заподію. Я собі посиджу до ночі та й тихенько піду. Чуєте? Тихесенько піду собі, і ніхто нічого не знатиме.

Вона не ворушилась. Тільки раз - по - раз незрозуміло, рівномірно, ніби штучно заведена машинка, кліпали її довгі вії.

— А як ви скажете — мене вб'ють. Чуєте? Мене вб'ють!

Жінка полегшено зітхнула:

— Єзус - Марія... Так це ви той самий?

— Той самий.

Оглянула мене уважніше. Переляк поволі сходив з її обличчя. Натомість — подив, зацікавлення і нерішуча теплінь жалю. Вона похитала головою.

— А тутка, — каже, — за вами ганяли, ганяли... І по сусідах, і тутка.

— Знаю, знаю... Хотуть убити ні за що, ні про що, — підкреслив я, щоб до краю вплинути на неї й здобути її співчуття.

Вона подивилася пильно, рішуче, проймаюче. У цих сірих, великих очах за одну хвилинку напруження я прочитав і тривогу, і підозріння, і цікавість, і сумнів, і жаль — чисто звірячий острах і чисто жіночу м'якосердність, ласкавість. Неприхована боротьба.

— Хто ви? — питає нарешті.

— Втікач.

— Але хто?

— Людина я... Не злодій, не душогуб. Присягаюсь! А мене переслідують, мене хочуть ні за що вбити...

Знову похитала головою та так тихенько, сердечно:

— Бідний, — каже.

Тоді в її голосі мені видалось щось матерне, споконвічне, невимовно віжне. «Бідний» — цього було досить.

Вона підвелася, похапцем почала збирати розсипаний бур'ян.

Збирає й виправдується:

— Пастух сьогодні через дощ раніше пригнав корову. А я собі думаю: піду, вщипну берізки. І ось тобі ... Ну, сидить, не бійтеся...

І пірнула в гущавину. Я розгубився. Оте католицьке прислів'я! Оте мені «Єзус - Марія» ...

Хто ж вона?

Щоправда, всі уніати вживають такого прислів'я, але й усі поляки в галицьких селах уміють української мови. Не розбереш.

А що, як вона зараз же побіжить викриє мене? Ні, треба тікати. Треба покищо перебратися хоч на другий кінець городу. Швидше звідси! Ну його к бісу! Швидше!

Щойно я намірився, знову — шелест. Так і є! Значить, я не помилився, значить — по мене. Край. Пізно. Розгортаються стебла — знаєте хто? — та сама жінка з берізкою на руках. Я здивовано вліпив очі. Чого їй ще треба? А вона:

— Я, — каже, — приховала, щоб ніхто не подумав... — і таємниче виймає спід берізки кухлик молока.

Просто якусь добру фею посилала мені доля. Звичайно, я не примусив упрошувати себе. Але в мене вже починалась манія переслідування. Я тут же подумав: а що, як вона продає мене зараз за квартиру молока? Що, як вона тим часом послала до гміни¹ і лише забалакує, затримує мене? Що? Нічого. Нічого не зробиш. Сиди й чекай.

Сидів і чекав. Вона була досить спокійна. Ні одної двозначності, ні одного натяку на провокацію. Навіть навпаки — щось солідарне, змовне. Невже так ловко прикидається? Невже так тонко грає? Невже продасть?..

Тільки тепер придивився я до неї. Русява. Ніби середнього віку. З більш-менш правильними рисами. Видно було, що її передчасно старить запрацьованість. Дивно збереглися вії, довгі-довгі, а в очах ще багато свіжого, юного. І в той же час загальну м'якість виразу порушувала якась чудна, зайва, мінлива суворість.

¹ Волость.

Невже продасть?.. Але все одно змагатись несила. Та й смішно змагатись.

Кухлик трусився в моїх руках, зуби цокотіли об вінці. Я починав уже ковтати силоміць. Сьогоднішні пертурбації далися ознаки. Я не міг допити молока, хоч і пожадливо був накинувся на нього. Я почував, що маю дуже безпорадний, бідолашний вигляд.

— Вас били? — питає.

— Ні.

— А чого ж синці?

— То я сам себе ... тікаючи.

— Бідний.

Я подякував, передав їй кухлик.

— І не випили навіть? Вам дуже холодно? Що ж ви тепер? Ви, певне, й ступити негодні?

Почувши це з чужих уст, я занепокоївся до краю, остаточно повірив у своє знесилля. Але, думаю собі, піддаватись не слід, — а може, вона випитує?

— Ні, — кажу, — не холодно.

— Не холодно? Чого ж ви так позеленіли?

— То так ... довкола зелено, то й я зелений, — спробував одбрехатися жартом.

— Не дуріть мене, я ж бачу... І не бійтеся. Вам не можна нікуди йти. Вам треба перепочити. Хоч день - два. Не бійтеся... Ви тутка посидьте до ночі, а я тоді прийду і якось вас переховаю. Добре?

— Добре.

Я навмисне погодився без зайвих балачок, щоб швидше лишитися насамоті та краще обміркувати становище. Жінка зникла. Як бачите, мені щастило. Несподівано матиму і схованку і відпочивок.

Раз ніхто за мною досі не з'являвся, значить, я трохи пересолив із «квартою зради». А може, ті забарилися? А може, вона свідомо, з потайною думкою пропонує цей відпочивок, щоб затримати мене, бо ж не випадало їй тут довго сидіти? Чорт' і зна!.. Підозрілість — страшна хвороба, але така, що часто себе виправдує.

Зрештою до ночі все повинно з'ясуватись. Чи так, чи сяк, а якщо вже на те завелось, то мені не втекти. Чи

поведе мене жінка до хати, чи ні — все одно. Обступлять садибу — каюк. Якщо ж нічого не трапиться, тоді... тоді воістину добра фея.

На всякий випадок я вирішив пересунутись на другий кінець городу. Пересунувся і переконався, що ця ніч для мене справді пропала. Усе тіло важке й болюче. Голова — ходором. Апатія. Навіть сидіти трудно — так і хилить лягти. Приліг. Очі зліплюються. Задрімав трошки. Прокинувся, послухаю і знову, як п'яний, мішком на землю.

Уже зовсім стемніло. Вигулькнув був молодичок та й пропав. Ніч, мов дьогтем валита, кріпка та густа. Для утечі — просто розкіш. Але не можна, голубе, ніяк не можна...

Тоді я помаленьку перебрався до подвір'я. Не прийшли досі, — значить, жінка щиро хоче мені допомогти. Лишилося одне: віддати себе на волю цього незнамого, випадкового спільника. Я збочив, загубив умовне місце. Не біда. Якось знайдемося. А зайве шарудіння ще чого доброго розтривожить та наведе на слід собак.

Мені недовго довелося чекати. І де вона вивчилася так легко, безшумно скрадатися? Як злочинець, як тінь...

Я подав знак. Виявилось, що вона вже приходила і, не знайшовши мене, турбувалася, — загину, мовляв, десь у дорозі.

Ми пішли до хати. Вікна щільно запнуто хустками та рядом. На столі — лампка. Хата середняцька, хоча другу половину, що за місцевим звичаєм мусить бути світлицею, не добудовано. В хаті нікого, крім нас та хлопчика, що спав на полу.

Хазяйка вийняла з печі теплої води, наказала мені обмитися. Ледве-ледве проробив я цю процедуру, аби лише не ускладняти відносин. Потім винесла з комори підлатані штани, сорочку, рудий піджачок. Вона заклопотано поралася коло мене, наче мати коло сина, і я мусив неодмовно в усьому їй коритися. Вечеряти я таки одмовився: зовсім не тягло до їжі.

Тоді, — ось послушайте, як шалено мені щастило, —

тоді вона розгорнула свої плани: я мушу перетворитися в Яська Мідуху, її далекого родича із Старих Залешиків, про якого на кутку чували, але якого ніхто ніколи не бачив. Це — на всякий випадок. А покищо: тутка, зараз же за річкою, під тим самим славетним урвищем, живе її вуйко¹. Живуть удвох із бабою. Вони знають про мене. Бачили, як я тікав, і не вірять, що лишився живий. Вони — люди бідні, відокремлені затишком, а тому в них безпечніше, до них не так часто заскакують різні непрохані гості. З ними все погоджено, і старенькі раді будуть допомогти людині, що опинилася в таких складних тарапатах. Там є невеличка, трохи розлатана шіпка. Одним боком вона припадає до стіни урвища й тоне в кущах, а другим, ще не зовсім обдахованим, виступає на село. Але це навіть краще, бо хто ж подумає, що за необшитими кроквами переховується людина? А вуйко має накласти поперек горища всілякого мотлоху й загородити куточок од небажаного цікавого ока. Отже, треба туди йти. Зараз же, негайно!

Я не заперечував. Я не сподівався на таку ретельну співучасть і дивувався на мою спасительку, на її спритність, сміливість, відданість. Яке велике серце!

Ми тихенько перейшли місточок (жінка підтримувала мене), тихенько проковзнули на задвірок. Я чув, як божевільно стукало її серце. А ще через кілька хвилин я лежав у цілковитій темряві, вкритий якоюсь рядвиною, і під сонні зітхання овечок благословляв химерність життя. Погодьтеся, що життя — найпрекрасніше в своїх капризах, і коли б не було несподіванок та неприємностей, воно стало б нудним, як тричі перечитаний рукопис. Будь ласка...

Звичайно, дуже добре було б після цього всього відпочити гарненько, попоїсти, переждати до ночі і, уклонившись земно добрим людям, взявши клуночок про запас, тихенько потюпати собі далі. Дуже добре... Та це було б занадто просто, занадто дешево. Життя не завжди це любить, йому за все треба платити.

¹ Дядько.

На жаль, я помилився в розрахункові, вважаючи пережиті сьогодні перипетії за вичерпуючий аванс. Я забув про неминучі й суворі проценти. І перша неприємність— моя хвороба. Щоправда, я був підготовлений, а все ж таки... Все ж таки з того самого вечора я немов провалився у пекельну безодню. Я втратив свідомість. Огневиця, туман, усяке чортovinня...

Іноді в короткі хвилинки прояснень я натрапляв очима на темну зігнуту постать, що гойдалася коло мене. Горіще з цим відокремленим глухим закамарком здавалося домовиною, що з неї ніколи не вийти. Холодний піт ще рясніше вкривав тіло. Знову я падав. Знову безодня. Борсався, кричав...

Аж якось я зрозумів, що почався третій день. Мені про це сказали, і я вперше зрозумів. Дивно стало. Було враження, ніби тільки вчора ліг і всю ніч проснув кошмарами. Лихоманка протягом дня ще кілька разів робила наскоки, але надвечір, коли звичайно всяка хвороба зростає,— надвечір, кажу, нічого не змінилось. Це була раптова гостра простуда, що її процес ускладнили загальна втома, виснаженість, біль, нервові вібрації.

Я сам собі поставив діагноз і прийшов до висновку, що справа моя не так то й погана. Раз полегшення— значить, криза минула, значить, якось видряпаюсь. Мучив тільки кашель, проклятий кашель! Тут треба сидіти тихенько, а він як на зло: бух-хи! бух-хи! А може ж, у цей час на подвір'ї сусіда, чи хто? А? Стримую себе, мобілізую всі сили, аж кров у голову б'є, аж сльози в очах. Не можу. Так і вибухне! І кожної хвилини здається, що хтось надійде і... сам пропаду й хазяям лихо.

Коли пригнали овець, стало легше. Використовуючи їхню шамотню, я вже міг поводитись вільніше, міг дозволити собі викашлятися досхочу.

Пригадую: крізь дірку, що зяяла між сніжками, було видко латочку неба. Було видко, як з блакитної вона перетворюється на свинцеву, поступовно хмурніє, застигає. Пригадую, я довго не міг одвести очей од цієї латочки— така маленька, така далека, вона ніби скупчила в одній точці всю просторінь, кликала, знадливо кликала.

Вам доводилось потрапляти в неволю? Знаєте, що таке хвилини хворобливої тоски й боротьби з самим собою? Отже тут було щось спільне. Мене болісно тягло до рідного краю, до своїх. Уява переносила в єдину дорогу далечінь, і в той же час здавалося таким недоречним, смішним лежати третю добу в глухому закамаркові, на тендітному горищі, лежати без певності, що сон, а що дійсність. Так. Але не забувайте, що подібні хвилинки криють у собі надзвичайну, особливу цінність — щось інтригуюче, заохочуюче, підбадьорююче. Свідомість не-певності спонукує до певності. Відстань що ближча, то тягне сильніше. Скрута примушує до спритності. Тоді, принаймні, я глибоко відчув, що хай хворітиму цілий місяць, хай мене викривають, хай беруть на тортури, хай казна - що, а тікати я все ж таки буду. Все ж таки буду!

Коли в моєму примітивному віконці застигла ніч, тихенько прийшла на горище вона, — ви вже знаєте хто. Я відразу пізнав її, але з міркувань подвоєної обережності лежав нерухомо, мовчазно, як неживий. Вона теж мовчала. Потім взялася шарити руками. Намацала моє обличчя. На хвилинку припала долонею до чола, пробуючи огневицю, і поволеньки зсунула руку нижче.

І тоді — ну, хіба вам треба казати, що таке ласка для загнаної, як звір, людини, що таке краплинка ніжності для огрубілого солдата, що таке, нарешті, вдячність? Це не сентименти. Тоді мені дуже хотілося поцілувати дотик цієї дбайливої руки. Може б, я й поцілував, та раптом підкотився колючий кашель, і я упав головою в подушку (мені й подушку дали). Вона поспішно піднесла води, стурбовано почала розпитувати за хворобу. Вона раділа з мого полішеного стану, і, коли я сказав, що не можу й ціни скласти за її увагу та відданість, жінка скромно перебила:

— А ви швидше видужуйте — ото й буде файно¹.

Ми розмовляли притишеними голосами. Обоє не упевнені, обоє напружені, ми були в цьому глухому закутку

¹ Гарно.

ніби змовці перед злочинном. Між нами мимоволі зростала тепла, захожуюча близькість, як між справжніми товаришами.

Її ім'я — Анна. Воно їй личило. Принаймні, у мене з цим співзвуччям завжди асоціювалося щось вольове, понадбуденне, з більшим діапазоном можливостей чи то поганих, чи добрих. І, як побачите далі, я не помилявся.

Лихоманочка таки добре знесила мене. Небавом мені вже бракувало енергії на розмову. Я лише слухав. Та її увага дедалі слабшала.

Жінка повідомила, що на ніч біля вхідної відтулини ставитиметься драбину. Потім вона допитувала, чи не холодно, чи не голодно, чи чого не бракує. Потім, не пригадую вже з яких саме причин, розповідала про себе.

Мені трудно було слухати послідовно. Лише з окремих уривочків я зв'язав найголовніше. Перед шістьма роками вона вийшла заміж. Рік пожила з чоловіком, і сталася у них болюча розлука: цесар покликав його — Євгена, здається — до війська, покликав аж на далекі Альпи. Двічі Євген залітав з бойовиськ додому, опісля писав, обіцяв скоро зовсім повернути — і зник, мов вітром замело. Хтось десь ніби чув про нього, хтось з полонених немов би й бачив та переказував, що його не пускають з концлагерів, що він збирається тікати... Та це вже давно було... Від Євгена ні вісточки... Хоч би словом перекинувся.

— Бідний... Може, і йому там гірко... Може, яка добра душа десь там і його приховає...

Голос у неї тремтів. Мабуть, плакала, намагаючись затаїти сльози. Я хотів був подати надію, заспокоїти, але вона хутко підвелася і, не сказавши більше ні слова, зникла.

Вранці, почувавши себе краще, я спробував підвестися. У тілі була неприємна млявість. Ноги трусилися. Всі болючі місця давали себе знати — особливо в'язи. Я все ж таки наблизився до прорваного спілка і — знаєте що? — там, на подвір'ї, на тлі яркої од сонця стіни, поставивши одну ногу на призьбу, старанно вакував чобота польський жовнір. Я так отетерів, що навіть не спробував одсуну-

тись. Застиг на місці, зацімів. Жовнір робив собі своє діло, а я чомусь не міг одвести очей од цієї облямованої галунами червонястої шиї та кривих бачків на скронях.

Лише згодом, почувши кінське пиркання, я схаменувся, присів і в корчах переборов напад кашлю.

О, проклятий кашель, як він тоді знущався! Я тихенько почав розколупувати сніпок в іншому місці, щоб зробити вузьку, непомітну дірочку. Зробив. Примостився. Припадаю до неї оком, а в цей час жовнір повертається і дивиться просто на мене. Десь тевькнула обірвана струна—серце моє зупинилось. Хвилинка, як вічність. Жовнір злегка потягнувся, примружився.

А далі? Далі махнув щіткою і, виблискуючи жовтими шкіряними леями, пішов до хати.

Звичайно, він не міг мене побачити. Він випадково глянув на шіпку, глянув на сонце, що випливало з того боку.

Ах, дурне серце! Це був підстаршина. Кіннотчик. Приємний візит, що й казати! Хоч він, видно, завзятий фертик, але, відома річ, у бистрому поході чорта з два пофертикуєш. Значить, мій несподіваний сусіда має лишитися тут довший час. Оце так!..

Сили мої ще надто ненадійні, та й взагалі тепер трудно умкнути навіть уночі. Він же, мабуть, не один. І справді не один, бо коли я подивився через горішне віконце на село, там на вулицях, на подвір'ях, нагородах було рясно сіро-блакитної жвавої комашні.

Оце так!.. Що ж хазяїни? То-то хвилюються, то-то запобігають. Та що вони можуть зробити? Вони залежать од випадку так само, як і я. Ситуація різко змінилася, і тепер, попри все найкраще їхнє відношення, мені трудно чимсь допомогти.

Я нашвидку обмірковував становище. Якби мене, прикладом, застукали в хаті чи на подвір'ї, то можна було б назватися Яськом Мідухою.

Якби не хвороба, то, звичайно, краще, ніж сидіти отут бо-зна скільки, краще, кажу, було б крадькома спуститися додолу і в своєму універсальному вбранні затертися серед люду. Утопія!.. Ніяк не можна. Круть-верть, а

лишається тільки горище. І якщо трапиться зустріч, якщо вже вона неминуча, доведеться говорити що завгодно, крім правди про моїх випадкових спільників: я, мовляв, сам потайки заліз сюди, і ніхто нічого не знає.

Так. Але вбрання, кухлик з водою, рядюжка, подушка? Ну, тут я більше не розмірковував. Я ретельно взявся до інсценізації. Ретельно — це умовність, бо, заховуючи обережність, кожний рух, кожний крок робилося тихесенько, поволеньки, переборюючи весь час пароксизми кашлю. А треба ж було, коли під ногами ходором ходило мостовиння, треба було, кажу, і подушку, і рядюжку старанно замаскувати серед мотлоху, що ним господар перегородив піддашшя. Замаскував. Кухлик підсунув до самого краю стіни, щоб у критичний момент одним товчком непомітно штовхнути його поза стіни, в бур'ян. Одіж? А як же одіж?..

І тоді я раптом подумав: ну, якому дурневі забagnetься лізти на горище, коли я сам себе не викрию? Чого? Чого, спитати б? Ну, правда ж?.. Ви посміхаєтесь? Я тоді теж посміхнувся, вилаяв себе болгузом, йолопом, іще чимсь, однак декорацію не порушив. Неясна, позасвідома упевненість підбадьорила мене. Я вмостився на голій черені і всю енергію віддав на змагання з кашлем.

Протягом дня я кілька разів зазиравав у моє примітивне віконце. Військо крутилося безупинно. Літали верхівці. Гомоніло село. Вибухала безладна й монотонна пісня, що так само безладно й загадково обривалася. Іржали коні. Яюсь різко дзвеніли відра — і все це покривалося перекотною луною балки. Двічі трапились постріли, звичайні за таких обставин.

Щось так перед полуднем на розгоні двох вулиць з'явилася батарея. Видко, цілий полк робив перехід. Тільки чому він повним складом угнався в село? Так буває, коли тікають або надто поспішають на фронт. Поспішають! Прекрасно: поперше, ми скоро з ним розпрощаємось, подруге, наші справи на фронті розгортаються. Чудесно! Лежачи на горищі, я в той же час буду наближатися до своїх. Знаменито!

І з височини моєї засади я майже з погордою, з якимсь

хлопчачим задьорним почуттям споглядав розташованого ворога.

Мій хазяїн ... але вибачте, я його вперше побачив і мушу тут зробити коротенький описовий ухил. Це була мальовнича постать. Високий, худорлявий, у довгій, до самих колін, грубій сорочці, підперезаній шкіряним пояском, у доморобних ходаках, прив'язаних доморобними волочками. На злегка одкинутій голові буйна грива сивизни, що своїм тлом ще сильніше відтіняла коричневе обличчя. Білі кошлаті крильця брів, обвислі вуса і в зубах довга, мов навіки припаяна, фаяра¹. Додайте до цієї величної постави повільні рухи й сучкувату накарбовану палицю, додайте глибокий, многовідучий погляд, і на вас мимоволі повіє Татрами, суворою красою задуманих смерек, легендою про гномів - краснолюdekів, про короливу з льодового замку та королів - чабанів ... Цьому мальовничому дідові судилося ... але ні, не буду забігати наперед. Про це далі.

Отже, мій хазяїн, не кваплячись, походжав по подвір'ю, а жовнір поштиво звертався до нього:

— Ojczy².

Вони, здається, розмовляли польською мовою, і я згадав, що й досі не знаю, хто саме мої збавителі: поляки чи українці? Хоча особливого, вирішуючого значення це вже не могло мати, та все ж таки для орієнтації ... Ні, думаю, сьогодні чи завтра конче довідаюсь.

Решта дня пройшла без ускладнень. Я заснув спокійно.

Вночі мене розбудив дотик руки. Настирливий дотик руки до обличчя. Зриваюсь, нервово скрикую.

— Тшшш ... не можна.

Ледве - ледве сіріє горішнє віконце. Світанок чи сіра ніч. Біля мене жінка.

— Відай, ся напудили?..³ Нічого, нічого ... Все буде файно.

І сміється, що я страхопуд, що надаремно поховав постіль та валяюсь, як той нуждар.

¹ Люлька.

² Батько.

³ Злякалися.

А військо, мовляв, уже вирушило. Кажуть, знову буде йти військо. Тривога. Тут лишатися не можна: одні бо швидко перебіжать, а другі стоятимуть кілька днів. Що ж тоді? Без води, без догляду? Та й справді, щоб чого не трапилось. Вуйкова садиба, як видко, од постою теж не забезпечена. Краще покинути її, перебратися в надійніше місце.

І от вона хоче, щоб я перейшов до неї в хату. Хай навіть для сусідів не буде таємницею, що Ясько несподівано завітав і захворів, бідака.

Там, мовляв, я спокійно лежатиму на печі. Кому бо заманеться чіпати хворого? Там найбезпечніше. Там я швидше видужаю. Ось вона йде додому, а згодом, поки сутінь надворі, я мушу теж прийти.

Анна говорила рішуче, незаперечно, немов підлеглому давала розпорядження. Та й заперечувати не доводилось. Я скорився.

Через деякий час я зліз на землю. Почвалав обереженько. Іти було важко. Лежачи, я не припускав, що знесилля так кріпко присмокталося до мене. Тепер це стало ясно, і про дальшу утечу покищо не могло бути й думки.

Приходжу. Влаштувався на печі. Да, ще забув: новосілля одсвяткували цигаркою. Жовніри забули цілу пачку цигарок, і я пожадливо ковтнув першу за чотири дні пахучу затишку. Першу й останню, бо з грудей вибухнув такий кашель, що моя господиня непримусено вихопила з рук і недокурки і знадливий пакуночок, а гостеві широким жестом вказала на його нові апартаменти.

Десь добрим ранком мені крізь сон — пам'ятаю — вчувалися уривки діалогів:

— Мамунцю... Хто?

У відповідь короткий шепіт. Потім скрипяве піччико дверей і:

— Славайсу¹.

— Навіки... Так, так, захворів, бідака...

Ще хтось забігав:

¹ Скорочене: слава Йсусові.

— Niech będzіe pochwalony ...¹

І шепталися. Найвиразніше з уст до уст перебігало слово «кузин», і я звикав до нової ролі.

Цього ранку я почав лікуватися. Мені дали горнятко пряженого молока, на поверхні якого плавало розтоплене масло. Анна наказала випити все до краплинки, і хоч питво було дуже нудке, але я сумлінно виконав наказ.

І тоді ж, пам'ятаю, її спішно покликали до вуйка. Через поріг вкотився дзвінкий голосочок (син моєї господині) і спішно покликав.

Пішла.

А повернулась чомусь хмурою, майже не розмовляла. Гнучка, невисока, з напрочуд свіжою поставою, вона заклопотано сновигала з хати на двір, з двору до хати, тарабанила начинням, лише іноді нетерпляче покрикувала на дитину. Я ж у своєму кутку зазнавав страшної муки, бо сьогодні, як навмисне, пекли хліб, і черинь пашіла. Випите молоко теж брало на поти. Згодом це вже була мені справжня лазня. І коли, не втерпівши, я пожалівся господині, вона коротко кинула:

— Ото й файно.

Метод лікування, по правді, трошки жорстокий. Однак лікарева невідступність та скупість на слова примушували й пацієнта до мовчазного терпіння. Що ж робити?.. Анна до певної міри мала рацію, коли не запропонувала мені злізти додолу. Долі я відразу ж навертався б на очі, а тут можна було й приховати себе заповною, що висіла на мотузочці, перетягнутій од комина до стіни. Хоч і знав дехто про появу Яська Мідухи, та воно краще, коли Ясько не нагадуватиме за себе. Це мало певне психологічне значення.

По обіді, вставши од столу, Анна вклонилася образам. Рука хутенько перебігла по грудях, кладучи хреста. Я не встиг помітити, в який саме спосіб вона хрестилася, але тому, що вона зверталася до дитини переважно польською мовою, я остаточно упевнився, що вона полька. Потім вона забрала дитину й пішла з хати, за-

¹ Хай буде хвала богові.

клавши сімечні двері на клямку. Я лишився повновладним господарем.

Ну, тепер, думаю, годі терзати себе в неймовірній задусі. Попробував злізти на лежанку, освіжитися. Важко. Тоді стягую одіж. Розкидаюся на черені, мов на пляжі. Духота в'ялить думки. Лежу скибою. Дрімаю...

Нараз вчувається мені під дверима якась підозріла шамотня. Хтось нерішуче дзенькає клямкою, хтось чужий помаленьку добирається до хати. Злодій? Хто ж би інший наважився, коли хату зачинено? Хазяї, може, десь на городі чи в сусідів, а тим часом... Ясно — злодій. І, забувши про слабість, забувши про свій Адамів вигляд, я зриваюся, готовий ось-ось схопити в обійми випадкового гостя. Які вже то були б обійми — не важно. Важно зненацька приголомшити. Да... Двері рипають.

— Єзус - Марія! — перелякано одмахується, точиться на одвірок — знаєте хто? — наш добрий знайомий, наш мальовничий дідусь.

Пауза — і ми обидва засміялись. Поспішно одягаючись, я пояснюю, чому саме прибрав такого вигляду та пози, він же запевняє, що я йому видався сатаною.

— А де Анна? — питає.

— Не знаю.

— Чи не у нас, бува?.. Так, так...

Виявилось, що він зараз не з дому, а по дорозі додому. Він потоптався, обійшов очима всі кутки і несподівано зупинив очі на мені. Многозначно, допитливо.

Я жду, що він щось скаже, але дід спід своїх навислих кущиків мовчазно пронизує, свердлить, мов гострим жалом. Аж ніяково.

— Що ви? — питаю його нарешті, сам силкуючись бути спокійним.

— Нічого... — каже, — нічого...

Похитав головою й пішов.

Що це мало значити? Почасті я догадувався, часті губився, вражений загадковою поведінкою. Єдине, незаперечно — це ознака якогось ускладнення. Хто зна... А втім — ну його к бісу! Швидше б видужати та драпанути далі.

Як бачите, я хотів одмахнутись. Та нелегко. В мені знову прокинулась підозрілість, і дідів погляд не виходив з пам'яті, інтригував, хвилював.

Коли з'явилась Анна, то ще з сіней бризнула сміхом. Вона встигла довідатись про мою пригоду і, сміючись, кілька разів перепитувала за подробиці. Цей випадок ніби розвіяв приховане незрозуміле напруження, що виникло між нами зранку. Ми розбалакалися. І все ж таки з виразу обличчя, з рухів, з інтонацій я постеріг, що Анна принесла з собою щось недобре. Поступовно підготувавши розмову, я спитав, що чувати.

— Война близько... Ой, війна близько.

На селі, за її словами, казаном кипить. Люди дуже занепокоєні. Є чутка, що ворог насувається безупинно. Ніякими силами його не стримати. Кажуть, що скоро буде тут. Москалі! Оті самі, що вже раз приходили! Та якби лише вони. А то з ними ще страшніші, ще неймовірніші, досі незнані. Більшовики!..

— Święta Mario!

Що я переживав у ці хвилини — зайве говорити. Переляк та упередження жінки, що від неї я надто залежав, примусили покищо глибоко заховати в собі щирість і напнути маску. Я співчував їй. Так, так, співчував.

Я обережненько пробував заспокоїти.

— Не бійтеся,— кажу,— все це дурниці, паніка...

*Tempora mutantur*¹— ми почали мінятися ролями. Погано тільки, що роль моя була трохи фальшива. А в жінок серце чуле.

Вона скорботно глянула довкола.

— Коби ж то так ся минуло... І доки воно буде? День за днем, рік за роком... А де життя? Я вас питаю, де життя? І коли воно прийде, те життя? Коли?..

Очі сплахнули викликом. Ясно: це була втома за шість років тривоги, це була реакція, це була жадова примітивного, але здорового щастя. Вона по-своєму мислила життя. Вона, мабуть, боялася, що літа пропадуть марно,

¹ Часи міняються.

і, мабуть, кожний день провозжала з болем. Сердешна Анна! Але як було їй заспокоїти? Вона ніби слухала мене, ніби й не слухала. Вона ховала ще якісь думки. Вона розгадливо ступала по хаті. Бралася до поранки, і все падало з її рук. Не могла вона заспокоїтись.

І от, кинувши роботу, Анна підходить до печі, спирається на примурок, тихо питає:

— А скажіть, хто ви?

Ага! Тут мені багато відкрилось. За одну мить промайнуло в свідомості: і польська шинель, і «руснацька мова», і спогад про Євгена. Так, так! І ранішня мовчазність, і дідів погляд — все зрозуміло.

— Хто я? Хіба ви не знаєте? Ясь Мідуха.

Вона посміхнулась, однак, не міняючи пози, не зводячи очей, настирливо повторила запитання. Що я міг відповісти? Сказати правду — накликати надто серйозну загрозу. Брехати? Що ж саме брехати? Назватися карним елементом не можна, бо я вже присягався, що не душолюб. Та це було б найгірше. Назватися поляком — смішно. Галичанином — неправдоподібно. Добре, думаю собі, а за кого ж ти мене досі мала? Щось же ти думала про мене? Треба довідатись.

— А як вам здається? — звертаюсь до неї. — Хто я?

— Не знаю... Спочатку... ніби наш, русин. Потім... потім і вуйко казав, що ви петлюрчик. У нас тут забігали петлюрчики... теж наші...

Ах, прекрасна жіноча наївність, будь ти благословенна на віки вічні! Карти розкрито. Можна переходити в наступ.

— А тепер?

— Що тепер?

— Спочатку, потім, а тепер? Що тепер вуйко каже?

— Тепер він не знає... і я не знаю...

— А я знаю.

— Що?

— Знаю, ви підозрюєте. Ви підозрюєте, що я більшовик. Так, так!..

Анна застерегла рукою, та я вже не дав їй сказати. Я засипав її словами. Я підбирав найрозмаїтіші аргу-

менти, підтасовував, покликався на свій гонор, на її розсудливість. Дещо гостро висміяв, де в чому визнав рацію, на дещо глибоко образився. І врешті признався, що я справді петлюровець. І як вони могли сумніватися? Я — дезертир. У мене вдома дружина, дитина. Я вже три роки воюю. Я вже не можу більше. Я тікаю.

Моя господиня співчутливо зітхнула:

— Бідний...

Потім півголосом, немов сама до себе:

— От є ж такі, що тікають...

Замислилась. На мою думку, розмова її задовольнила. Увечері приходили сусіди, і вона знову говорила про кузена Яся. На ніч, як і вранці, — порція молока з маслом. Обляглися. Темно. Тихо. І раптом шепіт:

— Так ви кажете, не страшно?

— Авжеж ні... Чого ж страшно? Господи!

Хвилини через кілька питає голосно:

— А чому ви догадалися?

— Про що?

— Про більшовика?

— От тобі маєш! Це ж так ясно, зрозуміло...

На цьому замовкли. Та я вже не міг заснути. Не спала й Анна. Хоч було темно, але я знав, що вона лежить з розплющеними очима, уперто додумується, сумнівається. У жінок серце чуле!

Між нами без слів, без поглядів, інтуїтивно наростала глуха недовомовність, ба навіть холодність. І це потвердилось на ранок. Ліки подано мені незмінним порядком, та хіба конче потрібні слова? Досить маленького руху, маленького натяку. Я переконався, що між нами постала грань. Ще віддалена, не зовсім виразна, а все ж таки грань. Готуйся, брате!

Так проминуло два дні. На третій вдосвіта загуркотів грім. Спочатку я думав, що сниться. Ні, не сон. У хаті тиша, а там десь у темряві далекі перекати. Гу - р - р - р! — і через кілька хвилин коротко, м'яко: гух! Розумієте? Я сам собі не вірив. Я все ще думав — сплю. І з хворобливим напруженням ловив я ці звуки.

Невже почалося? Невже?.. Я намагався вгадати при-

близьку відстань, а в грудях мліло, в грудях щасливо завмирало при кожному ударі. Егеж, в подихах смерті бувають і подихи щастя. Чи не скидався я тоді на релігійного фанатика, бо всією істотою кликав до себе блискавиці земного бога, молився, щоб його смертельні акорди швидше ударили над моєю головою. Акорди незабаром стихли. А після молитви мене поїняла така глибока радість, так стало хороше, що я... я заснув голубим сном праведника.

Цього дня була неділя, і Анна з дитиною вибралися до костюлу. Пам'ятаю, коли двері за нею зачинились, я відчув полегшення. Мене вже зневолювала її присутність.

Тепер треба було гарненько обміркувати становище, що набирало серйознішого характеру. Там — далекі ще, непевні громи, тут — найпевніша підозрілість, прихована ворожість. Підкуплений сердечністю, спокушений дбайливістю, я досі не дуже турбувався за свою, так би мовити, політичну зарекомендованість перед особою хазяїв. Та й навіщо? Чи не все одно їм, хто я? Вони ж хотіли тільки допомогти людині.

Безперечно, якби не перехід численного війська, якби не паніка, все скінчилося б гаразд. Але добродійність — явище умовне. Добродійність боїться глибоких зворушень. А після цих нічних виступів можна сподіватися й більшого.

Що ж тепер? Тікати? Ні, тікати не слід: поперше, сили ще сумнівні, а потім — тікати, коли кожної хвилини насувається фронт, коли потрібна максимальна обережність, коли, нарешті, є щілинка, де можна причаїтися й переждати, щоб дев'ятий вал перекотився через голову, тікати, кажу, було б величезним безглуздом.

Лишатися? Хм! Добре, якщо напруженість піде на спад. Та дід, видно, завзятий провира. Навряд, щоб він залишив справу, не довівши її до кінця. Співучасть, мабуть, тепер терзає його сумління, розпалює завзяття. Він уже посіяв гірке зернятко. Він тепер почне докопуватись глибше й глибше. Він невідступно агітуватиме Анну.

Але, чорт побери, про що, зрештою, може бути мова? Точно вони нічого не знають. Якщо ж сліпий патріотизм чи переляк вщерть переповнять їхні істоти, то й тоді у мене прекрасний аргумент: я — Ясько Мідуха. Про це відомо й сусідам. Не підуть же вони до гміни родича викривати. Годі! З хати ні кроку! Кінець - кінцем, навіть образливо: стільки намордуватися, стільки пережити, дійти майже до порога заповітної мети — і стоп! Через примху відсталого людини гратися своїм життям? Легковажити найгострішим моментом? Не зуміти ступити останнього кроку, щоб перейти місток? Образливо, безглуздо! З хати я не йду, хай землетрус, хай потоп! Все одно!

І от повертається Анна. Я мовчу. Вона теж мовчки ходить з кутка в куток. Не знайде собі місця. Зітхає. Хрускає пальцями. Щось є... Ой, щось є! Я роблю вигляд, що прокидаюся зі сну, і трошки здивовано, запитливо дивлюся на неї. Зупиняється, теж запитливо дивиться на мене. Починаємо найневиннішу розмову.

Вона підходить ближче, нервово перебирає в пальцях хусточку. Сьогодні вона гладенько, скромно зачісана і в святочному вбранні. Сьогодні мінливо хмуриться, хоче бути строгою — це їй личить. Так, але які дурниці, які неймовірні дурниці плете вона сьогодні! Це вже зовсім не личить.

Ось послухайте: вона чула про більшовиків. Вона вся під враженням казання, що його виголосив у костьолі ксьондз - пробощ.

Тепер вона знає, що більшовики - бузувіри переслідують усіх християн, особливо поляків, і палять костьоли.

Вона багато знає: хто вони, звідки вони, які вони...

— Які ж вони? — перепитую зацікавлено.

Здригнулась. Оповідає:

— Великі - великі... Страшні... Одноокі... З однов рук, з однов ногів... *Niesch rap wóg broní*¹.

Я щиро засміявся.

Анна звела брови, допитливо насторожилась.

¹ Хай господь бог милує.

— Сміюся, — кажу, — бо таких ніколи не бачив. Воюю ж і я, а таких, їй-бо, ніколи не бачив.

— Значить, ксьондз-пробош мовить неправду?

— Ні, він просто не знає.

— Знає, знає! Там, прецінь, не всі ж такі. Там навіть більше людського люду. А такі лише за командирів... О!..

Я, звичайно, замовчав, що мені дуже хотілося побачити самого шановного ксьондза-пробоша. Цікаво ж, як має виглядати така людинка. У всякому разі, щось дегенеративне, жовчне, запінене злістю. Чи ж не так? І хитреньке, їдке, як і личить справжньому єзуїтові.

Стало жаль Анну, а до напутника духовного зросла така огида, що, здається, коли б доля судила зустрітись... Та ви, либонь, мене розумієте?

— Що робити? Куди ховатися? Кажуть, ніби вночі вже стріляли...— ходить моя господиня, ламає руки.

— Та нікуди не треба ховатися,— умовляю її,— нічого не треба робити...

— Агі на вас!.. То ви лишень такий зух¹. А вони дітей їдять, з людей живцем кров п'ють...

Ну, тут я не витримав. Зареготав на всю хату.

— Так ви не вірите? — підскакує до мене.

— Авжеж не вірю.

— Так ксьондз-пробош бреше?

— Авжеж бреше.

— Ах!..

Ах, що я наробив, що я наробив, необачний! І знав же, розумів же прекрасно всю складність обставин, стежив же за собою — і на тобі! Для неї ксьондз-пробош — *ultima ratio*². Як можна? Як можна?..

Це вже була не Анна. Це вже було щось чуже, грізне, з очима, повними іскор.

— Пані, вибачте... — прошепотів я стурбовано.

Вона завмерла. Тільки губи істерично трусяться, готові плюнути якимся страшним, нечуваним досі словом.

¹ Смішведь.

² Найвищий розум.

Пауза. І, мов той хижак, скрадається до печі, б'є рукою в стіну, кидає мені:

— Лайдак!

— Пані Анно...

— Лайдак!

Що я міг? Тільки мовчати. Так найкраще. Хай, думаю собі, перекипить. Мовчу. Обмінюємося довгим, пильним поглядом. Жінка поступовно тратить енергію, обважніло зсувається, бреде, як непритомна, до ліжка. Упала на подушку і... плаче. Плаче в найсерйозніший спосіб. І сміх, і горе. Ну, що його робити? Причина ж не тільки в оцій невдалій розмові. Тут — розрядка, бурхлива розрядка всього, що останніми днями переповнило істоту. Подумати справді: у хаті ворог. Та ще ж який ворог! А втім — хто зна? Може, й не ворог? А що, як ворог? Тут, дійсно, близько до відчаю. Тут... Словом — біда.

Згодом підходить вона до мене і так серйозно, твердо:

— Я знаю, ви — шпик.

— Хай бог боронить!

— Так, так! Ви більшовицький шпик. І от що: увечері забирайтесь собі куди хочете, щоб і духу тут вашого не було.

— Почекайте...

Але жадних виправдань, жадних доказів вона й слухати не хоче. Тоді пробую достукатись до її сумління. Я ж, мовляв, хворий, не годен ще йти.

— А ліпше най вас шляк ясний трафить, ніж маєте людей губити. Так вам і треба. Забирайтесь!

Я побожно кладу хреста. Не впливає. Присягаюсь на матір, на свою дитину. Не впливає. Тоді насмілююсь вжити останнього засобу: якщо мені зовсім не вірять, якщо мені однаково судилося пропадати, то краще я лишуся в хаті. Будь що буде.

— Агі! Та вас сьогодні ж до криміналу¹ поведуть.

— Хто?

— Жандари.

— Кого?

¹ В'язниця.

— Вас.

— Цебто Яська Мідуху?

Вона скипіла. З червоної стала наче полотно. Але стрималась.

Гра, мій друже, була досить небезпечна. Зате рішуча. Принаймні, швидше виявиться лінія поведінки. Щоправда, Анні не випадало поведінку загострювати. Вона була ініціатором всієї історії з переховуванням і мусила почувати на собі тягар відповідальності (теж одна з причин недавніх сліз). Боячись діда, вона навряд щоб наважилася тепер розповідати йому про такі загострення. Їй лишалося, на мою думку, одне: критися і старанно продовжувати гру. Перед сусідами гру в кузена, перед дідом — що все, мовляв, гаразд, ніяких підозрінь не може бути. Припустити інше — це припустити, що вони змовляться і вб'ють мене. Ну, звичайно, дурниця. Треба лише мобілізувати всю увагу та спритність на останню хвилину фронтових бур. Тоді всього можна сподіватись. Якщо ж обставини зрадять, і червоним не пощастить докотитися, — вижду, скільки треба, і якоїсь прекрасної ночі тихенько дам ходу. Я попросив запалити. Уявіть собі, вона спокійно, ніби нічого не трапилось, підходить до мене з цигаркою в простягнутій руді. Підходить, добродушно усміхається:

— Захотілося палити?..

— Да.

— Дуже?

— Дуже.

І перед самим моїм носом вона рве, шматує нещасну цигарку.

Так, думаю, це зрештою не погана ознака — немов би потвердження моїх здогадів про твою, голубонько, скруту. Безвихідність тебе дратує, кортить тобі мститися. Гаразд. Терпіння, тисячу разів терпіння.

Надвечір нова неприємність — з'являється верткий чоловічок, здоровкається і каже Анні, що родича, який до неї прийшов, треба зареєструвати в гміні. Війт¹ наказав,

¹ Старшина.

щоб конче це зробити, щоб не трапилось, крий боже, якого клопоту.

— Та він хворий, бідака ... Він негоден і підвестися. Куди вже там йому до гміни? Така біда мені, така біда ...

Чоловічок співчував. Проте знайшов простий вихід: запропонував передати документи безпосередньо йому, обіцяючи швидко полагодити справу.

Анна погодилась, навіть подякувала за турботи.

— Тільки, — каже, — Ясько зараз спить, цілу ніч промучився, аж оце ... А я без нього не знаю. Дозвольте вже завтра принести. Я сама вам принесу.

Вони ще довго говорили про війну. Почувалась розгубленість, хоча чоловічок запевняв, що нічого страшного нема, і ворогові, мовляв, уже дано рішучу одсіч.

На прощання він знову нагадав, що завтра, найпізніше післязавтра, конче треба зареєструватись.

— Добре, добре.

Чоловічок вийшов, а вона стрілою до мене:

— Чули?

— Чув.

— Ну, що ж тепер?

— Нічого.

— Як то нічого?

— А так, нічого. Хіба я можу показати свої документи? Я ж дезертир.

— Що ж тепер буде?

— Нічого не буде.

— Ой, божевьку, боженьку ...

Тоді вона почала просити. Так чуло, так ніжно просила мене покинути хату. Наївна людина! Вона думала, що коли запахло владою та документами, я все ж таки насмілюсь безоглядно ризкувати. Я пообіцяв, що завтра піду. Анна з благанням, з мукою глянула на мене, немов їй важко було розлучатись, і сказала:

— Ні, сьогодні.

— Сьогодні не можна.

— Прошу дуже, сьогодні.

Я категорично відмовився. Все ж таки я вигравав один день. Завтра чи так чи сяк можна ще відтягти

реєстрацію до вечора, а для мене одна доба мала велике значення.

— А може, ви пішли б? Тихенько, помаленьку пішли б собі? Я вам харчів на дорогу покладу.

— Ні.

— Ой, не жартуйте зо мною! — блиснула очима.

Я посміхнувся, але згодом, коли вже стемніло, вирішив перевірити власні сили. Спустився додола, просив шинель. Шинель я хотів тепер мати при собі на всякий випадок. Анна підозріло й здивовано стежила. Мовчала. Коли ж я взявся за клямку, підбігла й питає:

— Куди?

Вона стояла наготові, щоб захлопнути за мною двері, та я не дав їй цього зробити. Біля порога я спокійно повернувся і спокійно попростував до печі. Жінка одним стрибком опинилася попереду. Вся — рух. Вся — момент. Брови зламани. Губи тремтять. І з тяжким віддихом крізь зуби так злісно:

— Ухх!..

Ух, як вона мене пенавиділа.

Уночі будять.

Розплющую очі, придивляюсь — на краю печі сидить Анна. В чому справа? Схвильована, чудна, щось мурмоче. Ніяк не второпаю. Аж врешті виявляється: їй приснився кошмарний сон. Не пам'ятаю вже, що саме, але, розповідаючи, вона трусилася, мов той листочок. В чому ж справа? А от в чому: вона почуває, що цей сон не дарма, вона чує серцем, що мусить статись якесь неймовірне лихо. Я спробував заспокоїти. Взяв за руку. Лагідно, тихенько говорив до неї. Тоді схилилася ближче і зовсім по-дитячому попросила:

— Ідіть собі з хати... не мучте мене...

— Я завтра піду.

— Ідіть зараз, молю вас.

— Завтра.

— А що ж я завтра скажу війтові? Боженьку! Вони ж і мене і вас до криміналу...

Проте, я був певен, що в той чи інший спосіб можна видурити у війта завтрашній день. Цей завтрашній

останній день у хаті здавався мені таким дорогим, принагідним, немов останній день життя. Я був упертий. Може, трохи жорстокій, але, погодьтесь, мені аж ніяк не випадало розкисати. Не примха, не дурний егоїзм, а логічна послідовність: двадцять чотири години при гарматній підготовці пахнуть найрозмаїтішими можливостями. Я просив Анну погодитись на цю, так би мовити, оставню жертву і почав комбінувати різні способи для завтрашніх виправдань. Ну, хоч би замкнути мене на замок, а самій пересидіти десь у сусідів, ну, хоч би...

— Ідіть собі... ідіть собі...

Вона заперечливо хитала головою, твердила тільки одне, незмінне: ідіть собі! Нараз замовкла. Я теж замовк. Кілька хвилюнок гострого напруження. Круто повертається, стогне з відчаю:

— Ідіть!

— Паві Анно...

— Зараз же йдіть!

— Пані Анно...

— Не підете? Ні? — і не встиг я опам'ятатись, як гнучке, кріпке тіло упало на мене, а залізні кігтики вп'ялися в обличчя та в шию. Збожеволіла жінка! Я ледве одірвав ці скрючені, задубілі кігті. Одірвав і щосили струснув усім її тілом.

Вона трохи не ковзнула на долівку. Вона обм'якла, похилилась на причілок, заридала... От історія! Ні, думаю, коверзуй скільки хочеш, а моє буде зверху. Поправляю постіль, вмошуюсь зручніше, вичікую... Так... На цьому, власне, й кінчилось. Незабаром вона злізла. Не сказала більше ні слова. Лягла.

Знову гуркотіли гармати, і я задрімав аж перед світанком.

Коли це — тупіт, гомін, дзв'язк. Прокидаюсь. Ранок. Заповку спущено.

— Matko, mleka!¹ — дзеньк-дзеньк острогами.

Отуди к. лихій годині! Що ж тепер буде? Що ж Анна? Так просто — одхилити заслонку й сказати: бе-

¹ Матінко, молока!

рять, це — шпик. І вона... вона справді підходить, од-
хляє. Так, так, одхляє і спокійно, строго каже по-
польському:

— Бачите?.. У мене в хаті хворий, тяжко хворий.
А ви здіймаєте галас. Як можна!..

Я сторопів. В один момент провалився у задушливу
безодню і відразу ж виплив на поверхню, де було ди-
хати легко-легко... Як можна, як можна так безглуздо
наражатися! Інсценізація вплинула. Правда, один з гостей
засміявся і почав був щось на зразок: ми теж не кращі
за хворих, та інші два його поспішно перебили, дома-
гаючись їжі. Анна поставила їм молока. Кінець за-
слонки так і лишився закинутим на шнурок — відвертість
і неприхована заклопотаність мали ще більше переко-
нувати несподіваних гостей.

Можливість підозрінь була паралізована, та хлопцям,
видко, не до того. Вони пожадливо сьорбали з горня-
ток, часто позираючи у вікна — там, на дворі, вчувався
тупіт коней. Не скажу, щоб мені було дуже страшно
(ворог страшний, коли він далеко), а все ж таки... все ж
таки чому б якомусь з них не підійти до печі, не по-
цікавитись? Коли б Анна мовчала, ніхто б і уваги не
звертав, але Анні, очевидно, треба було мене, мене
помучити. Сама ж ризувала, надто ризувала, і в той
же час... Ах, божевільна жінка і.. Дозвольте налити?

Вона розпитувала гостей за війну. Жовніри відпові-
дали знехотя. Власне, відповідав один, той самий, що
й себе вважав за хворого. Відповідав жартами, з не-
природним, бравурним смішком:

— Uciekaј, matko! Bolschewik nie saјuje¹.

Інші два похмуро одмовчувались. Сиділа недовго. Їх
несподівано покликали знадвору, і, кинувши їжу, вони
подалися геть. Тоді Анна нашвидку випровадїла дитину
до діда, замкнула двері і наблизилась до мене з пере-
можною, в'їдливою усмішкою:

— А що, злякався?..

Я теж відповів усмішкою, додавши, що на гірший кі-

¹ Тікай, матінко! Большевик не цілує.

нець не минути б лиха й господині. Та вона не хотіла мене слухати. Вона задьорно реготалася, дивилася з презирством, з викликом.

— Що,— каже,— хочеться до дружини? А? На подушечку? А? Бідний хлопчик! А знаєш,— каже,— я нічого не боюся. Це ти дурниці мелеш. Бігме, не боюся! Ось зараз,— каже,— піду й викрию тебе жовнірам. Мені нічого не буде, ще подякують.

А в самої стільки напруження, стільки завзяття, стільки сліпої злості й відчаю, що, слово честі, вона на все була здатна.

— Ану, злізай з печі! Злізай, бо кричатиму. Злізай!

Вона справді заверещала. Я мусив злізти. Ідіотське становище!

— Падай,— каже,— навколюшки!

І сама збила мене з ніг (отак, мовляв, падай).

— Ну, проси, проси...

Тут я не втерпів. Як зірвусь, як кинусь до неї! А вона руками голову закрила, присіла і так тихенько, жалібно:

— Не бий,— каже,— я ж пожартувала...

Як вам подобається? Вона пожартувала! І жартом, згинці, звиваючись, вона виповзла з хати. Тепер, звичайно, можна було всього сподіватися, але не міг же я її не пустити. Через хвилинку, скрадаючись, я теж вибрався на подвір'я і шугнув у спасенну кукурудзу.

На селі пакнуло кілька ріденьких пострілів. Потім втихло. Ніде ніяких ознак заворушення. Постріли, очевидно, були випадкові. Так просидів я до ночі. Уночі я переліз щось на п'яту чи шосту садибу, теж у город. Вибрав найкраще місце. Там під тинном, у хащах дереви, влаштував барліжок, замаскував галуззям, вирішив пождати ще одну добу. Хай шановна пані-господарка викриває скільки хоч — все одно в цьому гнізді чорта з два знайдуть. Та вона, мабуть, думає, що досі вже й духу мого в селі нема. Гаразд. Хай собі втішається... Сиділося не погано. Правда, згодом почав докучати голод, але це, порівнюючи, дурниця. Найголовніше — вже ні кашлю, ні страху за своє знесилля. Лише глухий

біль в уражених місцях, та й то коли незручно повертався.

Перед світанком (недарма я так уперто не хотів іти з хати, не хотів іти з села) десь далеченько залопотів кулемет. Ой, швидше б, швидше! Раз кулеметик — значить, зовсім близько, значить, не треба наражатися.

Я мав рацію, бо опівдні знялася раптова тріскотня. Одні сипали з урвища, другі з протилежного боку, а я був посередині і закликав рясних джмелів летіти вище. Щоправда, на найгірший випадок у мене була в перспективі запашна Валгала, де, як відомо, годуватимуть м'ясом зерімніровим і де прекрасні валькірії подаватимуть мед, що надоїли із сосків Гейдруни...

Але земні прості радощі мене вабили сильніше.

Тривала ця колотнеча хвилини двадцять - тридцять. На мою думку, ворог мав для опору прекрасну позицію, та його, видно, обійшли з флангу і примусили скоро з нею розлучитися.

А потім — пам'ятаю — хтось двічі вигукнув зарізаним голосом: «Тарасов! Тарасов!» — і послав навздогін універсальне прислів'я. Село перейшло до наших рук. Finis.

Це було під час нашого останнього наступу, коли — пригадуєте собі? — червоні невпинно летіли на Львів, а поляки безупинно летіли на Карпати. Саме тому й сталася така швидка трансформація.

Ви, певне, догадуєтесь, що пригода моя кінчається. Так, друзі, пригода справді кінчається. Дозвольте тільки пару ще коротеньких слів.

Отже з міркувань обережності я просидів у своєму кублі до наступного ранку і, зовсім зголоднілий, але упевнений і гордий з перемоги, пішов до ... ну, звичайно, до Анни. Треба було подякувати та попрощатися.

Одчиняю двері — на дверях дід. Ледве не стукнулись.

— А - а - а! Добридень! — кажу.

Він не відповів. Уважно, проймаюче глянув на мене, якось загадково посміхнувся.

— Куди ж ви тепер? — і пронизує, пронизує.

— Покищо до вас... — кажу, — подякувати заскочив.

А він:

— Ти, хлопе, не інакше, як украв чиєсь щастя. Але не грайся з ним, ой, не грайся... — многозначно покивав пальцем і вплив з хати.

Тоді — Анна. Зустріла вона мене дуже радісно, трепетно, ніби ми давні, гарні приятелі.

— Ви большевик, бігме, большевик!

— Та ні, хіба ж я з одною рукою, з одною ногою?

Вона смілась. Вона нізащо не хотіла пускати мене в дорогу. Поперше, сподівалась дощу. Потім — вважала за краще почекати, коли нова влада уgruntується в селі. Посилалася на різні прифронтіві небезпеки, на необхідність упорядкувати себе перед подорожжю та відпочити, посиалася ще на якусь необхідність, ще на якусь небезпеку, — словом, встигнеться набідуватися. Вона мала де в чому рацію, але найголовнішого не сказала: їй хотілося тепер утримати біля себе чужу людину хоч на день, хоч на годину. Тривога й розгубленість скрикували в її поглядах.

Я не давав остаточної відповіді. Навмисне не давав.

Анна запобігливо взялася готувати їжу. Між ділом розповідала, що вони всі, крім вуйка, ховалися в льоху й зазнали страшних хвилювань. Коли ж я спитав, чи бачила вона большевиків, —

— Ні, інші бачили.

— Одноокі? — питаю.

Вона винувато опустила голову. Потім бере за руку хлопчика, жартуючи підводить його до мене:

— Дивись, Стасю, це — большевик. Ага!

Стась, з якого я давно мусив би живцем випити кров, стояв між нами й незрозуміло кліпав оченятами. Та щось, мабуть, по-своєму зміркував, бо дуже серйозно промовив:

— Як мі пукнуло, я сі так напудив...

Славне, метке дитинча. Освоївшись, він розповідав препотішні історії, і ми з ним довго гралися. Впродовж цілого дня в хаті не замовкала гутірка. Що? Так, так, цілого дня — я відклав подорож на завтрашній ранок.

Да, ще забув: я ж ходив до гміни (не реєструватися,

ні), ходив довідатись, де штаб полку чи бригади. Нікого там із своїх не застав. Довідався лише, що перед кількома годинами прилітали наші верхівці і дали наказ спокійно продовжувати роботу, що фронт посунувся верст на вісім-десять, що якийсь штаб стоїть у сусідньому містечку, в тилу, теж верст за десять-дванадцять.

Отже, як бачите, вчорашні вороги поволі ставали друзями. Та це й не дивно: спільно пережите часто зближає, а неприємності особливо. Історію з шаленим «жартом» обоє замовчували, так, ніби нічого не сталося. Йй було соромно, я ж не хотів починати перший. І, щоб уникнути ніяковості, говорили безперестанку, говорили про все, що тільки могло нас цікавити на той час,— найбільше, звичайно, про війну та більшовиків.

Анна уважно прислухалася до моїх слів, ніби погоджувалася, але я кілька разів спостеріг прихований опір в думках. Кілька разів ніби натяком проковзнуло щось на зразок: не вродив наш мак — побудемо поки йй так. Зрештою від неї іншого й вимагати не доводилось. Це ж — перші дні, дайте оговтатись.

На ніч постелила мені долі і, коли облягались,—

— А може б ви,— каже,— ще трохи почекали з дорогою?

На моє запитання, з яких саме міркувань, вона пояснила тим же, що й вранці, додавши, що погода погана і завтра напевне буде дощ. А коли я рішуче одмовився, вона кинула задьорно, з усмішкою:

— Боїтеся, що не встигнете? Боїтеся, що вашим скоро тікати звідси?

— Ні,— відповідаю,— тікати ми не вміємо. Хіба по добрій волі...

— Невже?..

Отаке завзяте!.. Уночі вона молилася. Я почував себе неупевнено, нервував, спав одним оком. І я чув, як гаряче шепотіли її уста:

— *Włogosławion owoc żywota twego, Jezus...*¹

Вранці, нашвидку поставивши сніданок, Анна ще раз

¹ Слова молитви.

запропонувала переждати пару днів. Я заперечливо хитнув головою. Тоді взяла відра і, попросивши почекати на неї, зникла.

Минає п'ять хвилин, десять, п'ятнадцять—нема. Встаю, ходжу, виглядаю, сідаю, знову встаю — нема.

Я почав втрачати терпіння. Піти, кинувши отак хату, незручно. Але чекати божа скільки теж неможливо.

Дав я собі строку ще хвилин десять, думаю: не прийдеш — не треба. А на серці якось вудно, погано. Врешті одрізую скибку хліба, кладу в кишеню, беруся за клямку — назустріч Анна.

— А я вам з повними відрами, — каже, сміючись, і просить вибачити, що дуже забарилася. — Чекайте бо, я харчів на дорогу зав'яжу та й проведу вас трохи. Ви ж дороги не знаєте.

Дороги я справді не знав (хоч можна було розпитати на селі), але одмовитись од останніх послуг моєї господині, од її люб'язності — ви б, напевне, теж не одмовились.

Вона заклопотано бігала з хати до комори, з комори до хати, метушилася, вовтузилася над тим клучочком, немов споряджала в далекий світ. Кінець-кінцем, рушили.

Був чудесний ранок, ні одної хмаринки, ні маленького натаку на дощ. Я зауважив Анні, що з неї невдала ворожка. Анна посміхнулася, і на цьому замовкли.

Вона здавалася спокійною, навіть суворою. Дивилася в землю, до краю заглибившись у свої думки. І тільки від часу до часу мінливо хмурилось її чоло.

Вийшли в коловоріт. Думав, тут скажемо: прощай. Ні, вона вела навпростець до тракту, вона боялася, щоб я не збочив, і попростувала зо мною далі. Знову мовчавня. Напружене, важке мовчання. Чомусь ні я, ні Анна не наважувались його порушити. Оглядаюсь — забрели далеченько. Зупинився. А вона:

— Бачите отой ярк? Туди проведу — і досить.

Мусив погодитись. Очевидно, це їй було приємно. І ще з півгодини ми загато мовчали. Аж ось довгий, колінкуватий ярк. Один край (спадистий) поріс густими

кущами, а той — укісний, голий, в степ. Сідаємо на краю. Розказує мені дорогу. Тепер зовсім близьенько.

— Ну, бувайте щасливі, — кажу.

— Не йдіть.

— Як же так?..

— Не йдіть, чуєте? Лишайтеся жити у нас ... у мене ...

Я здивовано підвів голову і раптом — не знаю, як це сталося — уста в уста, кріпко, запашно. Один поцілунок, та такого вже ніколи не буде.

— Не йдіть.

Я стиснув їй руки, пішов. По кількох кроках озирнувся — стоїть нерухомо.

— Ми ще побачимось! — гукнув я, добираючи веселого тону, хоч, по правді, мене огортав легенький сум. «Все зрозуміти — все вибачити», як кажуть французи, і мені було жаль цю збаламучену людину.

Так, мої друзі... Починаю сходити ярмом. Стежечка крута, плутана. Берусь руками за кущі, і щоразу кортить зупинитись, так, наче невідомою силою затримує дотик галузок. Так... Вихоплюється передо мною ширший, одкритий поворот. Я збавляю кроку, хочу оглянутись востаннє, і саме в цей момент: ба-бах! — над вухом. Ба-бах! — удруге.

Що за чорт? Я інстинктивно припав до землі.

П'ястися назад? — безумство. Тут? — розстріляють. Швидше за пагорок! Швидше униз! І, ламаючи кущі, я сліпма кинувся вниз.

Стріляли з револьвера. Хто стріляв, я й досі напевне не знаю. Навряд, щоб Анна. Принаймні, тоді мені вдалось, що стрілець значно правіше. А втім, стрілець поганий, бо мета в нього була як на долоні.

— От і... — Рубич, зупинившись на момент, хильцем допив свій кухлик.

Ми, Красовський і я, теж підняли свої, але погляди наші мимоволі були прикуті до трошки зблідлого Рубичевого обличчя, і кілька хвилин ми сиділи мовчазно, не наважуючись чомусь пригубити.

ДНІ ЮНОСТІ

I

Ранішній гудок із Багучанської цукроварні застав Тетянку на городі — грядки полола.

Вона притьмом підвелася, кинула долоню піддашком на брови (сонце сліпуче), поглядом у крайнебо полетіла.

З ярів, що ген-ген простяглися по той бік сіножаті, туман сивіє. Нічого не видно, тільки димні, мов у паморозі, верховіття. А за ярами луною б'є.

На могилу б вибігти, глянути — в Галайках з могили димар видно. Вже була й ступила, та раптом самій смішно стало.

І смішно, і радісно.

Це ж зараз Марк ізгадав про неї, це ж він учора таке надумав: загуде в заводі — добридень, Тетянко!..

Десь там далеко уявився сильний розмах брів, трохи віспуваті щокви й на устах, в куточках, легенька усмішка, особлива усмішка.

Одлунало, прокотилося, а вона ще довго стояла в захопленні, прикриваючись долонею, думкою обганяючи далечінь.

І коли знову взялася до роботи, Марк не виходив з голови.

Учора Марк якось по-чудному назвав гудка. Вона зараз не могла пригадати цього слова й дуже жалкувала.

Учора він розповідав про машини, а їй трудно було зрозуміти й було ніяково за свою недотепність. Коли ж повинилася, узяв злегка за руку (жилава й гаряча у нього рука) і докірливо мовив, що треба все знати.

Він часто це каже. Він каже, що йому теж не досить слю-

саря, теж іще треба чимало дізнати. А Тетянці, слухаючи його, дивно буває на себе: раз - у - раз непомітно набирається вона якоїсь певності й не може обійти його порад та вказівок. Вже давно вчащає вона до тієї хати на селі, де на полицях, на столах повно книжок. Але від Марка з цим таїться, готує йому несподіванку. Дома — слізні докори, часті погрози. Вона ж не зважає. Кожний найменший поступ підносить її, захочує.

Непокоїть лише Маркова поведінка. Чудний він трохи, мов би й не парубок...

На хвилинку зупинялася сапу почистити, а очі знову мимоволі поринали в сіро - синю далеку смугу, припадали й жадібно пили.

Було тривожно й лоскотно в грудях.

— У - хи! — раптом короткий посвист, розтявши повітря, шарудінням розсипався біля її ніг.

Оглянулася — нікого.

Та щойно взяла до рук сапу, як знову шелеснуло по картоплинці.

— Ото іще!.. І чого б я? — гукнула Тетянка стурбовано.

— Ха - ха - ха! — виросла несподівано за тинном кремезна постать.

Це був Радивон.

Зривний, тихенький звук завмер на її устах. Серце — бавуном нестримним. А в густому вихорі уривчастих, недоладних думок — блискавкою нещодавня зустріч з Радивоном. «Ухи! Гола!» — кричав він тоді на весь берег і не пускав з води. Потім ганявся за нею луками і, врешті піймавши, у дикому захваті гоїдав на руках, аж поки вирвалася та втекла.

В його вдачі крилося для Тетянки щось цікаве і в той же час полохливе. І лякало, і-дратувало, і вабило.

Останніми ж часами він надокучливо переслідував її, вихвалявся, що не випустить із своїх рук, навіть коли б сама завзято противилась.

— Тетянко!.. Ха - ха - ха! Невже обмах? — припадав він до тину, захльобувався.

— Теж ... іще чого ...

— Ну, коли б я влучив?

— Ну, то й побачив би!

— Ха - ха!.. Показала б?

— Ой, Радивоне, без хустки носа втру.

— Та ну?..

Він швидко нагнувся і, схопивши грудку, намірився:

— Ей, держись!..

— Покинь, Радивоне. Ёй - бо, розсерджусь...

Стояв, підвівши високо руку, засмаглий, налитий вщерть совцем. Обличчя йому тряслося від сміху, і на темному тлі вусиків різко срібніли зуби.

— Ну, хай тобі... не буду, — шпурнув грудкою в бур'яни, аж пилюга пішла кільцями.

Тетянка, вдаючи байдужу, поспішила до роботи і вже з надмірною старанністю збивала землю.

— А йди сюди! Чуєш?

Вона не відповідала, лише мигцем глянула на Радивона.

— Йди бо... Щось ва - а - ажливе скажу, — хитро примружився і звів набік голову, — не бійся, мати нічого не скаже.

Вона добре знала, що мати мовчатиме, якщо вона й півдня простоїть з Радивоном. Мати сама запобігала перед Радивоном і наказувала поводитися з ним чемно: він бо заможний, хазяйський парубок. Він не рівня «баламутіві» Маркові, що за нього часто Тетянку картали, вимагали порвати назавжди та обходити десятою стежкою.

— Не хочеш? Так я сам! — гукнув знову, перекидаючи ногу через тин.

— Стривай.

Пішла поволеньки, понуривши голову. Дорогою схопила стеблинку й гризла соковитого кінчика. І хотілося, щоб город був довгий - довгий, а до тину далеко - далеко, щоб іти отак до самого вечора...

— Обережно! Кропива! — рвучко кинувся до неї Радивон.

В очах йому блиснув радісний вогник, руки простяглися. Але скоро вогник погас і простягнуті руки він з усією силою пустив на кідля — тин пішов ходором.

Все обличчя скривилося, мов уражене болем. Нагнувся ближче й дражливим голосом пробубонів:

— Теж... задається...

— І чого б я задавалася?

— Та не знаю. Може, скарбом великим, а мо... з багучанськими шефами дуже любов смачна?

— Радивоне, я піду,— мовила ображено.

— Що Радивоне? Що? На леваді вчора сам бачив! Смачно?..

— Радивоне! — скипіла Тетянка й рішуче глянула на нього.

Цей ущипливий тон, брудні підозріння, висміювання злиднів обурили вкрай. Хотіла крикнути йому, хотіла багато сказати, але натомість лише дивилася просто в очі непоступливим докірливим поглядом.

І Радивон одвернувся. Стримуючи себе, заговорив лагідніше:

— Ну, от... Чого ж ти так? Хіба ж не правда? Хіба ж не водишся із заводськими комуністами?..

Не моргнувши, дивилася з тим же докором, а Радивона це ще більше ятрило.

— Чого ж мовчиш? Нема чим крить, правда? Совісно, правда? Так совісно, що й підійти боялася? Га? Я тобі, Тетяно, кажу... Я не можу... Я його, гада рябочеревого, прикончу.

— Кого?

— Марка твого, комуніста.

— Та чого ти присікався? Іди собі.

— Ага, присікався!.. Ходять, нашіптують... Думаєш, ти йому дуже потрібна? Тютя!..

— Не твоє мелеться.

— Ні, моє! Як же не моє? Ха - ха - ха! Добре — не моє... Ха - ха - ха! — розпалювався Радивон, сміючись нервовим, колючим смішком. — Добре, не моє!.. Ходить, випитує в тюті, що та як на нашому кутку. Знаємо... Шеф! Цаца! Знаємо, бачили... Випитують, пантрують, вишпорять, а потім — за холку й растуди!.. Ой, не торкайся смоли, бо замастишся. Дивись та оглядайся. Я теж порошу нюхав. Мені недовго. Тільки той — і тебе туди ж!

Голос йому зривався. Між брів набігали різкі брижі. Чоло вкрилося потом. Сіпався, мов у лихоманці.

Тетяна сум'ятливо поглядала на нього — таким його ще не бачила. А слова, що їх у запалі кинув Радивон, уже чіпнули непокійними, болючими жаринками. Хіба на селі комуністів нема? Що він набріхує?

Її вразили несподіваність та сміливість цих підступів. Їй самій таке ніколи б на думку не спало. Ще не могла повірити, ще не встигла охопити, обміркувати всього, що зараз почула, але сумнів уже закрадався, каламутив. І хоч надто грубим, загрозливим видався Радивонів гнів, але разом із трепетом остраху діяв на її інший незрозумілий трепет. Незрозумілою силою притягували до себе різкі, розмашисті рухи, гострий позір спідлоба, тремтучі від хвилювання вишнево-вогкі уста. Вона ступила ближче і, щоб заспокоїти, злегка доторкнулася до нього:

— Покинь, Радивоне... Іди собі.

— Як то йди? Чому йди?

— Іди, не залякаєш...

— Ні, не піду! І лякати нічого. Я все знаю... Знаю! — гупнув кулаком об тин, наче дим хотів potwierдити свою певність.

— Що ж ти знаєш?

Занишкнув. Дихав важко, роздуваючи, як той кінь, ніздрі. Скрутив цигарку, задимив, немов випробовував терпіння, і суворо дивився поверх ярів туди, де з вовнастої смуги маячила шапочка димаря.

Поволі почали витягуватися, розпливатися прикрі складки на його обличчі. Обличчя лагіднішало, і тільки на скроні сквапливо борсався живчик.

— Ог що, Тетяно. Давай спокійно... А то накипіло в мене, хай йому чорт!..

Він намагався виправдати свою поведінку. Лагідним тоном хотів прихилити Тетянку до себе і в той же час довести, що у всьому винна лише вона. Хіба ж можна бути спокійним, коли на селі поговорі плетуть, що вона й на завод бігає? До Марка! Правда чи ні, але як же тут не кипіти?

І знову, підбираючи вразливі докази, він намагався

довести Тетянці, що вона нерозсудлива й небережна. Запевняв, що багучанські вистави, багучанські шефи, комсомольці, книжки й ця уперта неслухняність до добра не доведуть. Коса, мовляв, у неї довга, а розумом і пальця не обвести. Чи мало терпить мати, чи мало він сам уболіває? А хіба ж вони їй вороги?..

— Ну, добре, — перебила Тетянка, — чого ж ти хочеш?

Радивон винувато по-дитячому закліпав очима. Озирнувся довкола. Хотів був щось сказати, та проковтнув захрипле слово. Завжди такий відважний та щедрий на мову, зараз недоладно запнувся — це було зовсім не схоже на нього.

Згодом тихим, таємничим голосом, наче хтось міг підслухати, він розповів, що сьогодні мав нараду з Тетячиною матір'ю і що з неї засилає сватів.

— Приймеш?

— Ні, — кинула у відповідь і знітилася: страшно стало і за своє, і за його слово.

— Кажеш — ні? А мати впевняли, що приймеш, — зводив брови й пильно вдивлявся в її обличчя.

— Ні.

Хвилинку мовчали.

— Так ні? Знову задаєшся?

— Ні.

— Ой, зіллячко!.. Ти його хрести, а воно — пусти. Ну, нічого, це ми ще побачимо... Ми ще побачимо! — задьористо посміхнувся.

На скроні знову забігав живчик.

— Ми побачимо, — додав спокійніше, перемагаючи запал, і роблено поважним, напівділовим, напівбайдужим тоном кинув: — Біжи до хати.

— Чого?

— Там мати кликали. Я там борошна приніс...

Дивилась обіч — в осеті дзвінко зайшовся ковик.

— Я борошна приніс, чуєш? — гукнув, схилився ближче. — Чуєш?

Мовчала.

— Ех, ти ж!.. — махнув рукою і швидко, не оглядаючись, пішов повз городи.

Коли стихли кроки, Тетянка нараз підскочила до тину й глянула вслід Радивонові. Він наче відчув, озирнувся. Тоді кинулася в город, одбігла трохи й пустилася долі в густе картоплиння.

Спід соковитої гички запахло свіжою землею. Схопивши кілька буйних стебликів, вона припала до них гарячим обличчям і пожадливо втягувала вільготний землястий запах та прислухалася, як стукало в уха стривожене серце.

З усієї розмови лишилися в голові тільки уривочки — вони юрмилися, зривалися врозтіч, кружляли і знову, обганяючи один одного, завихрювалися довкола Радивона. Знала, що Радивон не жартом заходився. Та й жартувати з ним нелегко, — і це добре знала, — особливо тепер, коли запевнився згодою від матері. Батька в неї давно не було. За хазяїна правив опікун, дядько Влас, крутий, нетверезий чоловік, що сам потакав Радивонові.

Чи ж у нього питати?

Стулила очі — і в зеленастому тумані забовваніло Радивонове обличчя, засмагле, сповнене сонцем. Смоляний кінчик вуса. Невтомний живчик на скроні... А потім — ставок, шалена гонитва... Коли ж згадала за борошно, розгубилася вкрай.

На хвилинку уявила собі хатнє щастя в подружжі, і знала, що межа йому — хатній поріг. А за порогом, за ворітьми — ой, скільки простору! За хатнім щастям — розмайна воля.

Тут принадно - спокійне, безпечне, але таке відоме, буденне. Там — невідоме, небезпечне, але принадно - прекрасне в своїй новизні. Недізнане так вабить і лякає! В незбагненному стільки краси й загрози!

Там десь далеко безліч цікавого й гарного, якого вона ще не зазнала, але про яке так багато розповідає Марк. Хіба Маркові можна не вірити? Хіба ж то правду говорив Радивон? Він зловивий та брехливий, недарма підкуркульник.

— Тетяно!.. Те - тян - ко - о - о - о! — пролунав городами материн голос. — А йди до хати! Швидше!

Вона пішла, не кваплячись.

Мати, що заклопотано бігала по хаті, зустріла її з піднесенням:

— Бери, дою, діжку та розчиняй хліб. Радивон, спасибі йому, борошна позичив.

І тепло глянула на Тетянку. В цьому ніби випадковому, несміливому погляді була подяка й було хвилююче запитання. Поспіхом випровадивши з хати решту дітей, мати причинила двері на заціпку й тією ж метушливою ходою наблизилася до Тетянки.

— Хвалити господа, нам щастя в хату. Радій, дою! З неділі Радивон сватів заспає, чуєш?.. Хотів, будім, у неділю, та каже: батько в місті. Не встигне повернути... Радій, дою!..

Тетянка замислено підвела голову, щось прошепотіла, ледве ворухнувши губами, і пильно заглибилась в одну точку, немов ось-ось готова була здивувати чимсь незвичайним.

Мати занепокоїлась. Щойно хотіла доторкнутися до неї, як щасливий юний сміх дзвінко розсипався на всю хату. Тетянка міцно-міцно оповила рученятами материну шю й припала до грудей.

Вона згадала Маркове слово. Мати сказала «радій», а вона згадала — радіо! Вчора так і сказав: гудок буде нашим радіо. Ой, яке ж це гарне слово, який гарний, добрий Марк — добрий, бо так нестримно хотілося притискати до себе матір та цілувати її зморшки.

А мати замиловано-ніжно гладила розтріпану дівочу голову й діймаючим тихеньким голосом мовила:

— Буде тобі за Радивоном як у щастя за пазухою. Буде тобі, дою...

— Що? — відсахнулася Тетянка, і на обличчя її набігла тінь, ніби вона вперше почула. — За Радивона? Я не піду.

— Ти ж зараз, отутечки... що ж це ти?..

— Не піду! — сказала рішуче, різко ворухнула бровами.

— А за кого ж ти? Невже на завод повієшся?

— Ні за кого не піду. Не хочу заміж.

— А диви... чи ти не той? Мо' в книжках такого ва-

бралася? Знаю ж я, знаю, та не з твоїм розумом горобців дерти. Вибий собі, дівко, з голови, бо як поперву отого букварчика, то аж закурить! Я ж так і знала... я ж... — бризнули сльози й рясно покотилися по коржавих зморшках.

Тетянка мовчала.

І погрози, і лайливість вона прийняла як належне: вона давно звикла до них та й знала, що мати це робить з найщиріших почувань.

Було сум'ятно, зворушували сльози, хотілося підійти й сказати тепле, втішне слово, але вона не підійшла й не сказала.

— Хліб розчиняй,— згодом кинула мати стомленим голосом.

II

Ухвучо в розлоги, розгойдало блакить.

Гульливою луною котилося з цукроварні — ген - ген на задимлені галаєцькі чагарники.

День уставав.

Марк солодко потягнувся, ухопив відро й почав завзято хлюпати на себе водою. Холодні краплинки падали за комір, повзли по спині, а він тупотів, порскав, розмахував руками. Йому весело було на гомінкий вигін, на ці моторні краплинки, що лоскотали під сорочкою, на свіжо обмитий шпориш під ногами — на все.

Запахними ранками, коли в тілі бродив хміль, здавалося, що можна вхопити руками сіро-сині горби на обрії та, мов підоймою, силоміць повернути їх довкола Багучан.

І червонясто-бурі корпуси заводу посміхалися на це добродушно примруженою усмішкою.

— Марку, ти ж не забудь дров урубати,— гукнули йому з сіней.

Він заквапився, згадав, що сьогодні часу в нього мало,— доповідь на партосередкові. Треба підготувитись. Та й завтра загальні збори й засідання культкомісії. А після-

завтра, у неділю — виступати в підшефному селі, у Галайках.

— Дайош дрова!

Сокира високо злетіла над головою і сталевим завзяттям упала в пошарпану кору. Поліно враз розчахнулося на дві скиби, що м'яко лягли голічерева, і кріпко запахло березовим соком, бадьорим, як перший сніг.

Ладнав сторчма оцупки, поплывував на долоні, уважно націлявся, бив коротко, рішуче, без обмахів.

Е-гех! — і злотаві рубанці падали долі швидко, покірно.

За роботою не почув оклику. Лише як удруге гукнули на нього, зупинився й вайлувато обтер спитвілий лоб.

— Марку!

Здивовано повів очима: за хатою, в густій порослі вишняку стояла Тетянка.

— Ти?.. — притьмом кинувся він до перелазу.

Коли підійшов, Тетянка вже одвернулася й замислено сколупувала з гіллячки росивки клею. Тихенько поклав їй руку на плече, тихенько заглянув під хустку. У неї злегка тріпотіли мітлиці вії, з уст пашів невірний віддих. Не повертаючись, зняла його руку й мовчазно попрямувала в глибину порослі на рів, що буйно вкрився деревою.

Марк зрозумів, що вона шукає затишного куточка, де б ніхто не помітив, і, легко ступаючи, пішов слідком. Але Тетянка біля рову не зупинилася, одвела рукою колючу загородь, хотіла вийти в заулочок.

— Куди ж ти? — крикнув Марк, хапаючи її за корсетку. — Та куди ж ти?

Вона не противилась. Одступила трохи й тут же поволеньки сіла, насуваючи на очі хустку, кінчиком її незграбно затуляючи рот.

— Якась ти сьогодні... ні в сих, ні в тих. Що з тобою, Тетянко?

Не відповівши, хапко зламала галузку й почала стьобати себе по босих запарошених ногах.

— Що з тобою? — мовив стиха, обіймаючи.

Але Тетянка вишарпнула рукава, раптом упала головою

на коліна. Плечі їй поривчасто захиталися. Галузка тріснула і, гойдаючись, безсило звисла долі.

— Що ти?.. Що це?..

Вона ще глибше зарилася головою в спідницю. Стулилася клубочком. Плакала майже беззвучно, довгим притайним схлипом.

Маркові це було вперше. Він ще ніколи не бачив у неї сліз. Він ніколи й не думав, що Тетянка може заплакати на людях. Хотів зневацька обхопити її, притиснути до себе, підвести голос. Хотів отверезити. Підвів руку — і зупинився поглядом на Тетяничиних натруджених ногах. Жаль стало цю маленьку сердешну людинку, що зі своїм болем прибігла до нього, старшого, сильнішого, і рука його пішла поковзом.

— Тетячко... Ну, хороша моя... Ну, не треба...

Через хвилину, заспокоюючись, вона вже витирала хвартушком обличчя й чудно посміхалася, ніби соромилась, ніби просила вибачити.

— Ах, ти ж...

— Ой, дурна я, дурна... розкисла. А ти не сердься, чуєш? Знаю, що не треба, але ти не сердься.

— Та ні, ні... Ну, розкажи ж мені!

— Єй - право, і сама не знаю. От, єй - право, всю дорогу думала, що як побачу тебе, то так зразу все й розповім і плакати не буду, а тепер, єй - право, не знаю...

— Так, далі, — тепло, спокійно, проте невідступно промовив Марк.

— Далі?.. Тільки чого я тобі оце голову морочу?

— Морочиш? Та що ти? Далі.

— Єй - право...

— Далі.

— Ну, от... Ну, — запнулася і нараз, спритно вигнувшись та заглядаючи йому знизу в очі, прошепотіла: — А ти вгадай... вгадай, Марку!

— Не знаю.

— Вгадай... ну, вгадай.

Марк крутнув головою, нетерпляче звизав плечима.

— Не знаєш?.. — і, помовчавши трохи, додала півшепотом: — А я думала... знаєш.

— Та що ти, справді?..

— Чекай, Марку, не сердься. Чекай, я зараз... я хочу порадитись, бо, їй - право...

І врешті, наважившись, вона привишклим голосом, розтягуючи слова, немов трудно було вимовляти, розповіла все, що сталося вчора між нею й Радивоном. Ввечері знову заходив Радивон. Хотів виправити ранішню невдалу розмову, хотів прихилити Тетянку, домогтися згоди. І знову мати вичитувала їй до глибокої ночі. Слово по слову, непомітно для себе вона сьогодні вперше розповіла Маркові про хату з книжками, про утиски, про злобивість Радивонову на комуністів і все те, чого він досі не знав. Особливо її непокоїв Радивон — ті підступи, підозріння, погрози. Навіть сьогодні, коли вона пішла дорогою на Багучани (дома сказала — по мелясу), Радивон, що наглядає, як той гончак, помітив її та, мабуть, догадався. Він кинувся за нею перелісками й щось кричав навздогін. Такий безглуздий, такий запальний, він може навіть прибігти сюди й наробити сорому.

Марк слухав унятливо, прикипівши поглядом до білиньки. Коли Тетянка раптово замовкла, немов би з переляку, що наговорила багато зайвого, він не ворухнувся. Довго ще сидів, нахмуривши брови, скупчений, строгий.

— Да - а - а... — вимовив згодом, — от так... да - а - а. Невже це правда, Тетяно? І з книжками правда? Ну, нічого. Це все нічого. Що гірше — то краще. А з тебе, брат, справді люди будуть. Коли так, то тепер іще один останній крок. Там тобі не життя — це ясно. Почала рвать — рви до кінця! К чорту все — і ходи до мене, на завод!

— До тебе?.. На завод?..

— Да! На завод! — захопив повні груди повітря і, стрепенувшись, кинув їй руку на плече: — На завод! Не бійся. Не пропадеш. Пристроїмо. Служити будеш і вчитися. Повімаєш? Учись... І вільною будеш... І розкриється, брат, перед тобою нове, велике, величезне... повімаєш?

Тетянка здивовано, напружено ловила кожне слово, пошепки повторюючи його, як дитина. Але незабаром

десь із глухих куточків підповзло глухе недовір'я й силоміць запавутинило думки.

Усе, що вона зараз почула, видалось їй неможливим, навіть смішним.

— Марку, алеж ти... алеж навіщо я тобі здалася?

— Ха!.. От чудачка! Та що я?.. Про мене потім. Самій усе видко буде. А от ти, ти не рівня іншим. Ти, я вже знаю, можеш бути сильною, хорошою. І ти можеш бути справжнім другом. А це — найголовніше, найбільше, найкраще... Повімаєш?

— Ні.

— Ну, дак потім... А тепер рви! Раз-два — і край!

Вона знову стулилася клубочком, задумано, тихо промовила:

— Страшно... єй - право.

— Тобі страшно? Ти ж не така! Треба рішуче, відважно, от так! — розмахнувся було і нараз застиг з піднесеною рукою. — Чи, може, ти мені не віриш?

— І вірю... і не вірю...

— Ага, ось воно що. Ну, дак слухай: у неділю я буду в Галайках і зайду до вас, до батьків. А там уже побалакаємо. Там...

— Ні-ні! Не треба! Не хочу! — перебила Тетянка, зриваючись на ноги, і вогники погорди блиснули в її очах. — Я ж прийшла порадитись, а не свататись. Я тебе прошу, не треба!

Марк звіяковів. На устах, в куточках застигла легенька усмішка. І як погім не умовляв її, як не старався довести, що це найдевніший засіб, вона не погодилася, рішуче відмовилась.

— Це щось не той... я подумаю, — кинула вона, поспішаючи з саду...

Марк не доганяв, тільки розгадливо хитнув головою. Щоразу він спостерігав у ній щось нове, яке збуджувалось за його допомогою і яке підносило Тетянку вище й вище. Сьогодні ж йому багато відкрилося. Сьогодні перед ним повстала ще цікавіша людина — сам собі не вірив.

Приплив великої хвилюючої радості затопив груди:

крикнути б на всі груди, щоб голос покотився навздогін Тетянці!

Він повернув до хати, заквапився на роботу.

Коли вийшов на вулицю, все довкола здавалося трохи іншим, ніби новішим, свіжішим. Ось над димарем сітчатая шапочка, а нижче, на горлі виступають чорні числа. Чи й досі так було? Мабуть, так, бо димар без сіточки та чисел був би чудний, смішний, як те безброве обличчя.

У долині під облупленим містком хлопчак, заїхавши конем, набирає в бочку води.

— Агов, хлопче, не падай!

З одного берега вилискує пісочне дно, і на нього соковитими плямами впало кілька обламків цегли. А там — уже темнозелена глибінь. Качки лопотять, перекидаються сторчака, стріпуються... Ускочити б, упірнути глибоко, з дна захопити піску, збити навколо себе шум - піну!..

Сонце припікає. На гребінь мурованої заводської огорожі, що густо всипаний скляним череп'ям, пустило воно безліч сліпучих вогників. Увесь гребінь сяє, аж болісно очам. Завжди похмуро-темні цистерни, що рядами вгрузли по той бік, тепер стали світліші, наче легші та приязніші. І з далеких шолудивих куп вапна сповзла коржава суга — вони регочуться до сонця, урочисто-білі, зацінені.

Біля контрольної будки хтось тихцем підійшов іззаду до Марка й привітався. Не встиг відповісти, а перед ним виросла вже Радивонова постать.

— На завод? — поспитав Марк.

— Егеж... Тут мені жому добрати, пудів із двадцять... торішнього підвозу. Та почекай, покуримо...

— Ні, дякую, я не курю.

— Ну, то побалакаємо.

Радивон тицнув під пахву батіг і почав крутити цигарку, рівненько обгризаючи папірець. На його обличчя падала тінь від козирка. Очі потайно ховалися. Здавався спокійним, хоч пальці тремтіли, розсипали бакун. Чиркнув сірником, байдуже кинув:

— У неділю будеш?

— В Галайках? Буду.

— Та - а - а - к...

Марк знову намірився до заводу, але Радивон переступив дорогу:

— У мене до тебе важне діло,— і просив одійти осторонь, де менше людей, щоб вільно побалакати.

Одійшли. Зупинилися за рогом стіни. Радивон цвиркнув крізь зуби й рішучим помахом ізсунув кашкет на потилицю, блиснувши пітною білою пругою на лобі.

— Так от... Я тобі, Марку, по-хорошому скажу: покинь Галайки. Розумієш?.. А як ні, як не можна тобі, то наш куток покинь. На Загребелля не навертайся.

— А то ж чому?

— Та не крути. І чого ти крутиш, як той колоятки?

Марк посміхнувся.

— Не смійся, Марку,— закивав погрозово пальцем,— не смійся... На кутні, браток, засмієшся.

— Угу... оя як? Вашу пропозицію прийнято до відома.

— Та чого ти викаєш? Чого задаєшся? Ні, стій!— занепокоївся Радивон і підступив ближче, широко розставляючи ноги та притискаючи Марка до стіни.— Стій! Ти скажи мені, скажи: Тетяна зараз у тебе була? Га?

Перебігши кілька разів холодним, сторожким поглядом по кремезній постаті, що надсадно дихала просто в обличчя, Марк холодно сказав:

— Кинь.

— Була, питаю?

— Кинь.

— Ну, гляди ж!..

Круто повернув до рогу й з розмаху цьвохнув батогом по землі.

III

На покатах узбіччях, на крилатих спадах яруг, що здаля зарясніли зеленим вівчариком, бере вітрець — легко, благовісно, запашною похолоддю. З дальніх косо-

горів підпливаючи, несміливо заграє, припадає, пригладжує кучеряве верхів'я.

А відкриті жовтаво бурі пагорки мліють. Їхня ріденька поросль давно стала попелястою від невблаганної спеки, дощів та вітрів - гонителів. І кущики знесилено пустили свої тонкі рученята, задумались.

Буде варкий і тьмянний день.

Коли стежка мудро крутне й побіжить униз, на дно балки, виростають обабіч крутоярі шпилі, мов ті стіни нескладисті, мов химерні одвічні сторожі лісових таємниць.

Унизу темно й вільготно. Під старими замшілими пнями буйно стелеться лапчаста ожина, і на сизому листі поблискує роса. В густих, як у льоху, затінках стовпами стоїть мошара.

Внизу й тихше — причайна тиша сполохів. А підіймешся вище, на другий - третій приступок — уже в переплетеній сонцем гушавині гомінлива пташинна вовтузня. Хвилинами весь цей шум переможно - радісно покриває ліскотуха.

— Тіу - ліу - тіу!.. Тіу - ліу - тіу!..

Буде гарячий день: ліскотухи завжди виспівують на задуху та грозу.

Десь колись Марк чував таку «премудрість» і зараз випадково згадав про неї. Хоч і не вірив, але, згадавши, трохи занепокоївся; якщо дощ, народу в читальні буде мало, а він так старанно готувався.

— Тіу - ліу - тіу!

Ішли гуртком. Двоє дорослих, що сьогодні мали виступати в Галайках, решта — комсомольці, що збиралися влаштувати на галаецькому ставку перегони у плавбі та скласти спортивний осередок.

Із заводу поїхало бричкою ще кілька чоловіка. Повезли портрети в саморобних рамках та чарівний ліхтар.

— Тіу - ліу - тіу!

— Пане безбожнику, — посміхнувся Марк до товариша, фахівця в справах антирелігійних, — слухайте, що воно співає? Ви чуєте?

— А що?

— Ось слухайте,—прибрав високого, фальцетного тону і, влучно наслідуючи, тим же розміром проспівав: — Госпо - ді по - мілуй...

— Ха - ха - ха!.. А й справді!—зареготав безбожник.— Дак воно в лісі хоче насаждать релігійний дурман? Га? Братва, заглушить її! За мною!..

І завів першу - ліпшу, що на думку спала:

Не хмара й не грі - і - і - ім!..

Молоді, дзвінкі голоси охоче підхопили:

Е - гех, наступає!

Та й не дрібен дощик крапає...

Лунко гримнула пісня, ударила об круті стіни балок, сполошила яруги, шарварком розкотилася.

Похмурі шпилі здивовано кліпнули, насторожились. Здавалося — навіть трохи посунули в бік, уступаючи місце відгукам.

Але пісня незабаром розмалдалася.

— Дайош кірпічки! — вихопився верткий комсомолець.

— Дайош!

Спочатку непевно, незграйно, переганяючи один одного, пурхнули звуки. Потім ладніше, дужче й дужче, з молодечим завзяттям злетіли, переймаючи самих співаків, покриваючи все навкруги:

Літ сімнадцяти, безталанная,
На кірпічний завод найнялась!

Яруги здригнулись, зіщулились, слухали.

Ця пісня щойно з'явилася в Багучанах. І тому, своєрідно акцентуючи, співали її з особливим любовним почуттям, із захватом.

За веселий шум, за кірпічки
Полюбила тоді я завод!..

І вдруге, співомовкою, жагуче захльобувався тенор:

За кір - пі - чки!..

А спокійніші оксамитові підбаски, піймавши кинуту ним золоту нитку, домотували різнобарвний клубок із гордовитою певністю, з теплою непереможною усмішкою:

Полюбила тоді я завод ...

Ішли невеличким гуртком, а здавалося — цілий загін. Рішучі. Сильні. Юні.

Може, повалити креслатого дуба? Може, яри пересунути, розсунути, зрівняти? Ой, стережіться, насуплені яри!

Ще не так давно кишмом кишіло по цих темних двищах. Над балками гухало й заливалося зрадливим свистом. Тоді були димні й криваві дні, а ночі спажкували вогненным цвітом. Тоді в Галайках полохливо здійсмалися дзвони, мов на пожежу. Галайки несамовитою ордою плазували по яругах, виглядаючи багучанців, а якщо стикалися й програвали бій, то в очеретах понад ставками тісно було від задуреного люду.

Ось за цим урвищем, такої ж літньої днини, як сьогодні, Марка поранено. В тій сутичці з ворожого боку змагався й Радивон. Марк це добре знає. Радивон потім кудись зник і повернув до села лише років через два.

Вщухло, затерлося, але не скоро забути крутоярим шпилям: тумани, що виповзають із мулких днищ та обіймають їхні косматі голови, часто пахнуть випаром крові.

Було ...

А тепер ішли весело, такі ж рішучі, сильні, як і тоді. Упевнено йшли, простягали дружню руку.

І Галайки, стямившись, здивовано й зацікавлено оглядалися, немов уперше помітили, що невпинним прибоєм винесло їх на грані, що довкола твориться щось незвичайне, негадане, цікаве й хороше.

Може, не всі могли вповні збагнути, охопити новизну, але вже земляною, що ніколи не зрадить, чутобою починали розуміти істотність та красу величного зруху, вже в глибині своїй каялись, вірили.

Коли Марків гурток прийшов у село, біля читальні стояла розпряжена заводська бречка, і на порозі, що був обліплений вихростою жвавою діворою, строкато

купчилися свитки, сорочки, брилі та шапки. Гомоніли, поспиравшись на цїпки й поважно смакуючи товсті за-
вертки. Мигцем, допитливо оглядали кожного нового, що
приходив, і, злегка торкаючись рукою шапки, віталися.

Почали не скоро — вибирали місце для портретів,
прибивали, оздоблювали квітами.

Марк мав останнім слово. До того часу кімната була
переповнена. Набравши охоти, він просто, зрозуміло,
з теплим піднесенням, яке надавало йому переконуючої
сили, почав говорити за прикрі болячки, за тупуватість
і упередження, що гвіздяться по темних закутках, і тут
же супроть яскраво доводив необхідність та можливість
позбутися їх.

В задніх рядах він двічі помітив Радивонову постать.
Вигулькнула і сховалася.

Його це ще більше захопило, піднесло, і гарячі слова
густо посипалися туди, до дверей.

— Правильно, — хтось підбадьорював з кутка.

Його настрої передався слухачам — ловили кожне
слово. Він почував, що його розуміють, приймають і по-
діляють кивнуту думку, що між ним і ними тісний, до-
вірливий зв'язок. І тому легко й радісно було говорити.
А коли скінчив, його обступили колом і наввипередки
засипали запитаннями.

Марк був щасливий. Завівши спокійну бесіду, він між
відповідями згадував уривки з доповіді та їхнє враження,
і кожного разу почував трепет задоволення.

Так перейнявся сьогоднішнім днем, так заглибився
в свою справу, що, коли розмову було вичерпано й кім-
ната стала поволі порожніти, він не повірив, що про-
майнуло вже три години. Йому здалося — хвилин десять.

Згадав про Загребеля. Згадав, що сьогодні серед інших
не помітив Тетянки. Невже насильно не пустили? Не-
вже сваволя дійшла такого краю? Треба з цим покін-
чити.

А Радивон?.. Від нього Марк сполівався яких завго-
дно підступів, але був певний, що все це роблево-фаль-
шиві погрози, що врешті він і сам не допустить серйоз-
них сутичок із Радивоном.

Іншим разом він не пішов би : не хотілося розбавляти чи згущати солодку гостроту сьогоднішнього дня. Але відкладати не можна. Хай Тетянка противиться — та тільки зараз не час гратися в гідність або скромність і від цього терпіти, і навіть свідомо калічити, руйнувати все життя, таке потрібне для інших і таке дороге для нього самого.

І він пішов. Щоб швидше й зручніше перехопитися, попрямував зарваним, як суточка, провулком, потім левадою, і просто з прибережних обніжків потрапив на город.

Уже на порозі він почув балакучий гомін. Може, й чужі — повертати пізно.

Переступив.

У похмурій з маленькими віконцями хаті було накурено й душно. Зразу після сонця потемніло в очах — він не міг упізнати облич.

— Драстуйте.

Хвилинка тиші, і, немов за командою, кілька голосів бовкнуло :

— Доброго здоров'я!

Дядько Влас підвівся, простягнув Маркові зашкарублу руку.

З напівтемного кутка виплив Радивон. Мовчки звільнив місце на лаві, переступив до лежанки. На Марка й не глянув. Сперся на примурок і, похапливо затагуючись, пускав дим під комин.

В хаті, крім Тетянчиної матері, був іще худенький, жвавої вдачі чоловік з більмом на оці. Той ретельно підсунувся до стола, захопив у рот руду штурпалку вуса, зацікавлено витріщився більмом на Марка.

Розмова не ладвалася. Почувалась вимушена напруженість, наче несподівано й недоречно викрили на людях таємницю.

— Параско, — звернувся Влас до господині, — може б ти нам осюди перекусить поставила?.. То нічого, що жилавки. Люди дарують...

— Зараз.

Радивон шпурнув недокурка під припічок, схопився за шапку.

— Ви куди?

— Та... я зараз. Дядьку Степане, ви зі мною? — кинув худорлявому.

— Авжеж, авжеж, — неспокійно підстрибнув Степан, загортаючи поли свитки, немов збирався на мороз.

— А то ж простигне... — лукавенько прищулився хазяїн.

Марк поспішив використати цю перерву — хотів вийти з хати раніше, ніж поверне Радивон. Як тільки двері зачинилися, він попросив хвилинку уваги, приступив до діла.

Говорити було трудно. Ніколи не почував такої незручності, як ось зараз перед крутим, хитрим дядьком Власом. Він радше вичитав би йому, сказав би в очі всю правду про нього ж самого, ніж звертався б з яким-будь проханням. Але треба було уникати найменшого загострення, і він чемно та просто виклав справу — просив віддати Тетянку.

Батьки, очевидно, не сподівалися. Принаймні, сьогодні, та ще в такий чудний, простацький спосіб, без попереджень, без належної урочистості. Розгублено переглянулись. Першою подала голос мати. Але не встигла вона мовити й двох слів, як у хату вскочила Тетянка.

— О? — і остовпіла.

На неї стурбовано замахали руками.

— Ось Радивон іде! — крикнула, вибігаючи.

Розмову було перервано. Справді, увійшов задиханий Радивон з тим же більмастим чоловіком. Не питаючи, наблизився до лави й розсівся за столом упевнено, по-хазяйському, наче у себе вдома.

— А те, що простигло, треба підогріть, — моргнув і вийняв з кишені пляшку самогону, — та й з Марком треба мирову запить... Він знає.

— Ні дякую, мені йти, — підвівся Марк.

— Куди?

Він і не стямився, як його вже схопили, насильно тягли на розтоки. Умовляли. Припрошали. Жартівливо докоряли.

— Що ж це ви, плюнули через поріг та й тікати? Цураєтесь? Та де ж ви бачили? Та це ж образа...

А Радивон своєю:

— Марку, помиримось! Ось, на мої п'ять! Давай помиримось.

— Та я, здається, і не сварився. Алеж я не п'ю!

— Ані краплиночки? З нами?

— Ані-ні.

— Ну, що ти робитимеш? Ну, то хоч посидьте, коли так.

— Посидіти можна.

Щоб так-сяк загладити настрій і почувати себе зручніше, Марк узяв жилавка. Їсти йому дуже хотілося, але тісто було гливке, несмачне. Чи, може, так здавалося? Жував, аби жувати. Сидів як на голках.

Радивон (мабуть, не перша чарка) з перебільшеною старанністю розливав, приказував та перекидав одну п'однів, смаковито переполіскуючи в роті. Незабаром обличчя йому стало як той буряк. Очі посоловіли.

— Ех, вип'ємо, куме, тут — на тім світі не дадуть!..

І він спересердя стукнув порожньою скляночкою об стіл, покосився на Марка. Помітивши, що той хоче встати, квапливо перелив через край нову й теж підвівся.

— Пий! — гукнув йому.

Марк удав, ніби не розуміє, ніби це не до нього.

— Пий, кажу тобі! Чуєш?

— Прощавайте... Мені все таки пора.

— Ні, стій! — вискочив Радивон на середину хати, схопив його за плечі. — Стій, браток! Не задавайся! Ось бачиш — наліто? Пий! Пий, кажу тобі!

Сам він похитувався. Поривчасто дихав. Повзав по всій Марковій постаті лупастим, скляним поглядом.

— Чуєш? Пий!

— Хо-хі... хо-хі... — загикав п'яненським смішком Степан і витягнув уперед довгу шию.

Підскочили хазяї, прилипли до Радивона з благанням. Але Радивон не пускав рук. Ще сильніше стискував ними, як лещатами, і супорно, з невимовною злобою вдивлявся у Маркове обличчя.

Марк почував, що легко може скинути його руки, але знав, що це буде початком справжньої бійки. І він з онімілими від болю раменами стояв спокійно, вичікуючи влучної хвилини, щоб розрядити сутичку без зайвого шуму.

— Радивоне... Ну, послухайте нас! Ми ж вас просимо... Ну, покиньте чоловіка!

— А хіба це чоловік? Я вас питаю, хіба це чоловік, раз він не п'є? Га?.. Ні, браток, пий! Пий, кажу тобі! — і рішуче почав підштовхувати Марка до стола.

— Хо - хі... хо - хі... — знову задоволено розперезався Степан.

Раптом двері розчинилися. Хтось гукнув незнайомим, дужим голосом, підскочив іззаду (Маркові трудно було побачити) і захопився рознімати зачякні Радивонові пальці. Марк потужно смикнув плечем, визволився.

— Ах, так ти битися? — заревів Радивон, усім тілом кидаючись наперед. Але тут же він незграбно пацнув ногами, поковзнувся. Його схопили впоперек і вже тягли до сіней.

Сталося це надто швидко. Марк не встиг розправити м'язів, обсмикнутися, як хата спорожняла. Гомін перекинувся у подвір'я. Через віконце побачив він, що біля тину, звівши руки на груди, застигла Тетянка, бліда, мов мрець. А під самим порогом вовтузилися з Радивоном. Крім інших, його втихомирював ще якийсь грімкий здоровань. Мабуть, присутність цієї людини трохи протверезила Радивона: перестав пручатися, втих і лише як навісний поводив стуманілими очима.

Радивона просили йти потихеньку додому, проспатися.

— Чоловік же не п'є... Не може... Нащо ж до нього чіплятися? Не може пити, веп'ющий, значигь... Повімаєш? — старанно, з надмірною дбайливістю, як дитині, витлумачували хазні.

— Та що воно кавнякає?.. Що воно задається? Не п'є!.. Ха!.. Та він завтра за цей самий самогон вас же запавторить, — знову сіпнувся Радивон і заверещав на все подвір'я. — Люди добрі, подивіться! Це ж комуніст!

Люди добрі! Він же сьогодні на собраніях самогон зничтожав, а тепер сам напився. Сам напився!..

Марка наче варом обдало. Не пам'ятаючи себе од злості, кинувся з хати, але сінешні двері були на складному засові, і він довго шарив у півтьмі, поки відчинив.

Перед очима як стій — Тетянка.

— Марку!

Марк схаменувся. Запап підупав. Махнув спересердям рукою і, вгамовуючи обурення, глянув у її суворе полотніле обличчя.

— Хто цей? — кинув згодом на нового.

— Сусіда. Я навмисне покликала, — сказала коротко, знехотя.

— Ти покликала?

— Егеж...

— Ну, й чудака Радивон! — похитав Марк головою, але вона звітилась, не відповіла.

— Ходім зараз зі мною, Тетянко.

— Ні.

Знову поглянув на неї — увбойно стислі губи, під зягнутим шнурочком брів якась скритна думка.

Та тільки зараз ніколи було допитуватись.

Радивона вже встигли скрутити поясом і, затуляючи рот, живосилом втягли до льоху. Двері підперли кілком.

Стисло.

— Хай прохолодиться, — посміхнувся велетень - сусіда, підходячи до Марка, — вибачте, він у нас як викилить, так той... наче пришеллепуватий.

— Авжеж, авжеж... така окаязія... — в один голос підтакнули і хазяїн, і Степан.

Марк просив вибачити за турботи, стиснув сусідину руку:

— Дуже дякую. Коли б не ви...

— Я й кажу, залє сліпи й наче тобі пришеллепуватий. Нема того, щоб по - людському, сумирно.

— Зате просто: хто не п'є — бий! — з усмішкою додав Марк.

Хазяїн тут же запобігливо почав розповідати сусіди, як зайшов один гість, як другий, як раптово знялася

буча. Радивона обсипав лайкою, а Марка облесно запрошував знову до хати, хоч з усього було видно, що він незадоволений з цих несподіваних відвідин.

Марк рішуче odmовився. Обіцяв іншим разом завітати і, ще раз попросивши не забути про його клопотання, про Тетянку, попрощався.

IV

Звечора затягло небо рваним олив'яним ганчір'ям. У повітрі ліньки повзла м'ясна духота, безшумно сідала на землю, застигала нудким теплом випарів.

Дихати важко.

Олив'яне шмаття вгорі—мов ті дикі гривасті табуни, що їх облавою зайшли з крайнеба та сполошили,—тепер вони бігли в одну сторону, грізно ставали дуба, падали й тонули в каламуті.

Зляканий місяць вигулькнув було на хвилину, але тут же зачепився, заплутався і, глумливо розхристаний, похапцем став загортатися: гей би йому не такої ночі бавити ювців!

А ніч прийшла з бурчанням, сварлива, насуплена—і привишло все у напруженій темряві.

Деся далеко-далеко гуркотіли навантажені боднями велетенські вози і коротко злітали в небо молочно-фіалкові химерні птахи...

Тетянка почувала в клуні.

Трохи моторошно було серед цієї скованої темряви й полохливого трепету блискавиць. Вона затулила очі долонями, лежала без єдиного руху. Під боком поволі зсунулось, зжужмилось рядно й муляло вуздуватим гудом, але вона не поверталась. Все тіло було налите надзвичайною втомою, наче після варких жнив.

У голові ж ходором ходив сьогоднішній день, такий неподібний, сум'ятливий.

Коли Радивон трохи очувався, і сусіда, взявши його під руки, повів кудись із собою, на Тетянку напали в хаті погрозливим допитом. Вона призналася, чому кликала сусіду. Знаючи Радивонову вдачу, вона була

певна, що його сваволя під п'яну руку призведе до поганого кінця. Але вона не зверталася до сусіди конче за допомогою, лише просила його до батьків ніби в якійсь важливій справі.

І як не старалася Тетянка довести необхідність та доцільність цього вчинку, її не слухали.

Загримали, затюкали.

Упевнений дядько Влас, посилаючись на свій досвід, твердив, що врешті все закінчилося б тихомирно. Потовклися б трохи, як це буває, та на тому й розійшлися б. І Марк не став би розголошувати таке діло, що в ньому сам заплутався. І ніхто б не знав.

А тепер можуть рознести, розтрубити. Тепер Тетянчина необачність справді може наробити лиха.

Та й як вона сміла, не поспитавши старших!

Яке вона право мала?

Розпуста! Сором!

У хаті завихрилась нова колотнеча. Вже допікали Марком. Ніяк не могли в тямки взяти, чому саме він приходив, бо в щирість його просьби не вірили: надто вона здавалася чудною, навіть осоружною. Чи посміятися хотів, чи й справді з якимись іншими думками?

Зрештою, без певної змови та згоди з Тетянкою Марк, на їхню думку, не наважився б завітати. Значить, вона криється від батьків, противиться їхній волі, і всі материні перестороги, поради, запобігання, заборони для неї — ніщо?

Розпуста! Сором!

Гуло, клекотіло в хаті, як у казані. Власа понад усе діймало невдале чаркування, і, зганяючи злість, він обурено картав та безперестанку бив кулаком по столі. Мати голосила, бігаючи по хаті, відчайвно ламаючи руки. Але на цей раз і Тетянка не мовчала. На кожне кинуте їй слово вона тут же посилала відповідь, конче хотіла довести свою правдивість. Це ще більше розпалювало, загострювало, згущало сварню. Не втерпівши, вона кінець-кінцем просто сказала, що батькам тепер пізно її вчити, що віднині вона не хоче й не буде їх слухати.

— Що?

В хаті на хвилинку причмеліло. І враз, немов дах звалився, упав несамовитий вигук — то Влас підвів над нею кулака. А мати, умліваючи від хвилювання, лише коротко, задихано прошепотіла:

— Геть... з хати...

Тетянка вибігла.

Потім городами та берегами мати гукала на неї, але Тетянка не обзивалася. І коли б не гроза, вона б краще переночувала дебудь у рові, на обніжках, тільки не в клуні.

Мати згодом довідалася про неї, але, добре знаючи її упертість, не наважилася просити до хати. Дала спокій.

Тепер у темряві проходив перед Тетянкою весь сьогоднішній день, і Тетянка, заглиблюючись, докопуючись, шукаючи кінців, шукала виходу.

Вона сьогодні двічі крадькома підходила до читальні — хотілося дуже послухати, побачити, що там робиться, хотілося кинути слово Маркові. І двічі біля самих дверей стикалася з Радивоном, який погрожував силоміць одвести її додому. Потім виглядала Марка на греблі (хоч і не вірила, що зайде), та розминулася, не встигла запобігти колотнечі.

Але якраз усе, що сталося, допомагало їй зараз збагнути власні помилки, розгортало широчінь можливостей, конче вимагало розв'язати вузол. Сьогоднішня Маркова поява переконувала її, що Марк не жартуючи говорив про завод, що йому не можна не вірити.

І ясно вставала перед нею нещодавня ранішня розмова у садку.

— Рви! — шепнуло над вухом.

— Рви!.. Рви!.. — підтакнуло знадвору, глухим шелестом, як ті краплі, падаючи в лопухи.

Спалахнула блискавка, і над стріхою рвучко з присвистом промчався вітер.

— Рви!

Тетянці видалось, що хтось товчеться під брамою, торгає засовом. Вона підвелася, але новий наскок навіженого вітру захопив у жменю всі інші звуки й жуж-

мом кинув їх на сусідський залізний дах — там уже в шалених обіймах пискливо ойкала, реготала, стогнала надірвана бляха.

Порив пав, і знову Тетянці вчулася та сама вовтузня. Моторошно стало: свої чи хто чужий?

— Хто там? — кинула в пільму.

— Одчини, — пробубонів Радивонів голос.

Жорсткий морозець перебіг жилами — вона здригнулась.

— Одчини, чуєш?

А з далекої далечі котився вже грізний гул. Ближче й ближче. На мент принишк і раптом з розмаху бахнувся над самою головою, розбився, розсипався в громохкому шумі...

Тетянка впала ниць. Не пам'ятала, скільки промайнуло часу.

Тішилась, танцювала гульлива буря, шибеником прокрадався у щілини вітер і ляскав у долоні, і свистів поцід кроквами, а довкола лопотіло, плямкало, сипало хлющем...

І над усім навальна, як буря, гнітюча думка: Радивон тепер дасть собі волю. Тепер йому боятися нічого, він ні на що не зважатиме. Досі він лише натякав, що заскочить уночі. Сьогодні ж це було вперше.

Брама шаснула — вітер ухопив половинку і, розгніваний, що не може вирвати з петель, несамовито грюкнув нею об стіну.

Тетянка, мов ужалена, знялася на ноги. На тлі болісно-яркої блискавиці вона помітила по цей бік порога велику смолянну постать, що ретельно ловила двоїсту чільну та намагалася знову закласти її на засов. Тетянка стрибнула в куток, причаїлась за купою торішньої залежалої трухи й звідси при світі блискавок стежила за Радивоном.

Ось він, підвівши руки, мов крила, шукаючи рівноваги... — і зник.

Тепер — згинці, недоладний, страшний, мов душолюб. І тьма...

І вже навколішках, біля рядна...

Він догадався. Він сліпма кинувся попід стіни, а Тетянка ще глибше зарилася в остюки.

— Та де ж ти? Озовися! — гукав стривожено Радивон, обмацуючи кожну щілину.

В тісній та бідній клуні, що в одному кутку мала копицю отави, в другому кулу трухи, захватися було нелегко.

Вже кілька разів Радивон проковзнув біля неї й тільки випадково не наткнувся. Ще хвилина — конче помітить.

Вона обережно виповзла, почала скрадатись до брами. Саме в цей момент, як хвжак на здобич, плигнув Радивон на неї.

— У - гух, ти!..

Але вона вчасно присіла, випорснула з його рук, стрибнула в отаву.

Почався герць.

— Все 'дво ж... Все 'дно ж піймаю, — погрожував він.

Бігали, перекидалися, шарпали одне одного, засипали обличчя остюками, гнівно перегукувалися, аж поки Тетянка, знесилена, перелякана, упала скибою.

— Ой, зіллячко... — простогнав задиханий Радивон, стискаючи її в своїх цупких мокрих обіймах, — чого ж ти хова?.. Чо... тіка?

— Боялася... думала, чужі, — ледве чутно прошепотіла Тетянка.

— Брешеш! За сусіду боялася, що покликала.

Від нього пахло кріпким самогонним перегаром. Був замовк, одсацувався та спльовував, але рук не пускав. Згодом почав мурмотати під ніс невизначну лайку. Мабуть, ще не зовсім протверезився, бо плував наймення і на тяжку силу витискав неслухняним язиком тягучі, нісенітні слова.

— А здорово я його! Га? — пригорнувся важким лавтухом, навпомацки шукаючи Тетянині обличчя.

— Кого?

— Та Марка ж... Тепер годі! Закається...

— Ой, закається, — підтакнула Тетянка, — а я ж за тебе так боялася...

— От брехло!.. Боялася... А чого ж сусіду кликала?

— Я не кликала, Радивоночку, їй - право, не кликала.

— Брешеш... Ну, та все 'дно...

Щільніше притиснув до себе гаряче, гнучке тіло. Дихав надсадно, перебігав тремтячими пальцями, грубо, до болю загрибаючи ними й лоскотно облапуючи пружні груди.

Вона завзято противилась. Коли ж спажкували блискавиці, мимоволі сіпалася в його бік. У голові стугоніли сотні ковадел, а довкола був чад, солодкий, душний чад.

— Не займай, Радивоночку, я тебе дуже прошу... Не займай, голубчику. Ось як поберемося, тоді вже...

— А поберемося? Тепер підеш?

— Піду... Прис'єйбо, піду...

Радивон трохи вгамовувався й починав балачку про їхнє спільне життя. Захоплювався, говорив, що вбере її краще за всіх дівчат, шануватиме, як ще нікого. І хай хтось спробує підійти близько чи піднести голос — уб'є на місці! Усе село буде заздрити!

А Тетянка слухала, погоджувалась з усім, аби но заспокоїти й запобігти глузу, знову думала про хатню щастя, про волю розмайну, і єдиним, найбільшим бажанням її було, щоб ця ніч промайнула хвилиною, щоб швидше світанок.

— Радивоночку... Я ж тебе прошу, мій голубчику... Не займай... пусти... почекай трохи...

Радивон послаблював руки, скреготав розлючено й тикався жадібними, згарними устами в її щоки.

Але тепер, коли вже прокотилися в крові перші вогненні хвилі, коли втома перемогла кров, кожний його дотик не то що не діяв повабою, а просто здавався огидно-липким. І те, що досі в ньому незрозумілою силою притягувало й лякало Тетянку, що цікавило й дратувало, тепер, нашумівши через вінець, лишало після себе відкрите дво, на якому відбивалася вся істотність Радивонових домагань та помислів.

Ще сьогодні, коли буйного Радивона волокли до льоху, вона пожаліла його, так щиро пожаліла, що трохи

не обмовилася перед Марком. Ще була якась тоненька, ніжна ниточка, невідомо коли і як виткана.

Тепер порвалася.

Довго й настирливо мучив її Радивон. Умовляв, просив, божився. Золоті гори обіцяв і залякував своїм відчаєм. Врешті, не зважаючи на сльози та завзяте пручання, силоміць зібгав її під себе.

Тетянка заверещала.

— Ша, дурне!.. Бо заткну горлянку.

— Радивончику... ріднесенький,— і, піймавши його руку, припала до неї поцілунком,— ну, я ж тебе прошу... Ну, бачиш... Ну, ти ж чоловік, а не звір... Ну, бачиш...

— От, чорт! — розгнівано труснув нею і, вагаючись, одліг обіч,— от чорт!..

Більше він не підступав.

Цілу ніч полихали трепетні блискавки, мов бистрі химерні птахи, цілу ніч бісився грім і шумувала злива.

А Тетянка лежала в тупому забутті й не знала, чи довго захльобувався під кроквами вітер, де й чому жебували співучі струмочки, не знала, чи сон, чи дійсність.

Прокинулась — довкола була тиша, сіра, байдужа тиша. Радивон спав, скрутивши на бік голову, з потужним віддихом, і розкритий рот його здавався чорною раною.

Тихесенько, плазом вибралась Тетянка надвір. Над селом тіль-тіль займався світанок. Ще сутінь стояла в повітрі, село впивалося міцним передранковим сном, а вгорі на полинялому небі стомлено тяглися останні пошарпані хмари.

Краплистий льодок із стріхи кольнув по щоці. Захотілося пити — ще з ночі томила спрага. Можна було постукати до хати й набрати з діжки, але вона взяла з тину забутого горщичка й пішла росним городом до берега.

Після бурі все було якимсь іншим, кострубатим, змученим, наче після страшної бійки, і зупиняло на собі погляд. Із сусідського даху звисав аж на вікна перегнутий шмат бляхи. Довга тичка, що вчора стриміла над шопою, зламалася удвоє, і не було на ній пугала.

галки. Ось прибиті зливою грядки, які доведеться знову пересипати, а старанно прибрану розсаду замулило так, що й не впізнаєш.

У копанці, з якої хотіла Тетянка напиться, вода сочилась через край і була густо-мутна, аж сиза. Тоді зірвала листочка з верби і, поклавши його в рот, млявим, напівсонним поглядом окинула обрій. На горі набряклою, наїженою отарою тулилося село. З другого боку за кладкою гоїдалися яруги і злегка диміли, немов хтось розводив по днинах багаття.

Скоро півні ударять гомінким гаслом — і заворушиться день. Встане село. Встане Радивон. Що ж тоді? Що буде завтра, післязавтра, через тиждень?

Тетянка ступила на кладку.

В обважнілій голові лівьки ворушилося рване мереживо; десь там був Радивон, а там лежали прибиті зливою грядки, що їх конче треба пересипати, а назустріч виростали крутоярі шпилі, без кінця розмотуючи слизьку стежку, закликаючи далі й далі в свою гушавину.

І Тетянка йшла з пагорка на пагорок, не поспішаючи, не оглядаючись, довго йшла, як у сві...

Зупинив її раптовий співо-шум та сліпучий полиск золота, що бистро попливло по мокрому листі, розпливалося навкруги, затоплювало вщерть, аж капало зайвиною з верховіття. Вона здивовано застигла на одному місці, нічого не розуміючи. І тут лише помітила, що у неї в руках сіренький забутий горщик. Повернула його денцем, подумала і раптом з розмаху так кинула об землю, що розсипався на дрібні черепочки.

А сама швидше вперед, стежкою на Багучани.

Хапаючись за прикорні, сповзаючи по слизьких видолках, без перепочинку бігла вона й лякливо оглядалась: все здавалося, що позаду женеться якась страшна навала.

Серце завмирало й воднораз ще з більшим натиском рвалося з грудей, а вона, не зупиняючись, поспішала далі.

В роті пересохло. Припала на хвилинку до калюжі,

готова висмоктати з неї всю воду, і, сьорбнувши, знову бігла — уперед, уперед!

Вже розповзались останні хмари, сонце правило в блакитні дзвінкі степи. До битого тракту, що лежав за ярами, вже було недалеко — тільки перехопитися через одну влоговину. І коли Тетянка вибігла на шпиль та озирнулась, вона побачила, що з протилежного пагорка, розмахуючи руками, оскаженіло мчить Радивон.

Була зупинилась і нараз прожогом кивулась в кущі. Гнучке гілля батогами застьобало по обличчі, ноги розбивалися об хащі й загрузли в підгнилому, м'якому, як клоччя, листі. Роса забризкала всю одіж, сорочка прилипла до тіла.

Швидше до тракту!

А найгірше — зрадливий шум, що міг допомогти Радивонові. Упасти, причаїтися — все одно знайде. Ні, краще до тракту. Там не так страшно. Там коловорот близько. Може, хто чужий нагодиться?..

І знову повернула на стежку.

Позаду вже тупотіла говитва, кожний звук відбивався в Тетяничних вухах настирливо-зривною луною:

— Уб'є!.. Уб'є!.. Уб'є!..

Напруживши останні сили, вона ковзнула через рів і вискочила на дорогу.

— Стій! — забіг спереду Радивон.

Був розхрістаний. Блідий. Без шапки. Голова кучмою. Аж на очі звисав мокрий целех. Очі позеленіли, впивалися їдкими жальцями.

— Ти ... куди?..

Тетянка заніміла.

— Куди ти?.. До нього?.. — ступив ближче й штовхнув ліктем під бік. — Зараз же повертай додому! Ну!

Тетянка низенько схилила голову, але не зрушила з місця.

— Ну! Не підеш? Не підеш?.. Ух, гад! — розмахнувся, не втримав кулака.

Ліс колихнувся. Шпориш поплив під ногами м'який, пухкий, мов трясовина, і Тетянка втратила рівновагу...

Коли ж прийшла до пам'яті й підвелася, повітря спов-

няв гомін — з коловороту, погрюкуючи колесами, виїздили на поле підводи.

Вона більше не глянула на Радивона. Поволеньки обтерлася рукавом і рушила знову вперед, назустріч підводам, назустріч хатам, що зза дерев усміхнулися добродушно - привітно.

— Тетяно!.. О - о - о!.. — безсилою злобою заревло позаду.

А вона йшла. Вона тепер не поспішала. Вона поступовно одпливала далі й далі.

— О - о - о! — і Радивон, обхопивши голову руками, мов підбитий, зсунувся долі.

Через хвилину стогін його впав: у цей час, покриваючи все навкруги, зростаючи, здіймаючись вище й вище, бадьорим співом полетів над ярами гудок.

Одеса — Харків, 1925

ПРОСТА ІСТОРІЯ

I

Коли герой цієї історії, добрячий хлопець, на ім'я Мишко, розплющив свої дрімотні очі, в казармі було досить тихо,—вранішня зміна відпочивала.

Мишко теж належав до цієї зміни, теж недавно виліз із шахти, але йому не спалося, як це здебільшого буває на новому місці. Подрімавши якийсь час, він прокинувся і відчув, що вже не спатиме. Він механічно протер свої припухлі обважнілі повіки, натрапляючи в куточках очей на вугільний пісок, що збився там маленькими зернинками,— хоч як вимивав після роботи, проте й окріп не міг витравити цю вугільну падь.

Мишко уважніше поглянув довкола: довколишня дійсність була йому ще незвична. Якраз на протилежній стіні, переповзаючи кінцями на стелю, відбивались вікна. Колір довгастих, зламаних відбитків був злегка рожевий, жовтавий, той особливий колір, що його дає завечоріле сонце.

Проміння навкоси бралось з вікон. Золоті стовпи перетинали хату. Новенький бляшаний чайник, що стояв напроти на полиці, неймовірно вигравав блискучою поверхнею,— аж разило в очах. А обличчя людей, що спали на койках і що дехто з них потрапляв у проміння, їхні спрацьовані обличчя вкривалися рівним, трохи жовтавим рум'янцем або ж мали червонястий, теж рівний мідяний колір і здавалися прозорими чи намальованими.

Ця сонячна повідь надавала всьому якоїсь витворності, грайливості, легкості. Здавалося, що повітря в ка-

зармі дуже багато, що стіни тут незрівняно ширші й вищі, ніж то було справді.

У правому кутку хтось курив, і цигарковий дим потрапляв на сонячні струни. Звиваючись пливними кривулями, вриваючись безшумними вибухами, прибираючи чудесних, прозоро-синіх, іноді попелястих, іноді молочних або златавих відтінків, дим химерно вигравав, мимоволі притягав до себе увагу.

Мишко зупинився на ньому поглядом, на хвилинку замислився.

Буремний димний танок і вся ця зграйність, легкість подобались йому, молодому ще, вражливому хлопцеві. Вони збуджували в ньому самому охоту до такої ж буремності, рухливості, легкості.

Нараз захотілося й самому закурити.

Він сягнув рукою під сінник і, видобувши звідти цигарки, з великим задоволенням ковтнув першу щедрю затяжку. Потім з такою ж приємністю тоненьким і довгим струмком випустив дим із себе, скеровуючи його впрост у найближчий укісний сонячний стовп.

Дим шугнув туди ураганом і на всю просторінь, що її охоплював промінь, здійняв неймовірну, безшумну колотнечу.

Мишко посміхнувся. Він хотів знову ковтнути диму, вдруге видихнути ураганим струменем, але саме в цей час почув:

— Землячок, дай, брат, закурить.

Просив молодий, рудявий, з маленькими бистрими очима хлопець, який містився на четвертій од нього койці ліворуч. Мишко не був йому ніяким земляком — хібащо близьким сусідою на койках.

Він уже трохи знав цього хлопця: ковогон, який сьогодні і вчора працював на тій же восьмій східній лаві, де й Мишко за саночника. Він знав про нього ще більше: досить веселий, хвацький хлопець, на ім'я Ромка. Хлопець з тих невтомних, спритних, гострозорих і гострослових, що конче мусять бути в кожному гурті, в кожному товаристві. Таких Мишко не раз уже зустрічав і в себе на селі, і тут на шахтах. Що Ромка

саме такий, де Мишкові стало ясно ще вчора, коли Ромка вкупі зі своїм сусідою (теж веселим підголоском) розповідав про десятника, і розповідав так жваво та кумедно, що гурт аж падав зо сміху.

Тримаючи в руці вийняту цигарку, Мишко вагався: той не підходив, а сам Мишко нести не хотів.

— Бросай, землячок! — змовно примруживши око, запропонував Ромка з якимсь особливо задьорним наголосом.

Вже й намірився Мишко кинути, непевний, звичайно, що цигарка долетить, та згадав, що йому потрібна бритва і що бритва, бачив він, є в Ромки. Він вирішив цього разу взятися трохи на хитрощі і ніби знехотя сам повіс цигарку. І тут же поставив справу руба:

— Дай поголитися.

Він і не думав ставити це одразу й так рішуче. Само собою вийшло. Вийшло дуже просто, дуже добре для Мишка і дуже несподівано для власника бритви. Ромка зам'явся. Справді бо: негайно давай бритву хто-зна кому. Може, цей новак ще й голитися не вміє?..

— Так даси? — ветерпляче спитав Мишко.

— Та в тебе ж, здається, ще й не росте? — вивертом, з усмішкою відповів Ромка.

— Як то не росте? Хіба не бачиш? Сліпий? — вихопилось у Мишка, бо це ущипливе зауваження його таки дошкулило.

— Іч ти! Ха-ха! Дак ти, значить, із тих, що задаються? — засміявся Ромка, міркуючи таким способом звести все на жарт і бритви не дати. Але, постерігши на Мишковому зчервонілому обличчі різку похмурість, змінив свою думку й сказав:

— А ти мені не поосуєш?

— Я тобі ще направлю.

— Ну?

— А от тобі й ну.

Бритва опинилась у Мишкових руках. Бритва була стара, геть почорніла, стерта. Коли ж Мишко спробував її на нігті, виявилось, що вона ще й дуже тупа. Він розчаровано поморщився. Хоч на металі, з якого

роблять бритви, він не розумівся, проте з виглядом знавця спробував видобути з неї щось подібне до звуку і знову презирливо поморщився, уже навмисне.

— А правда, бритвочка? — теж навмисне, з виразом гордовитим кинув Ромка.

Мишко не відповів. Бритва, бодай така, була йому потрібна. Він узяв її й подався до своєї койки, лаштуючись, поки сонце, поголитись.

Із надщербленого дзеркальця, яке він примостив тут же на койці, заясніли йому знайомі вуглики-очі. Задьорно й змовно ворухнулись чорні, криласті, степові брови. Потім одразу сіпнувся кінчик трішки кирпатого носа, а губи одразу стулилися так, що з них стиха почав прократатися посвист.

Він стиха собі посвистував, він був задоволений. І взагалі, якби до цього всього ще й бритва не скубла, було б усе дуже добре. Та згодом несподівано порізався. Хоч як гострив, а була вона уперто-тупа, уперто скубла, і саме тому, що була вона тупа, він і порізався.

Звичайно, припиняти гоління було вже незручно. Заходившись, треба справу довести до кінця.

І він, покладаючи все своє терпіння, старався хоч будь-як пристосуватись до цього над міру загартованого знаряддя.

Між ділом постеріг він на собі пильний погляд людини, що проходила повз нього. З казанком у руках та парою оселедців із харчових мандрів вертався голомозий Ромчин сусіда, постійний Ромчин підголосок.

Йому у відповідь послав Мишко одверту похмурість (надто вже непокоїла бритва), і той з хитренькою усмішкою прискорив крок.

Але незабаром почувся Мишкові позаду прискорений шепіт. За хвилину — нестримний Ромчин сміх. Пирснув і голомозий.

Мишкові набігла думка: може, це на його адресу? Проте підозра хутко одлинула. Сміялися вони так щиро, захопливо, що врешті Мишко й сам мимоволі посміхнувся.

Аж раптом приєднався ще сміх з близького до Ромки, засерпаненого сонячним промінням кутка, де троє невиправних картярів гуляли в «очка». Ці троє, як Мишкові було вже відомо, потрапили нещодавно до місцевої стінгазети і відтоді гуляли тихцем, переважно під час відпочинку, щоб уникнути зайвих свідків, особливо ж когобудь із казарменої трійки. Вони згинці сиділи в кутку, лише від часу до часу нагадуючи про себе притишеними суперечками, і тепер, почувши якийсь Ромчин дотеп і нестримний сміх, приєдналися й собі.

Зацікавившись, Мишко повернув голову в їхній бік. Вони ж якраз дивилися на нього. Стало ясно, що сміються з нього. Ясно і прикро. Одвернувся.

Мабуть, сміючись, знали вже, що то за бритва. Але саме через це Мишко вирішив на них не зважати і поголитися їм на зло якнайкраще.

Він раз-у-раз підправляв бритву, зручніше мостився перед дзеркальцем, захоплював якнайбільше повітря та надимав щоки. Він завмирав у неймовірному напруженні, у непорушності, аж поки не минало ще кілька дотиків, дряпливо-лоскотних дотиків жорстокого й морочливого знаряддя.

Віддих за віддихом, волосок за волоском він все ж таки посувався наперед. Він був невідступний.

Згодом знову вчувся підозрілий, уривчастий, нестримний шеїт.

Вони тепер сиділи обидва на одній койці, простеливши проміж себе газету з їжею. На газеті горіли помідори, парувала з казанка картопля, металеві вилискували порізані оселедці. В руках у них стирчали розкриті кишенькові ножики, роти їм були напхом напхані. Вони смаковито, ґрунтовно живилися, але це ані трішки не заважало їм спідтиха висміювати Мишка. Навпаки. Це, очевидно, додавало їм, як і всяка розвага, кращого настрою й апетиту.

— Ну, як бритвочка, товаришок? А? Правда, бритвочка? Такої бритвочки пошукать!

Мишко мовчав.

— Не бритва — вогонь! — додав голомозий.

— Ти, братуха, гляди, не попечись! — підхопив Ромка. Мишко незмінно мовчав. Ця мовчазність починала їх дратувати.

— Ні, він таки справді не вміє. Ти дивись, дивись, що він робить? Ей, новачок, та ти ж мені бривну поламаєш!

Ця уперта мовчазність зневажувала їхні глузливі напади, позбавляла будьякої гостроти. Ця затята мовчазність починала вже їх просто обурювати.

— Чуєш, ти, новачок? Землячок! Та що він, оглух чи онімів?

Врешті їм самим надокучило. Вони притихли.

Мишко почув іще, як Ромка востаннє спідтиха й зневажливо кинув: «Задавака!» Сусід перепитав. Ромка, сміючись, коротко пояснив, повторив виразніше. Вони зареготали. І це найбільше вразило Мишка.

Мишко, вешодавно прийшовши на шахти, мало ще встиг дізнати життя. Він був ще хлопець молодий, хлопець недосвідчений і дечого інколи не розумів, в дечому інколи помилявся.

Коли, переборовши всі труднощі, скінчив він голитися, жартівливі друзі також скінчили свій наїдок. Вони обважніло полягали, позапалювали цигарки, що їх вкупі з оселедцями приніс голомозий, і віддали себе на волю приємних, опромінених сонцем і сповнених ситості хвилин.

Мишко тим часом почав виймати із скриньки чистий одяг.

Вираз його дедалі ставав заклопотаніший.

Він збирався піти до тутешнього клубного саду і взагалі докладніше ознайомитися з новою для нього місцевістю, куди прибув лише передучора. Тому й голився він так старанно — і добре поголився, хоч на тяжку силу. Тому й зодягнув свої нові сині штани, які придбав уже на шахтах, які дбайливо ховав у своїй скриньці, які через цю дбайливість навдивовижу довго зберігали заправаний рубчик, які, крім двох звичайних бокових кишень, мали ззаду ще й третю, що ловкенько застібалась на окремий гудзик, які лежали на Мишкові мов

улиті, — прекрасні сині штани! Замість зашкарублого взуття на ногах його були вже червонясто-жовті черевики, дешево перекуплені з чужої ноги на шахті «Горбатій», що на ній він працював досі, — правда, трохи довші ніж треба, з передками задертими, але все ж зручні, легкі, хороші черевики. Слід було б також зашити сорочку, що недоречно розпоролася на шві під пахою. Та цього разу можна ще обійтись: там бо, під пахою, не дуже видно. От щодо коміра... його, либонь, треба закотити всередину, щоб ліг на грудях рівненьким правильним трикутничком. А рукава підкачати до ліктів теж рівненькими широкими складками, як роблять інші хлопці. Ну, от. Кашкета можна й не брати — ліго ж! Тільки ще раз гарненько притиснути, пригладити вогкий і досить непокірний чуб. Ну, от. Тепер, здається, гаразд.

З полегшенням, з приємним відчуттям добре скінченої справи він шумно зітхнув.

Випроставшись і ненароком глянувши осторонь, він натрапив очима на дві пари бистрих, пильних, примружено скерованих на нього очей, — Ромка і Ромчин сусіда, за яких він уже був забув. Тихе, мрійне самопоглядання після їжі було їм не властиве. Їм стало нудно. Шукаючи, чим би розважитись, вони знову зупинили свої очі на Мишкові, — примружені, насмішкуваті очі.

Мишкові було незручно. Адже він тут новак, і, дивившись, як він зодягається, можуть тепер подумати, що він ферттик. То дарма, що інші хлопці зодягаються ще краще, а подумати таке про нього все одно можуть. Йому цього дуже не хотілося.

Тоді, наче раптом згадавши, він хутко взяв бритву й поніс до Ромки.

— Ну, як? — спитав той, пронизуючи Мишка допитливим зором. — А правда, бритвочка? Аж горить!

— Ні, бритва погана, — посміхнувся Мишко.

— Як погана?

— Погана, та й годі. Нікуди не годиться.

Ромка підвівся. Занепокоєно спробував бритву на

нігті, спробував на волоскові, що його тут же вискуб із своєї голови, і в тривозі, в розпачі, повільно, але многозначно спитав:

— Нащо ж ти мені, товаришок, зіпсував бритву?

Мишко зрозумів це як жарт. Навіть підсилив свою зневагу, сказавши, що така бритва заслуговує тільки на смітник. Але той кинувся до нього ще зухваліше:

— Нащо ти зіпсував, питаю? А? Я ж тобі по-хорошому давав, а ти мені що? Ти ж обіцяв, що навіть направиш, а тепер що? Нащо ж ти зіпсував?

Дедалі говорив він грімкіше, починав більше хвилюватись, привертаючи до себе сторонню увагу. Жодного слова не давав Мишкові супроти мовити.

З виглядом здивовання й зацікавлення до них уже наближались двоє з картярів, що заради такого випадку навіть гру свою припинили. Ромка звертався до них, покликався на їхню безсторонність, сумнівність:

— Ви бачите, який хлюст? А? Зіпсував мені річ та ще й насміхається. Ні, браток, це тобі не пройде. Тепер заплатиш!

З обурення аж тремтів Мишко. Він ніколи такого не сподівався. А найголовніше — був він тут справді ж новак, на сторонню підтримку розраховувати ще не міг, та й доказів переконливих не мав, щоб Ромчині напади одразу одбити. І саме як новака його це особливо чіпало. З перших же днів це могло утворити довкола нього зайву сумнівність, упередження, могло погано рекомендувати перед новим оточенням. Він виждав влучної хвилини і коротко, діловито спитав:

— Значить, по-твоєму, бритва зовсім зіпсута?

— А то ж як? — здивувався Ромка.

— І я тобі мушу заплатити?

— А то хто ж? — дивувався Ромка.

— Скільки я мушу тобі заплатити?

— А це ми порахуємо.

— Ні, говори зараз же, при людях, і я тобі зараз же заплачу.

Присутні мигдем, здивовано переглянулись. Ромка скерував очі кудись д'гори, зібрав зморшками чоло, по-

спіхом вираховував. Та підрахунок цей щось занадто затягувався.

— Ну, говори, скільки? — нетерпляче, суворо перепитав Мишко.

Ромка злегка ворухнув бровами, щільніше стиснув уста.

— Ну?

У Ромки затряслось підборіддя, ніяково кліпнули очі, потекла на все обличчя усмішка, і, звертаючись до Мишка, він встиг лише сказати:

— Брось, новачок. Я ж пожартував... Ха-ха!..

Вибух нестримного, загального, щиросердого сміху ту ж мить заглушив його слова, пролунав розгонисто на всю хату.

— От народ! От народ! І що вони собі думають? — прокинувся зо сну чийсь незадоволений голос.

Ще далі піднялося заспане, мідяве обличчя:

— Ану надвір з виграшками! Надвір! То тобі сваряться, то тобі сміються...

— Жирують, песиголовці! Я вам пожирую! — додав іще хтось досить загрозливим, простудженим басом.

Вони справді занадто собі дозволяли. Був певний порядок, певні години, коли порушувати тишу в казармі заборонялося. Про це докладніше говорилося в добре всім відомих, наприході почеплених правилах. Але, як це й досі раз-у-раз бувало, старші, стомлені, відпочивали, а дехто з молодших (чи легковажніших) ніяк не могли додержатись правил. Надто ж не могли такі непосидючі, як Ромка й голомозий.

— Ну й чудаки ви, хлопці, як я подивлюся. Шуміти не можна, а вони... Люди он сердяться, — з докором кинув Мишко, і, на хвильку завнувшись, додав іще два слова, що враз йому спали на думку: — Некультурно це.

— Що? — завагався трохи, витріщив очі Ромка. — Дак ти он який... мудрий? Може, ти нам лекцію прочитаєш?

— Може, ти лектор будеш? — в тон йому підхопив голомозий.

— Може, й буду, — спокійно сказав Мишко.

— Може, ти професор будеш? — глузуючи, витягував шию, пильно придивлявся до нього Ромка.

— Може, й буду, — спокійно повторив Мишко.

— Може, ти розкажеш? Може, ти покажеш? Може, докажеш? — наввипередки забалдікали хлопці. — Може, покажеш, як в очах миготить, а в голові не світиться? Як під носом зійшло, а в голові не сіяно? Як наш Фадей ні на себе, ні на людей? Ха-ха-ха!..

Постоявши розгублено, Мишко, кінець-кінцем, і сам розсміявся.

— Ану вас в... баню! — спересердя сказав він, як чував на вулиці, широко махнув рукою і попростував до виходу.

— Стривай! Стривай! — тороплено загукали йому навздогін.

Та він не оглянувся. Він хутко йшов, розтинаючи останні сонячні перемети, що помітно зблідли й танули.

— Задавака! — почув він ззаду на свою адресу, але тепер це слово прозвучало інакше і майже не вразило.

Тепер Мишко певен був, що якийсь час доведеться йому, новакові, зазнавати жартівливих нападів, аж поки до нього тут звикнуть.

II

Щойно рік минув, як пустився він сільських берегів.

Він прийшов на шахти і приніс із собою трохи помхуру зосередженість, що її надає степова праця, трохи своєрідну безпосередність, що нею напоює міцне степове сонце, деяку безладність у поглядах і молодість, захватну, нетерплячу, справді соковиту й іноді наївну ще молодість.

Він потрапив у нові, незнані йому досі умови, в незвичке оточення.

Вчорашні погляди й звички стикнулися з новою дійсністю, що не могла для тих звичок поступитися. Дійсність вимагала рішучих переоцінок, ґрунтовної зміни сприймань та нахилів. В ньому з першого ж дня поча-

лась прихована й безнастанна боротьба. Невтомно виникали, змагались, падали і знову повставали сумніви та суперечності.

В цій безупинній навалі, в боротьбі повільно, проте не ідступно розгортався, багатів його світогляд, визрівало щось нове.

Мишко й сам не помічав: це були явища складні, тонкі. Щоб їх збагнути, потрібне було пильне самозаглиблення. А він часто ще надавав переваги зовнішньому, — така вже молодість.

Молодість не завжди любить над собою міркувати. Молодість ходить бистро і не завжди встигає поглянути під ноги: хіба їй страшно, якщо й спіткнеться? Заохочена, поспішна, вона іноді береться навмання, іноді хапає речі наосліп, вона збивається чи облікає руки, проте з усмішкою збільшує свій досвід і з певністю простує наперед, — примхлива, нестримна, непереможна молодість.

Дорівнювати старшим, бути рівним серед кращих, — таке захватне бажання опанувало Мишка, коли він, потрапивши на шахти, обізнався трохи з новою дійсністю.

І здавалося йому, що це не дуже складна чи нездійснима річ. Треба тільки захотіти — він якраз хотів. Треба, ставши на шлях домагань, не поступатися, — і йому, здається, не бракувало завзяття. Треба твердо віриги, що буде саме так, як то покладено в думках. Але хіба молодість не володіє найбільшою вірою?

Якщо й нападали іноді сумніви, вони тривали не довго, вражали не глибоко. Після їхніх нападів сповняла ще більша певність, охоплювало сильніше бажання постуцу.

Так, захопившись, приклав він усіх зусиль, щоб перебратись із віддаленої шахти «Горбатої», де працював досі, на «Капітальну № 6», що єднала кілька довколишніх шахт, лежала близько до окружного центру й була завжди залюднена, ожвавлена.

Якось у випадковій розмові прочув він за неї і постановив собі конче сюди перебратись.

Тепер це здійснилось. Мишко був радий, підбадьорений. У нього виникли вже й дальші плани: як він вступає до комосередку, як, дорівнюючи іншим, набуває освіти, як згодом переїздить до міста, як йому взагалі щастить, як він, нарешті... ех! як, нарешті, легко, рівно, принадно стелеться в уяві життєва дорога, коли уява молода, коли її підсилено першим успіхом.

Справді бо стелився успіх. Він не тільки потрапив на «Капітальну», а ще й влаштувався на вранішню зміну. Тепер у нього кожний вечір був вільний, — саме так, як він давно хотів.

Сьогодні, користаючи з вільного часу, вирішив він трохи ознайомитися з новою місцевістю.

Причепурившись, щоб своїм зовнішнім виглядом більш-менш дорівнювати іншим, попростував він із казарми до головного шосе, що межувало з клубним садом.

Він ішов поволі, перебільшено натискаючи на кожну ногу, трохи розгойдуючись, шлапакуватою ногою, — так, він бачив, ходять матроси або ті, що хочуть скидатись на матросів. Руки його були в кишенях, глибоко й незмінно в кишенях. Коли він з'являвся на людях, чомусь не міг своїм рукам знайти кращого місця, як у кишенях. З цигаркою в зубах, з виглядом байдужим, неначе все тут було йому досить відоме (а справді з допитливою увагою), наближався він до вхідної брами.

Догасало на верхів'ях останнє проміння — та невиразна, певна хвилина, коли вгорі ще ледь-ледь мружить ся сонце, а внизу вже скрадається, суне сутінь.

Напривході спачнув ліхтар. Передчасно трохи його запалили — велику, білу, охоплену дротяною сіткою кулю. Світло здавалося недоречним, зупиняло на собі увагу.

Якраз у цей момент плече його грубо стикнулося з чийсь чужим плечем, і кинув хтось на його адресу досить дражливо:

— От іще ворона!

Хутко поступившись, він дав дорогу двом дівчатам, що йшли під руку і з його ж таки вини наскочили на нього.

Стало ніяково. Не знав, що й відповісти.

На другому ж кроці дівчата озирнулись. Одна сказала тихцем щось комизливе. І змовно, шелесливо вони засміялись.

Мишка чіпнуло. Але цього разу йому забракло рішучості. Механічно ступивши кілька кроків за дівчатами, він все ж таки зупинився: чи варто? Передумав: чи ж варто їх затримувати?

А тих уже заслонив великий кущ акації. В уяві лишилося тільки дві постаті в білих блузках. Одна, вища, мала чорне намисто. Це він запам'ятав.

Скоса зиркнув він ще раз праворуч на великий кущ і, не виймаючи рук із кишень, шлапакуватою ходою рушив далі.

Через якусь хвилину він знову несамохіть озирнувся на кущ, на доріжку, що виступала споза куща. Але дві білі блузки вже не міг розпізнати. Загубились вони серед інших, що парами й гуртками напливали в сад.

Сповняла сад ще переважно молодь, — гомінка, нестримна, шалапутна молодь, що непримусено перегукувалась, нетерпляче шукала розваг.

Все це було Мишкові добре знайоме, близьке. Але серед усіх не було жодного справді знайомого йому обличчя, справді близької людини. «Новачок» — згадав він за причіпливого Ромку, і стало ще самотніше.

Йому дуже захотілося мати когось, з ким він міг би говорити не тільки про буденне, але й про дещо своє, особисте, приховане, хвилююче.

Перейнятий самотністю, він зійшов на вужчу, глухішу стежку. Попереду йшла пара — хлопець у сірому вбранні: дівчина. Нахилиючись близьенько, хлопець вів її поволі, і були вони так зацікавлені розмовою, що не помічали нічого довкола. Не помічали й Мишка, що, збавивши кроку, почав назирці простувати за ними. Чому йшов за ними, він і сам не знав. Було заздро на цього ловкого, в сірому вбранні хлопця, що мав гарний вигляд і товаришував з гарною дівчиною. Було сумно, проте він ішов, уявляючи себе таким же спритним, непримусеним, гарно зодягненим.

На повороті він з ними розминувся і, тихенько собі щось насвистуючи, тією ж погойдливою ходою попростував далі — у натовп, у шум.

Не встиг іще пройти й десятка кроків, як увагу зупинила на собі бокова лавка. Дивна річ! Його пройняв легенький, приємний треміт, коли він помітив дівчат, що завдали йому трохи неприємності отам коло брами.

Вони обидві сиділи на лавці, і дівчина з чорним намистом тримала в руках книжку.

Спочатку він хотів круто повернути, піти собі геть. В товаристві дівчат він майже не почував зайвої незручності, та й звик уже, спільно працюючи, але в цих обставинах і з цими дівчатами він трохи губився.

Все ж таки він передумав повертати. Дівчата його вже побачили, і якби він повернув, це могло б скидатися на кумедну втечу.

Він пішов. Він насторожено глянув. Дівчина з чорним намистом глянула теж насторожено. Погляди коротко, беззвучно ойкнули, усміхнулись.

І, одразу ставши незграбним, натрапляючи ліктями на стрічних, а ногами на чужі ноги, охоплений дивним замішанням, він прискорено пройшов повз них.

Проминувши, озирнувся. Дівчина з чорним намистом дивилась тим самим сторожким і, як йому вдалось, змовним поглядом, але хутко пустила очі додолу. Він знову оглянувся і знову, хоч заступали, заважали прохожі, помітив, що дівчина дивиться в його бік.

Легітна ніжність затопила все тіло. Все тіло ніби стиснулось. Забрало грудям повітря. Роздимаючи груди, він захопив якнайбільше повітря. І стало дуже хороше. І відчув він себе навдивовижу сильним, таким сильним, що, здається, зараз ніщо не могло встояти проти нього.

Але пройти вдруге повз них він довго не наважувався. Кілька разів наvertався і не міг переступити незримої межі, пеначе за нею було неможливе, незволене, неймовірне.

Кінець - кінцем, переступив. Але дівчини з чорним намистом вже не було. І біля лавки її не було. І піде

довкола, скільки міг він оком сягнути, не було дівчини з чорним намистом.

Може, й зовсім пішла?

Невже пішла?

Він поринув у натовп, що вже рясно, мов та гілляста річка, розтікався по всіх доріжках саду.

Він провизував юрбу гострим оком, та йому заважала сутінь, що стала вже досить густою, скрадала лінії й фарби.

Він кидався туди, де горіли лампочки. Він ніби ненароком зазирає до віддалених закутків. Нишпорив по всіх усюдах. І не міг, ніяк не міг перебороти незрозумілого непокою, втамувати розбурхане нетерпіння.

Невже пішла?

Тоді перехопився до брами. Вибіг і став на шосе. І раптом сам собі видався смішним. Ну, до чого цей непокій, розшуки, біганина? Все одно він її не знає. І вона йому непотрібна. І все це вигадки, примхи.

З досади зібгав у пальцях і кинув щойно запалену цигарку. Погляд іще раз охопив тих, що входили й виходили. Та це вже був холодніший, байдужіший погляд.

Він згадав, що в саду на майданчику, перед одкритою сценою, почали вже, мабуть, кіносеанс, і повагом повернув у браму.

Сеанс справді почали. За чужими спинами важко доступитися. Але згодом він все ж протиснувся на краще місце. Що більше увагу свою переносив він на картину, гасла його досада. Непокій свій він притишив простим домислом: не все ще втрачено, є ще попереду завтра, позавтра, багато днів. Він поволі скупчувався на картині. Він був уже там, серед цікавих, небуденних обставин, вкупі з цікавими тямучими людьми.

Один з кіногероїв, молодий спритний лікар (теж у сірому вбранні) особливо йому подобався. Мишко стежив за ним з великим напруженням і хотів бути таким же спритним, бистрим на розум, таким же товариським і простим.

Незрима сила, що містилася ззаду в будці, настир-

но пробувала скоротити сеанс, примушуючи героїв на екрані рухатись з надлюдською швидкістю. Раз-у-раз вона зустрічала з боку глядачів найрішучіший опір і врешті втихомирилась, дозволивши собі тільки не робити спеціальних антрактів. А що картина була вже старенька, і плівка рвалася разів десять, то й сеанс тривав годин дві з половиною. Якби він тривав ще годин дві з половиною, Мишко однаково стояв би та дивився: дуже подобалась картина.

Коли скінчилось і дали світло, він був під таким враженням (чи, може, це сталося з несподіванки), що дивився широко розплющеними очима впрост перед себе і не вірив, що бачить знайоме обличчя.

— І ви тут? — не зчувся навіть, як вихопилось у нього з уст.

Дівчина ніяково посміхнулась. Дівчина стояла тут же. Та сама дівчина з настороженим поглядом, з чорним намистом, з книжкою в руках.

Можливо, що вона впродовж усього сеансу стояла так близько, а він вічого й не знав.

На Мишкове запитання вона не відповіла. Коли ж вдруге скинула очима, з'явилось в погляді щось нове, щось затайливе, тепло-лукавеньке. Ї було так, ніби вона щось знала. Чи Мишкові вдалось?

Його враз підхопила нестримана буйна хвиля і понесла слідком за нею.

Густий натовп витікав на головну стежку, що правила до виходу. Натовп мінливо рідшав і знову гуртувався, хвилинами прибіжно вирував. Прикладаючи всіх зусиль, Мишко намагався тепер не прогавити дівчини, не відстати ані на крок.

Течія іноді силоміць виносила його наперед — він озирався і натрапляв на усмішкуватий, тепло-лукавенький погляд, від якого було трепетно. Іноді ж його відпихали, затирали, і попереду опинялася дівчина — тоді озиралась вона, і Мишко був дуже вдячний.

На самому виході, в брамі, в тісній навалі вони стикнулись рука в руку. Їх щільно обступала товкотнеча. Вони не могли розминутись. Почували себе незручно.

Кожне з них хотіло чимдуж одступитися, наче вороги. Обоє одвертали очі, почували, що мовчати далі не можна.

— І чого б ото всім натискатися, як на зламану голову? Не розумію! — втративши терпіння, сказала дівчина до всіх.

— Да, народ... — теж докірливо, хоч з меншою певністю підтакнув Мишко.

— А чого ж ви, громадяночка, сюди полізли, як вам тісно? — іронічно, згори й скоса поглядаючи, зауважив високий чолов'яга, просуваючись тут же поруч.

Хтось поблизу придушено засміявся, додав:

— Аристократія!.. Подумаєш!..

— Нічого, товаришу, тут довго й думати. Пора вже знати, що це некультурно, — рішуче відповіла дівчина.

— Ач, яка мудра! Де це ти така взялась?

— Така культурна? — кинув другий.

— Така сердита? — підхопив третій. — Ну, й сердита, хай йому всячина! А що ж то буде, як вона виросте?

— Ану, Сеню, наддай! — весело запропонував ще хтось позаду, і довкола засміялись, обернули все це на хвилиний жарт.

Мишко образився. Тепер він почував і себе причетним.

— Дійсно, чорт'ї зна що! Досі ще ходити не навчилися, — сказав різко, наїжено.

Самому стало трохи чудно. Зовсім не сподівався, що скаже так, не сподівався, що взагалі встригне в розмову.

Але загату прорвало. Мінливий потік уже вивозив їх на вулицю. На Мишкове сміливе зауваження лише буркнув хтось неприязним голосом, що, мовляв, є молоко, яке довго сохне на губах. Та Мишко не звернув уваги.

Допірішня пригода усунула зайву перешкоду, що досі була між ним і дівчиною. Оцей її докір за некультурність, як і його сьогоднішній докір у казармі, створювали щось спільне.

— Ну, й народ... — стиха повторив Мишко, щоб додержати спільності.

Вони вкупі вийшли на шосе.

— Да, — погодилась дівчина, не поспішаючи вперед

і не збавляючи кроку, нічим не виявляючи, цікаво їй, а чи ні мати цього незнайомого супутника.

Була невиразність, непевність, положливість очей і настороженість рухів. Але й далі простували вкупі.

— Летять, тиснуться ... дійсно, як на зламану голову, — раптом знову згадав Мишко за те ж саме, бо вже надто довго мовчали і конче треба було за щось зачепитись, а в нього, як на зло, не наверталось жодної свіжої думки.

— Да, — знов погодилась дівчина, не поспішаючи вперед і не збавляючи кроку, нічим, здається, не виявляючи, цікаво їй, а чи ні.

Вони йшли по шосе праворуч у протилежний бік од казарм. Натовп рідшав, розтікався, і вони дедалі ставали самотніші. Вони йшли знову мовчки. Напружено мовчки.

Хто зна, як довго все це тривало б і як скінчилося б, коли б у дівчини з рук ненароком не випорснула книжка.

Мишко згадав про того спритного лікаря, що на екрані, і кинувся допомогти. Дівчина теж захопилась. Вони водночас взяли за книжку й мимоволі засміялися. Мишко дужче потягнув за свій кінець. Книжка розгорнулася, затріпотіла в поросі сторінками, як білими крилами. Він узяв. Тоді, знову згадавши про молодого, спритного лікаря, що на екрані, він почав досить неспритно обчищати книжку від пороху.

— Ви глядіть, там разом із порохом карток мені не повітрусуйте, — грайливо застерегла дівчина.

— Ні, ні, не турбуйтеся. А ви глядіть, краще з книжками не гуляйте, — теж грайливо закинув Мишко.

— Та це я сьогодні там же, в саду, в книгозбірні взяла.

— А що ж це таке?

— А це у вас в гуртку радили прочитати.

Мишка одразу сповнила пошана. Далі не розпитував. Сам він таких книжок не читав, але бачив, що заходить у стосунки з не абиякою дівчиною. Він вирішив пильнувати, щоб не виявити десь своєї відсталості.

Згадавши знову, як находчиво, незневольно поведився в саду той хлопець у сірому вбранні, що йшов з дівчи-

ною, він і собі посміливішав, підбадьорився. Він уникав розмов про маловідомі чи й зовсім невідомі йому речі, перевів хутчій розмову на надійніший ґрунт — на картину, яку вони обоє допіру бачили.

Говорилося проте нелегко, уривчасто, з довгими паузами, — полохливість очей і настороженість рухів.

В розмові обоє намагалися бути стриманими, розсудливими. Тому й розмова, як і вся поведінка, мала в собі дещо примушене, набирала характеру відмінного, незвичного.

Шосе завертало в улоговину, до ставка, куди крилом сягало видовжене селище.

Туди спускалась дівчина. Спускався охоче за нею й він.

Говорили: зір багато і ніч взагалі гарна. А ще: із ставка, мовляв, тягне прохолодою... приємною прохолодою... справді приємною прохолодою. А потім: що он у тому будинку за осокорами, де світяться два скрайні вікна, живе подруга, з якою були вони сьогодні в саду. Егеж, та сама. Чи давно товаришують? Давненько вже. Що? Бо пішла додому. Чому? Ой, видко, подруга впала йому в око. Ні! Це — так. Між іншим. Додому пішла, бо стомлена, а завтра вранці треба на роботу.

Трохи зніяковів. Не знав, як зрозуміти цей натяк на подругу — маленький закид чи безсторонній жарт? І, щоб покласти сумнівам край, щоб підкреслити свою увагу лише до неї, він тут же швидко спитав:

— А ви теж служите?

— Да.

— Десь, мабуть, у конторі?

— Да, — коротко, тихо відповіла дівчина, і собі спитала: — Ви теж?

— Да... в рудоуправі.

Сказалося це раптово, несподівано. Одразу ж виникло неприємне, самодокірливе відчуття: ну, навіщо така неясність? Навіщо це «в рудоуправі»? Треба сказати просто, що в шахті.

Але він не міг. Уже не міг. Іншим разом, тільки не зараз.

Дівчина зупинилась. Вона жила тут же, за осоками, недалеко від подруги.

Він похапливо стиснув простягнуту руку. Вона посміхнулась востаннє. І по кількох кроках із сутіні долетів її голос:

— Приходьте завтра на матч!

— Га? — перепитав Мишко, хоч добре чув цей заклик.

— На матч, кажу, завтра приходьте.

— А! Прийду, прийду. Неодмінно!

Якийсь час він стояв розгублений, здивований, вражений усім, що трапилось за цей вечір, і вдячний за все, чим обдарував його вечір, — стояв і дивився в бік осокорів, де зникла дівчина.

III

Вибої потроху газували. Курити було суворо заборовено. А курити вже хотілося.

Мишкові добре був знайомий цей тягучий смокіт у грудях, у горлі, у всьому тілі, який щоразу починав нападати на нього десь так по годині перебування під землею. Ніяк не заспокоїти це настирливе цкління.

Чи не занадто він звикає до цигаркового диму? Треба покинути курити. Він часто так вирішував, найрозмаїтшими доказами переконуючи себе. Але, виїшовши на - гора й почувши в оточенні неможливо-знадливий тютюновий дим, знову закурював.

Хотілося курити, і через це хвилинами виникала зайва, не властива Мишкові подразливість.

Він взагалі був тут інший, не подібний до того, що під совцем, — і виглядом, і настроєм.

Незграбний і важкий був він у своїх зашкарублених, скоцюрблених, неначе залізних черевках, у своєму заштерхлому робочому вбранні. Старий суквяний капелюх з обвислими крисами, недбайливо тиснутий з потилиці, переднім крилом сягав аж на чоло й притіював обличчя.

При світлі шахтарки, кволуому на - гора і досить від-

чутному в цій темряві, його запорошене вугіллям і трохи притінене капелюхом обличчя з надзвичайним вилиском білків і разючими, аж сніжними перлинами зубів прибирало химерних рис.

Це був хтось інший. Хоч у своєму робочому взутті й убранні здавався він важким та незграбним, але в той же час здавався він вищим, огряднішим, поважнішим — людиною, що їй властива сила й упевненість у роботі, яку вона виконує. Хоч обличчя його було запорошене й неприємне, проте крізь цю заслону виступала зосередженість, серйозність, що завжди супроводять працю.

Справжня праця має в собі якусь неловиму особливість, що нею обдаровує кожного, хто став до праці, — самопоглиблення, самоусвідомлення, самоповага. Праця має в собі тиху, безпретенціозну, але могутню мудрість, що мимоволі кладе відбиток на всякого, хто залучився до процесу праці. Байдуже, чи то молодий, чи старший віком. Старший тільки поглибить набуті вже зморшки — борозни думок і серця. Молодий в молодечій напрузі почне їх раз-у-раз набувати.

Душно було в цих глибоких, спадистих та закрутистих ворах. Мишко напівроздягся — голий до пояса. Шлях од вибою до висипу, що ним він тягав навантажений дощатий короб, мав кілька зломів та видолків. А головне — один прикрий горб, похилість якого западала саме в бік вибою. Доводилось братись на нього не порожняком, як це волів би Мишко, а витягувати той же кількапудовий вантаж. Шлях цей густо всівало перетовчене, дрібнозерне вугілля і просто вугільний пісок. Завороти й видолки слизькі.

Це полегшувало «санчатам» рух, але ускладняло рух самого саночника. Ноги його несамохіть ковзались, чепірились. Він вгрузав у зернясту вугляну пісчугу, падав навколюшки. Він підхоплював короб іззаду і, наполягаючи всім своїм тілом, як це роблять з навантаженою підводою, що ледве повзе на високому закруті, виштовхував тягар вище. Тоді кидав собі на плечі й через груди шлею, що була примощована до короба, впрягав-

ся як той кінь і збирав, купчив у єдиному рухові всю силу.

М'язи, навіть при слабкому світлі шахтарки, виступали опукло, вигорблювались різко, — цупкі, напоєні соками степів, молоді м'язи. Криласті брови збігалися близько на переніссі, уста затискалися, все обличчя набирало різкішого, суворого, аж сердитого виразу. Це був не той, не той Мишко. Він поволі тягнув, далі й далі тягнув чорний дощатий короб з чорним лискучим вантажем. А пощербленими стінами, перехоплюючись на взяті підпорами стелю або ламаючись на вкритій вугільною жорствою долівці, невідступно й тремтливо посувалася за ним чудернацька тінь.

Від напруги іноді виступав на чолі піт. Ще не звикла його вдача до браку повітря, браку світла й підземної, м'якої духоти. Так само бракувало йому звички й до дієї на перший погляд ніби звичайної, але насправді відмінної, важкої роботи.

На шахті вже запроваджувались і нові засоби. У західній частині почали працювати дві зарубні машини. Незабаром мали поставити й третю. Але шахта була чимала. Поруч із машинним устаткуванням, із найновішим технічним надбанням тут вживалося ще звичайнісіньких способів.

У вибої хто працював згинці, хто навколюшках, чи приладнавшись боком, чи впавши навznak. Раз-у-раз шукали собі опертя на незручній поверхні, хапаючись за виступи. Ліжма совались у бруді, ковтаючи вугляний пил. У вибої мішма вовтузились люди, цюпали кайлами, одгрібали лопатками.

Мишко щоразу наваптажував свої «санчата», і, запрягаючись, тягнув спадистим ходом до ближчої колії, до висипу.

Там, провизливо посвистуючи на сіру сухоробру кобилу, методично з'являвся Ромка із громохким, брязкітливим порожняком. Взявши готову партію навантажених вагонеток, свиснувши хвацько або хвацько лайнувшись, він рушав у поворотну путь.

Мишко, як і інші саночники, як і навальники, як

і вибійники, мусив пильнувати, щоб вагонеткам не забракло вантажу, щоб уся їхня група виробила не тільки норму, але й понад норму: їхня група змагалась із сусідньою. А що був Мишко тут новаком і приймали його до готової групи неохоче, то й старався він скільки міг, щоб себе виправдати.

Він махнув рукою, стираючи піт, і ще більше забруднив обличчя, розвів по ньому чорні патьоки. Він уже двічі пив із тутешньої діжки несмачну воду, хоч натомість з радістю запалив би.

Знову хотілося курити, і Ромка вгадав це бажання. Ромка, мабуть, виводив це з власного бажання. Стикнувшись на висипі, він хитренько сказав:

— Може, закуримо, землячок?

Дзвінкий Ромчин голос звучав тут глухо, придушено, як у мішку. І тут, під землею, в жартівливому тоні більше відчувалось умисності, чи то примушеності.

— Ні, не закуримо. Не хочеться,— відповів Мишко.

— А то сідай, підвезу аж до ствола. Там можна!

Невже він думав, що Мишко не витримає спокуси, погодиться,— і вони з першою ж партією вантажу гайнуть собі до ствола, і покурять, і зайве слово мовлять?

Насміхався Ромка чи говорив щиро? Може, зробив враження вчорашній Мишків учинок, готовість платити? А може витриманість Мишкова впливала на вертку Ромчину вдачу, збуджувала зацікавлення, чи подив, чи й повагу?

— Ну, так сідай.

— Ні, паняй сам.

— Ех ти, задавака!

Мишка це зачепило. Саме тепер, саме тут, при роботі ця витівка видалась обурливою. Тим більше, що задавакою він ніколи не був і сам задавак не зносив.

Він навіть зупинився, ізсунув капелюха на потилицю і напевне відповів би різко, якби не заторохтів своїм хургоном і не пірнув у темряву напасний Ромка.

Гаразд, надалі він не мовчатиме. Тут, при роботі, почував він себе незалежнішим, певнішим, рішучішим.

Вернувшись до вибою, він застав там загальну стурбованість.

Вибій на сьогодні погано був кріплений. Запасного лісу під руками бракувало. Права стіна, надламавши підпору, піддалась, спливла. Це загрожувало безпеці, порушувало роботу.

Але винуватити попередню зміну, що ніби хотіла всі неполадки накинути зміні наступній, ніхто не наважувався.

Якраз під час нічної зміни на східних лавах працювало на ремонті два кріпильники, слюсар і навіть десятник. Змагання груп примушувало тепер усіх бути пильними.

Кріплення, коли вони почали вранішню зміну, було свіже й виглядало надійно.

Тим часом припускати, щоб лава бурилась, припиняти роботу й чекати, поки закріплять, — це вже якусь частку втрачати на змаганні.

Невеличкий, горбоносий, вилкастий вибійник, занепокоєно жестикулюючи, нагадав усім за звітні таблиці, які щодня виставляв шахтком, визначаючи наслідки змагання. Привселюдні таблиці, що завжди купчили біля себе обмін думок і пристрасність інтересів. Невблаганні таблиці, що збуджували завзяття, підсилювали заохочення, вкорінювались у процес життя і праці не сухим показником, а чимсь живим, рухливим, найважливішим — так поставив справу місцевий шахтком, що взявся сам перевіряти групові угоди.

Крім таблиць, важили й особисті не дуже прихвильні стосунки декого з учасників обох груп. Принаймні, вже й тепер з досадою згадувалося окремі імення з супротивного табору.

Це робилося ненароком, жартома, але видно було, що імення зачіпають.

Думка, що сусідня група завтра знову стане попереду — так уже трапилось два дні тому — дуже всіх непокоїла. І хоч Мишко не встиг зайти в особисті стосунки з другою групою, але одразу гостро сприйняв лихе становище.

Охопивши пильним поглядом стіни вибою, він пригадав, що приблизно таке ж трапилось було на «Горбатій». Тоді, підсилений досвідом, він подав і свої міркування. Він порадив покищо, не припиняючи роботи, перейти всім на протилежний бік, ближче до виходу, взятися окремими норками, щоб було безпечніше.

Дехто з вибійників озирнувся, так, як це роблять, коли вперше чують незнайомий голос чи вперше помічають чиюбудь присутність.

Дехто злегка посміхнувся.

— Спізнився, браток. Це вже й без тебе думали.

Але Мишкові було приємно, що він сказав і своє слово.

— Думали-передумали, а доведеться, мабуть, так і зробити,— признався вусатий, в кашкеті з повернутим на потилицю козирком, вибійник.

— Мабуть, так,— додав іще хтось.— А тим часом треба послати...

— Авжеж, послати! Зараз же послати!— підхопило кілька поспішних, тривожних голосів.— Хай зараз же сюди лісу й кріпильників!

— Тільки лісу, а не трухи,— дражливо додав той самий невеличкий, горбоносий, що вів тут перед. Така причепливість себе не виправдувала, бо й цей ліс був непоганий. Просто дратувала несподівана затримка в роботі.

— Ото діла!— досадно бовкнуло в глибині вибою, і хтось там кріпко лайнувся.

Відрядили одного чимдуж по підмогу. Самі почали пересуватися на протилежний бік, ближче до виходу. Мишкові знову було приємно, що його міркування мали не тільки одnodумців, але й застосовання. Вплинула на всіх не стільки сама його порада, як вирішуваний натиск, що часто належить останньому слову.

Взялися споро, один одного заохочуючи, взаємно підсилюючи, зстерігаючи.

— Ей, Русалочко! Чуєш, Русалочко?— гукали вже здоровенному, м'язистому, напівголому чолов'язі, прозваному так через найрозмаїтіше татування по всьому

тілу, а надто через довгохвосту Русалку, випечену в нього на грудях.— Русалочко, чуєш? Ти, брат, недуже тулись під той виступ!

— А хіба що?

— Хоч борець ти, але там тобі й амба.

— От налякав! А! — задьорно й захекано мовив у відповідь Русалочка.— Буду толі під землею на три аршини. Правда? Так я ж тепер на триста!

— Правильно, Русалочко! — підтакнув пригорблений, із східними рисами чоловічок, сам засміявся, добродушно додав: — А все ж таки стережись, Русалочко!

— Чадить, здається?

— Хіба чадить?

— Авжеж чадить.

— Так наче досі не чадило?..

— Але тепер більше.

— Ото діла,— знову пробубонів у глибині незадоволений голос (є такі своєрідні, завжди незадоволені голоси) і знову лайнувся.

— Ну, це ще єрунда. Хіба це газ? — зухвало й презирливо вклинився жвавий хлоп'яга з поривчастими рухами: — От у нас на «Івані» був газ. Ото газ! То я розумію. На «Івані» у нас так: шурф давно вже закінчили, а повітря нема й нема. То - єсть, є повітря, але... ну, зовсім мало, погане. А тут як двине газ. Ото діла були — я розумію! А це хіба газ? Єрунда...

І жвавий хлоп'яга з поривчастими рухами, сповнений зневаги до такої загрози, стягнув із себе брудну, як каглянка, сорочку і почав нею старанно вимахувати в бік правої стіни, де піддалося кріплення.

Чад, що від нього швидко стуманіла б інша незвикла голова, вони дійсно розганяли, знешкоджували, поки компресор піджене повітря, найпростішим способом. І в ямі цій з надтріснутою, тяженною брилою, з непевною підпорою, в небезпечній ямі, вони, такі звичайні й такі незвичайні люди, товклися сміливо й уперто, старалися надолужити втрачене.

— Ви тільки попросіть мене,— між ділом кинув Русалочка,— щоб я часом отут дна не пробив. Мені нічого.

Я, так сказати, людина водяна, води не боюся. Але вам усім тоді дійсно амба!

— Якого дна? — басовито спитав незадоволений голос.

— Якого дна? — поспіхом перепитало ще кілька.

— Та ми ж під ставком, чи де? То не важно, що аршин триста. Вода, брат, скрізь. Ти її тільки зачепи...

— Е, Русалочко, оце вже ти ляпнув...

І Русалочку враз взяли на посміх.

Мишко не чув, не слухав далі. Згадка про ставок, як той вихор, нестримно звійнулася, підхопила звертистий розсип інших згадок і, здається, підхопила саму його істоту, заповнила уяву докраю.

Це ж той самий ставок! Дивно, що ген-ген, високо над ним той самий вчорашній ставок. І віддалік осокори. І два вікна.

Ні разу ще сьогодні думка про дівчину не поставала так хвилююче, як тепер, коли стороння людина нагадала про ставок. Але саму дівчину, її обличчя він не міг собі уявити. Тільки — намісто. Чорне намісто на засмаглій, кучерками взятій шиї.

Вона з цього сміялась біля брами. Він образився. Може, це якраз вона сказала: ворона? Але тим то ще більше хотілося пригадати її постать, її обличчя. І хотілося цього зараз же, невідкладно.

Він ще з більшим завзяттям наполягав на санки, хутчій підштовхував, частіше ковзався та впинався своїми великими, кріпкими, зашкарубленими черевиками.

От якби вона побачила ці черевики. І взагалі якби побачила його зараз у цьому вбранні. Не впізнала б.

Вчорашня зустріч видалась такою далекою, чудною, що про неї годі було й думати як про щось надалі можливе.

Чистеньку, зграбну, тямучу дівчину не могла свідомість поєднати з похмурою підземною обставою, з цим брудом, з цим коробом.

Ще бракувало Мишкові життєвого досвіду, що допомагає правдиво зважувати людей і речі. Часто ще він надавав перевагу зовнішньому і часто силкувався

дорівнювати тим, що зовні здавалися йому за найкращих.

Він згадав слово, що одразу відганяло сумніви, вертало певність. Слово це було вчорашнє останнє її слово:

«Приходьте на матч».

Чорт побери, як хотілося курити!

Звичайно, сьогодні о п'ятій матч не почнеться без нього. Як це добре, що сьогодні матч. І взагалі, як добре, що існують матчі. Треба буде й собі записатися до команди. На матчах збирається народ, і приходять дівчата з чорним намистом.

Він завзято штовхав свій короб, поспішаючи до висипу. На висипі різким рухом перекинув, здійняв хмару чорної порохняви. Хмара ця, як і чорне намисто, що вже двоїлося, рясніло в уяві, ще густіше заслонила собою і без того неласу постать дівчини. Лишалася тільки думка про неї, сама думка. Але й думка хвилювала.

Як про свято, сонячне свято, думав Мишко про ті хвилини, коли нарешті закурить цигарку, а потім — матч, а потім... справді трудно уявити собі зустріч, розмову.

І раптом він похмурнів.

І вчора після зустрічі і сьогодні часто набігала одна дуже неприємна думка: хоч він, можна сказати, й працює при рудоуправі, але працює шахтарем. Чому ж він вчора приховав? Рано чи пізно неправда викриється. А тоді ж як? Де ж тоді очей позичати?

Ну, навіщо, навіщо він допустився брехні?

Просто — бовкнулось отак зічев'я. Здавалося незручним одразу ж запобігати, виправляти. Потім здавалося незручним до цього розмову повертати. А потім було пізно, проминула вже та хвилина. Час минав, і неясність вистигала на брехню.

Сьогодні, коли згадував, брав сором. Дурниця, якої припустився вчора, оберталась на клопітну, невгамовну колючку, що застрягла глибоко й безнастанно ятрила. Що більше думав, то більше ятрила.

У вибої — застав він — працювали не всі. Мусили пересунутись на один бік і не могли як слід приладнатись

до роботи. Чергувались. Дехто, відбувши чергу, мимоволі лишався обіч. Це непокоїло. Це смутило, нервувало.

Роздраження штовхало думку на хиби, розмова найлегше схилялась до критичних закидів. В таких випадках особливо виявляє себе спостережливий зір, пам'ять та насмішкуватість. І в таких випадках, звичайно, неминучі перебільшення.

Говорили з перебільшенням. Говорили докірливо, непокірно.

Хіба на минулому тижні не присів один хід і не завалився косець? Добре, що на той час не було людей. А хто мусить дбати? Передусім — десятник. Ну, що з того, що цієї ночі їхній десятник сам тут крутився? Кріплення ж все одно піддалося. Значить, погано десятник крутився.

Хтось нагадав, що десятник не винен. До речі, він шахтар-кадровик, нещодавно висунутий на десятника, людина своя, дбайлива. Це не його попередник, що не дописував упряжок та записочками із квартири посилав наряди. І взагалі на їхній шахті справа налагоджена куди краще, ніж то декому здається.

Але не слід замовчувати й хиб. Якраз треба збирати робітничі зауваження, робити з них висновки. Дехто незадоволення своє скерував на адміністрацію. Хтось закинув інженерам і технікам, що вони взяли собі моду занадто спізнюватись, послаблювати догляд. Хтось згадав, що завшахи любить переважно розмови телефоном. А комусь спало на пам'ять, що під час палення бурок осідають по багатьох місцях — і в місцях роботи, і в людських ходах — шматки породи, «коржі», які можуть потім обвалюватись. Де ж охорона праці?

Тоді Мишко не витримав:

— А вода? Он я напився з діжки, так трохи-трохи не вернуло.

На нього знов поглянули так, ніби вперше він з'явився. Та цього разу поставились уважніше.

— Правильно! За воду це ти правильно! Щодня міняти треба. Бо самі ж забороняють шахтову воду пити.

— Не тільки це, — ще охтініше продовжував Мишко. —

Я от читав у правилах, так мусить бути кожному фляга. Як лампа мусить бути, так і фляга з водою. З перевареною. Кожному своя. Здаєш лампу — здаєш і флягу.

— А це, дійсно, правильно, — згадали в гурті й поглянули на Мишка уважніше, поважніше. — Дійсно, братця, такі ж правила є.

— Все це записати б і прямо на збори, — запропонував хтось рішуче.

— Так чого ж? Можна й записати!

Мишко почував, що між ним і гуртом визріває та близькість, якої він дуже хотів. Це сповняло теплим піднесенням, надавало більшої певності в собі й тієї сили, що нею сильний гурт.

В цей час із темряви вигукнув захеканий Ромка. Він дуже поспішав. Вигляд його був турботний, розгублений. Зиркнувши по всіх кутках, скільки око могло охопити при світлі шахтарок, він бистро, жартівливо поспитав, чи всі тут живі-здорові, бо хлопець, якого послано за підмогою, зняв на стволі цілу веремію. Там уже заметушились. Зараз буде й ліс, будуть і кріпильники. От лихо! — не доведеться їм, сердешним роботягам, навіть трохи перепочити.

— Ану, йди звідси, коли ти такий стомлений! Тут спочивать ніколи. Іди, не базікай!

Ромці стало незручно. Він натрапив оком на Мишка і, щоб розвіяти цю незручність, перебільшено вигукнув:

— Та й полякались ви, бачу я, здорово! Задавака! А в тебе душа ще на місці?

— А от я тобі як задавакну! — несподівано для всіх рвонувся Мишко, замірився.

— Ну, ну, ну... — одхилився Ромка.

Всіх це здивувало й зацікавило. Адже це був той самий Мишко, який ось допіру поводився витримано, говорив розсудливо, встиг уже набути собі прихильності. Що ж могло призвести непоганого хлопця до поганого вчинку?

Почали розпитувати.

Мишко пробував сердито одмовчуватись. Ромка пояснював уривчасто, ухильно, хоч не міг приховати сум'ятності й провини.

— Та чудний він якийсь. Розумним дуже хоче бути, культурним! Задається, чи що, — знизав Ромка плечима. Незабаром все і всім стало ясно.

— Ах ти ж, дурачок, — докірливо, по-батьківськи сказав Ромці вусатий, в кашкеті з повернутим на потилицю козирком вибійник. — Дурачок ти, от що. Хіба ж можна сміятися, що хлопець порядок захищає, свідомість виявляє, що розумним хоче бути? Він же з тебе не сміється, що ти дурний? Ні? Ну, от бачиш ...

Ромка хотів щось відповісти, але його швидко перебив невеличкий, горбоносий, що взагалі вів тут перед:

— Ти де живеш? — спитав рішуче.

— Як то де? — перепитав Ромка розгублено.

— Ти в радянській республіці живеш, чи де?

— В радянській.

— Ти про культурну політику чув?

— Та брось, — одмахнувся Ромка.

— Не брось, а я тебе питаю: чув? І я тобі ж кажу: не міг не чути. Наша партія і наша влада ...

— Та брось, брось, — знову з виразом удаваної байдужості спробував одмахнутись Ромка.

— Ти, браток, не одмахуйся, а зарубай собі на носі: кожний мусить поважати культуру і старатися стати культурним. Чи, може, ти взагалі не знаєш, що значить культура? Тоді з тобою взагалі треба говорити ще інакше.

В гурті голосно засміялись, і сміх стьобнув Ромку. Він збавив свого задерикуватого вигляду:

— Чудаки хлопці! Я це так собі, жартуючи ... А вони вже он куди!..

— Дурачок ти, — похитав головою вусатий. — Є всякі жарти. Раз людина сердиться, це вже не жарт. Чого ж сміятись, що він за культуру? Це все одно, якби ти сміявся з нього ... ну, що він вугілля тягає, що він саночник. Хороше було б? Правда? Ех ти, дурачок ...

Вусатий говорив спокійно, з лагідною усмішкою, і все в його устах набирало такого переконливого значення, що опадала охота щобудь заперечувати. Навпаки, була охота слухати далі й далі.

На цьому й скінчилося. Ромка поспішив умкнути.

Потім, наполягаючи на тягар і міркуючи про сутичку, Мишко ніяк не міг утямки взяти, чому він рвонувся, чому замірився. Сталося якось само собою, поза свідомістю й волею.

Злості на Ромку він не відчував, як не відчував її й раніше, до цієї сутички. Лише на хвилинку пойняла його раптова, невідома, паморочна сила — чому? Це було незрозуміло й неприємно. Це було теж некультурно.

Він нараз зрозумів це все так же повно, як і просту істину, що крилася в словах добродушного вибійника: сміятися з його стремлень до культури таке ж безглуздя, як, приміром, сміятися з нього, що він саночник.

Мишко аж зупинився. Іншими словами: таке ж безглуздя, як, приміром, соромитись, що ти працюєш у шахті.

Мишко аж стрепенувся. Знову згадав, як він учора приховав себе перед дівчиною, — ні, він не соромився. Він не міг легковажити. То трапилось несамохіть.

Досада на себе ще більше зросла. Треба було конче над цим усім як слід зостановитись, зважити, розв'язати.

IV

Матч мав відбутися о п'ятій годині на місцевому спортивному майдані. Змагались «Капітальна» і «Маріуполь», що прибув сюди вчора уславленим переможцем після змагань на станції С.

Всім відомо, що команда станції С. не абияка команда. Отже, коли вона піддалась «Маріуполеві», значить, «Маріуполь» являв собою не абияку силу. Тому й купчив на собі «Маріуполь» загальну увагу і розтривожив не лише тутешніх фізкультурників і прихильників фізкультури, але й тих, що були до фізкультурного життя досить байдужі.

Десь за півгодини до початку біля паркана, що оточував спортивний майдан, почали, як перші розвідки на фронті, з'являться окремі невеличкі гуртки.

Приблизно в цей час з'явився і Мишко.

Заклавши руки в кишені, перебільшено натискаючи

на кожну ногу, трохи розгойдуючись, своєю повільною шлапакуватою ходою, як ходять матроси або ті, що хочуть скидатися на матросів, наблизився він до майдану.

Він знав, що йде завчасу, але не міг всидіти в казармі. Полежав тільки з заплющеними очима, хоч тим часом крилаті думки бушували в голові і вся істота дзвеніла в напруженні. Підвівшись з обважнілою головою, він, як і вчора, переодягнувся. Цього разу зашив уже сорочку і пішов сповнений петерпіння.

На майдані було ще порожньо. Лежав він, оточений невисоким парканом, чистенький, рівненький, як накритий скатеркою стіл, що загадково жде на гостей. Над ним здіймався вигинистий струмінь води і, веселкою граючи на сонці, розміряно падав дрібненьким дощовинням. Струмінь старанно скеровував пожежник, який до пояса виступав споза огорожі і мав обличчя червонясте, а вираз такий зосереджений, суворий, ніби загодя вже гасив пожежу пристрастей, що незабаром мусила тут спалахнути.

Від политої землі брався приємний, терпкий запах, як це звичайно буває після перших крапель дощу, запах землі.

Мишко кілька разів глибоко втягнув у себе гірко-батьорне повітря.

В пам'яті зринуло щось дуже далеке й дороге. Лише на мить промайнув коловоріт села і розсунутий, щойно зрошений дощем рів...

Та хоч яке приємне було це повітря, Мишко відчув нагальну потребу закурити. З насолодою ковтнув він п'яного диму і пішов собі довкола майдану, міркуючи про футбол, позираючи на шосе, звідки надходили глядачі.

Щохвилини їх прибувало рясніше. Мишкові ставало непокійніше. І була в той же час якась несвідома, у глибинах прихована певність, що найголовніше трапиться згодом.

Може, навіть краще, що воно трапиться згодом. Він уже не відчував, як учора, тихої, гризотної самотності.

Тепер була в нього людина, незнана й близька, незнана й хвилююча.

— А цікаво, як же її звати?

Він перебирав у пам'яті чимало різних імен, але на жодному не міг зупинитись.

Виякала ще одна маленька загадковість, і він тішив себе, що сьогодні ж її розгадає.

Згодом почувся застережливий поклик — треба було хутчіє стати обіч і дати місце пересувній кольористій будці з морозивом, що поспішала розташуватись якраз наprivході.

Тут же, мов ті шапкасті гриби, непомітно вирости дві бабусі з насінням, і Мишко купив аж три склянки.

Не встиг озирнутися, як з'явилося двоє парубійків із тромбом та бубном. На обличчях їх ясніло самозадоволення й самоповага. Вони добре знали, що справляють інтригуюче враження, знали також, що для цієї приємної ролі час у них обмежений (от-от надійде решта оркестру), і тому вирішили враження підсилити, збудити ще більшу до себе увагу. Тромбоніст, додержуючи заклопотаного вигляду, зараз же почав продмухувати інструмент і ніби ненароком видобув з нього кілька раптових, уривчастих, лунких нот. Майже водночас, ніби ненароком, бубнув бубон, що, здається, мав намір скотитися з лавки. Їх враз обступили з усіх боків не тільки діти й молодь, але й дорослі.

Натовп зростав. Мишко відчував уже легкість, піднесення, що завжди сповняли його, коли він потрапляв у натовп. Суцільна погойдливість юрби, її могутній подих, мвогомовна й мвогобарвна рухливість завжди збуджували Мишка, трохи п'янили.

Натовп зростав, і надвечірнє сонце, що наостанку купчило свої сили, падало щедрою зливою. Воно намагалося хутчіє напоїти всіх цих людей, що повиходили з вільготного мороку вибоїв і штреків.

Сонце мівливо перебігало, вигравало, спахкувало на їхніх обличчях, мружило очі.

Сонце викликало в них потребу відрадіше дивитись, частіше посміхатись.

Сонце примушувало їх голосніше й люб'язніше розмовляти, жвавіше й вільніше рухатись. Бодреною свіжиною насичувало, теплим настроєм переймало їх сонце.

Гримнув оркестр.

Юрба, мов на подане гасло, відразу хитнулась, замиготіла сотнями блискучих очей та різнокольорових убрань, загула ще сильніше.

Вона вже залучала до своїх надрів героїв сьогоднішнього свята, що надходили, як і личить героям, з певним запізненням.

Находили вони, молоді, засмаглі, аж мідяно-золотисті, аж брунатно-мідяні, в трусах, дехто в майках, дехто з непокритою головою. Були серед них і поставні, і м'язисті, були й трохи кволіші, куценькі. Але всі вони йшли сміливим, упевненим кроком, мали скупчено-заклопотаний вираз і гордовито-урочистий вигляд.

Це ані трохи не заважало декому з дорослих поважних глядачів найпростішим способом зупиняти своїх місцевих обранців і давати їм востаннє короткі, значливі накази:

— Васько! Юрчик! Глядіть же, не піддайсь!

— Щоб знали наших!

— Щоб наша взяла!

— Бо як тільки ви той... глядіть, хлопці!

Хлопці надмірно випинали й роздували свої груди, хотіли скидатися на атлетів. Вони задьорно підморгували, охоче й рішуче кивали головами,— о, звичайно, вони не такі, вони не піддадуться!

І так закортіло Мишкові бути вкупі з ними. Теж у безрукавці й трусах. Теж сміливо й гордовито виступати під звуки оркестру. Привертати до себе загальну увагу. Збуджувати цікавість. Брати відповідальність. Здійснювати надії. Як це хороше!

Конче треба вступити до місцевого гуртка.

Захопившись, він і не помітив, що промайнуло вже досить часу, і людський натовп встиг кількома рядами щільно обліпити паркан. А в натовпі, мабуть, пройшла вже і стоїть десь дівчина з чорним намистом.

Він занепокоєно шугнув поміж люди.

Він недбайливо штовхався, викликаючи чимало різких застережень, а то й погроз. Він пильно придивлявся, збуджуючи до себе зайву цікавість та кепкування. Старанно шукав, так поспішно й старанно, ніби те, чого він шукав, от-от мало зникнути, загинути навіки.

Він не знайшов дівчини в першому крилі глядачів.

Тривога зростала. Може, її взагалі тут нема? Може, все це вигадки? Нездійснима річ? Сон? Дим?

Він ретельно кинувся далі.

На самому розі паркана, де починалось нове крило, несподівано пролунав знайомий голос:

— Куди ти, землячок?

Він механічно озирнувся. Перед ним близьенько стояв Ромка з виразом здивовання і такої радості, неначе вони були великі друзі і давно вже не бачились.

Мишко знітився. Він хотів, не відповідаючи, пройти далі. Але той похопився, бічма заступив дорогу:

— Стривай, куди ж ти?

Найдивніше було, що в очах Ромки тріпотіла радість, а голос звучав сумирно, навіть запобігливо.

Але, пильніше глянувши, Мишко помітив, зрозумів, відчув, що це не так. У глибині очей постеріг він і настороженість, і сум'ятність, і трепетні вогники того особливого сміху, що завжди був Ромці на сторожі, що ним завжди він міг шалапутно бризнути собі на захист.

Хто зна, що цей шалапут мав на думці зробити наступної ж хвилини?

Мишко знову намірився пройти далі. Той заступив дорогу:

— Та почекай, товаришок. Куди це тобі так приспіло?

Мишко обурився, глянув через голову з викликом. І все ж таки Ромчині очі привітно посміхалися, хоч з більшим уже непокоєм і сторожкістю.

Ну, хто зна, що готував цей Ромка?

Хто припустив би, що цей легковажний хлоп'яга щиро шукає ближчих взаємин? Особливо після сьогоднішньої сугучки, після неприємних вичитувань у шахті.

Вони якраз мусили збільшити Ромчине упередження, підсилити неприязнь. Недарма бо Ромка після сутички ані в шахті, ані потім у казармі жодним словом до Мишка не звернувся. Навіть не дивився в його бік. І якщо тепер він, навмисне сюди завітавши, почав підсипатися, то це теж недарма. Якись хитрощі. Треба бути обережним.

Ромка вийняв свіжу пачку цигарок і, підморгнувши, запропонував:

— Тут уже, брат, можна. Ану! Моїх!

— Ні, дякую.

— Та брось. Бери, коли вгощають.

— Не хочу.

— Та бери.

Тон серйозної добродушності, якого він намагався прибрати, йому не личив. Було враження, що він вдає, хитрує. Здавалось, що справа з цигарками має якийсь принципіальне значення, бо занадто вже він припрошав.

Це підсилювало підозру.

— Дякую. В мене свої.

Найкраще було б на цьому балачку припинити і піти собі геть. Але Мишко сягнув уже рукою по свої цигарки. Виймаючи, він зачепив з кишені насіння, розсипав. Це одразу нагадало за дівчину, бо, власне, для неї ж купив він насіння. І от, замість швидше знайти її, він мусив тепер ка-зна чого стовбичити отут на самому розі, гаяти час, розважати Ромку, шалапутного хлопця.

Взяла злість.

— А! В тебе насіння? — зрадив Ромка. — Ну, давай, браток, насіння!

Перемігши себе, Мишко насипав з досади повнісіньку жменю.

— Ну, ходімо, — запропонував Ромка, — почалося вже. Подивимось.

Тепер кінчик випорскував назовні. Не інакше як цей хитрий Ромка встиг довідатись про його зустріч із дівчиною і хоче стати на перешкоді.

— Нам не по дорозі, — коротко, сухо кинув Мишко.

— Та брось. Чого ти сердишся?

— Я не сержусь. Але нам — ти чув? — не по дорозі.

— Ог чудак! — знизав Ромка плечима.

І коли Мишко, теж сіпнувши плечем, рішуче почав протискатися далі, Ромка гукнув йому ще раз занепокоєним, ображеним голосом:

— Стривай, чуєш?

Мишко не оглянувся.

— Чуєш, ти?

А потім долетіло і впало зневагою, докором, пересердам:

— Задавака ...

Мишко почув, але вдав, що не чує — не оглянувся.

Зараз це безглузде слово прозвучало так, ніби Ромка вкладав у нього більше власної образи, ніж бажання образити когось другого. Після сьогоднішнього випадку в шахті у Мишка зарілося вже чимало нових думок, він уже дивився ширше, стояв вище над подібні глузливі витівки, і ця допірішня витівка не дуже його зачепила.

Він згадав, що сьогодні під землею так само Ромка пропонував закурити, так само odmовився Мишко, так само обурився Ромка з відмови і лайнувся прозвищем. Тоді це Мишка розгнівало. Тепер ні. Він уже не скипів, не зупинився погрозово, навіть не оглянувся. І не тому, що поспішав. А тому, що від сьогодні в ньому взагалі почалась якась зміна.

Багато втратив в його очах сам Ромка, зазнавши догани від шахтарів.

Під впливом цих же розмов у шахті прокинулась і в нього ширша думка про відношення до людей, до товаришів, до життєвих явищ.

Було так, ніби досі щось плуталось, заважало, а тепер починало поволі розв'язуватись, ізсуватись, зникати. Ставало вільніше, простіше, легше. Більше самовпевненості, більше незалежності від яких завгодно навмисних чи несвідомих кепкувань.

Неприємно тільки, що між ним і Ромкою утворилась зайва напруженість. Але як інакше бути, коли ось - ось

на дорозі може знову виникнути прачіпливий Ромка, знову щось сумнівне вигадати?

Обережність не зашкодить. Треба стежити на два боки, щоб не навести й Ромку на той потайний слід, яким він пішов далі, розшукуючи дівчину.

Це вимагало і сприту і терпіння. Головне — терпіння. От уже кінчалось друге крило натовпу, а дівчини з чорним намистом він однаково не бачив.

Це вимагало терпіння і часу. Бо поки він перевірів третє, найгустіше крило, минуло хвилин десять. І в третьому крилі він її не знайшов.

Лишалось четверте, з головним ходом на спортивний майдан. Там здіймалась надто висока огорожа, і глядачів з того боку було зовсім мало.

Дівчини нема.

Невже й тепер, як учора, після довгих та майже безнадійних турбот він несподівано стикнеться з нею в юрбі?

Вдруге обійшов майдан. Ніде не було.

Спізнилась?

Чи щось трапилось?

Ще раз обійшов. Ще раз оглянув. Мабуть, щось трапилось. Від початку вже минуло часу багато. Вже й спізнюватись пізно.

Мишко губився. Він тинявся поза гуртом, втрачав певність і зрозуміти не міг, навіщо його обдурили.

Був злий. Готовий був піти додому. Вже навіть одійшов, але в кишенях натрапив на насіння. А може?.. Шкода ж так швидко. Передумав. Повернувся у натовп, у найгустіше місце натовпу.

Будь-що-будь — принаймні, додивиться кінець змагань.

Мишко на грі розумівся погано. Коли ж протиснувся й побачив, що завзяття грачів закипає, що вони доходять такого сприту, як і сам верткий м'яч, що вираз їхніх облич стільки ж напружений, скільки й погрозовий, що натовп хвилинами зовсім стихає, аж завмирає, або раптово й радісно скрикує, — він і сам почав перейматися захватом.

І сам мало-мало не скрикнув. Не повірив очам своїм:

там, на спортивному полі, серед інших учасників, була дівчина — тільки без чорного намиста. Та сама дівчина, тільки без намиста. У білій блузі, у темносиній спідничці, ловкенько й коротко підібганій для зручності.

Він уже не пропускав жодного її руху. Він так жадібно сприймав кожний найменший її рух, ніби й сам змагався.

Думкою, почуттям, всією істотою він був уже там. Як і вона, хвилювався він, коли м'яч робив у повітрі лукаву спіраль. Як і вона, — здавалося йому, — вгинався, щоб захиститись чи захистити, як і вона, легко й бистро шугав у напад.

Лише згодом, коли перше здивовання й захват одлинули, він відчув себе сторонньою особою, звичайним глядачем і поглянув на все збоку, споза бар'єру. Тоді він сповнився до дівчини що більшої поваги. Стала вона йому ще дорожча, але неприступніша.

І знову набігла та згадка, від якої він раз-у-раз хмурнів. Адже між ними є прикра неясність. Він бовкнув учора дурницю, якої не наважився одразу виправити.

Тепер її виправити важче.

Він згадав літнього вибійника, що говорив з лагідною усмішкою спокійно й переконливо. Він згадав слова: «Це все одно, якби ти сміявся, що він... ну, що він вугілля тягне». Згадав і збентежився.

Ще бракувало йому глибшого життєвого досвіду, що знає цінну цінностей, знає місце цінностей і допомагає правдиво зважувати людей та речі. Але, помиляючись, він досвід набував.

От він мріяв бути інженером чи техніком, але хіба він має право, хіба може легковажити свою теперішню працю?

Хіба, працюючи сам під землею, не може він оцінити важливість цієї праці? Хіба не мусить її поважати? Як же він учора допустився такої дурниці, майже брехні?

Випадок?

Але він ще не знав, що випадки теж мають свої причини. Не розумів, яке значення іноді мають сторонні

сумнівні впливи, як запопадають вони молодих, недосить загартованих, які взагалі ще незжиті бувають вони не тільки по глухих закутках, але й на великих шляхах.

І йому кортіло швидше зустрітися з дівчиною, швидше цю справу розв'язати. Він одразу скаже: вчора я вам збрехав. Так найкраще.

Чекати довелося з півгодини.

Тоді тільки насторожений, в судільну істоту поєднаний, величезний натовп очутився. Востаннє завмер на мить у напруженні і прокинувся громом щедрих оплесків, сміху, вигуків, найбурхливіших виявів задоволення і вдячності.

Матч скінчений.

В натовпі говорили, що «наша взяла», що «Маріуполь» хоч як старався та хитрував, а «Капітальна» йому все ж таки здорово набила. Тепер пам'ятатимуть. І Мишко був дуже радий, наче сам змагався й виборював славу місцевої команди.

Підхоплений натовпом, він швидко одлинув од бар'єра. Його силоміць зносило. Він силоміць затримався через кілька кроків. Тоді одступився вбік, де менше вирувало. Але це заважало швидше потрапити до головного виходу: там гримів оркестр і якраз там мусили бути учасники змагання.

Добутися можна було довкола паркана або навпростець через шумний людський потік.

Він довго не думав. Він уже загребисто протискався крізь натовп.

Біля виходу гуртувалися засмаглі й потомлені герої дня. Їх оточувало коло найзацікавленіших глядачів. Їх обдаровували теплими усмішками, нестримними вигуками, найщирішою хвалою. Тут же згадували про найяскравіші моменти гри і жваво обмінювались думками.

Герої, як і личить справжнім героям, визнавали багато переваг у своїх супротивників, віддавали переможеним великодушну честь і вкупі з своїми прихильниками, оточені заздрістю й славою, поволі рушали з майдану.

Серед інших побачив Мишко і знайому дівчину. Була

вона в товаристві кількох веселих друзів. Один жартома ловив її за руку. Вона жартома ухилялась. Один сказав щось кумедне. Вона сміялась. І той, що сказав, що примусив сміятись, був Ромка.

Мишко відсахнувся.

Цей неможливий хлопчисько наче знав про його таємницю і вирішив увесь час ставати на заваді. Звідки ж він узявся? А втім, чи довго шалапутному Ромці? Він може прилипнути де завгодно, до кого завгодно і зразу розважати, як ось розважає цю дівчину.

Мишко не міг уже підійти. Він одступився, притаївся. Тільки встиг почути уривок розмови:

— Аня! Слово честі, ви сьогодні грали як справжній чемпіон!

— О, да! А ви сумнівались? Я така. Я можу!

— Теж... задавака!— насмішкувато кинув Ромка.

І це найбільше Мишка здивувало.

Він мимоволі озирнувся в той бік.

Вона повагом поправила косинку і, не помітивши, пройшла повз нього.

V

Вранці, коли Мишко прокинувся й заквапився на роботу, між ділом спало йому на думку, що є якась неприємність. Враз ізгадався вчорашній матч, згадалось, що Ромка повернувся до казарми пізно.

І водночас постало тверде рішення: більше не завадати собі мороки і знайомство припинити.

Шкода було гарних, втрачених назавжди хвилин. Шкода було самих сподівань, чудесних витворів уяви, тієї таємничості й трепету, що встигли виникнути довкола їхньої зустрічі й стати дорогими. Але треба покласти край.

На Ромку гніву не мав. Почував себе переможеним, погодився з цим, тільки не хотів нічого назовні виявляти. Найкраще поводитись так, ніби Ромка для нього не існує.

Як і вчора, вони мали бути в одній зміні. Чи йде Ромка,

чи пішов уже, він не знав, бо ні разу не глянув у той бік. Дуже кортіло, але не глянув.

З відчуттям бодай маленької переваги попростував він на шахтний двір.

У ламповій, що містилася серед двору, одержавши лампу й вертаючись, на вході хвилинку затримався.

Тут висіла контрольна дошка для надвірного робочого складу. Біля дошки серед інших шахтарів він помітив ніби знайому постать. Вона бистрим рухом почепила чи зняла нумерок. Потім так само бистро, звично розчинила скрипляві двері.

Вражений, але ще не певний, він чимдуж кинувся за нею. Він наздогнав її, і, стикнувшись віч - на - віч, стали вони як укопані.

В зашкарубких, трохи скоцюрблених робочих черевиках, у зашерхлому робочому вбранні, у старому капелюсі з похилими крисами, трохи важкуватий, трохи незграбний, з лампою в руках і з виразом превеликого здивовання та радості на чистому ще обличчі стояв Мишко.

В таких же шкарубких черевиках, у такому ж брудному, заношеному робочому вбранні, пов'язана рябенькою хусточкою, неймовірно здивована і теж зраділа — стояла вона.

Стояли обоє, як видалось їм, дуже довго, і обом бракувало сміливості, щоб мовити перше слово.

— Як же це так? — наважився, кінець - кінцем, Мишко.

Дівчина посміхнулася, подумала і, переборюючи сум'ятність, тихо відповіла:

— Дуже просто.

— Значить, і ви тут? — захопився Мишко, ще й досі не ймучи собі віри.

— І я тут.

— Де ж ви тут?

— А он, на горі. На вивозі.

Ще раз пильно глянувши одне одному в вічі, вони одне одного цілком зрозуміли. Вони вже ніколи не говоритимуть про свою маленьку неприємну таємницю, але й ніколи про неї не забудуть.

— Значить, і ви тут? — повільно, розгадливо перепитав Мишко.

Над ним, як і над нею, тяжив іще напад великого здивовання. Перебуваючи в цьому полоні, не все він міг іще собі пояснити. Він дивився на неї зацікавлено, ніби вперше зустрів.

Бо й справді, як слід він її бачив уперше.

Тепер він не забуде цей гарний, трохи продовгастий овал обличчя, бистрий змах тонких і темних брів над рівним носом, темні, сторожкі очі, неможливі очі, такі, ніби вони щось особливе знають.

Дуже й дуже бракувало чорного намиста. Уява звикла до нього, і, хоч його не було, уява все одно бачила намисто. Він пожадливо ловив кожну найменшу ознаку, всмоктував все до останньої риски. Навряд щоб потім він уже не міг собі пригадати обличчя і всю постать, міцну, струнку, ловку, дарма що була вона зодягнена в старе, безформне вбрання і в шкарубкі безформні черевики.

«Ви грали, як справжній чемпіон» — згадав він учорашню захоплену фразу і поглянув сам захоплено.

В цьому напруженні думка блискавично передалася. Вона спитала:

— А чому ви не приходили вчора на матч?

— Я був.

— А чому ж я вас не бачила?

— А я вас бачив.

— А де ж ви ділися, як ви були?

— А я не хотів заважати вам.

— Цебто?

— Ну, розумієте... біля вас там стільки людей... весело було вам і без мене.

— Е, це вже ви... це вже мені не подобається.

Він уже й сам шкодував, що так невдало, з недоречним прибідкуванням повернув розмову. Навіщо? Кому це потрібно? Хотів швидше виправити, але нараз почувся знайомий голос:

— А, землячок!..

Він упізнав. За інших обставин він удав би, що не

чує. Тепер все змінилось. І, почувавши незалежність, упевненість, він спокійно глянув на Ромку, що з лампою в руках стояв уже поруч, спокійно, усмішкувато спитав:

— Ну, який я тобі землячок, скажи на милість?

— Як то який?— здивувався Ромка.— Чули, Аня? Ще й питає!

— А який? Я теж не розумію.

— От народ, ей-право,—перебільшено кумедно розвів Ромка руками.— Скажи, браток, де ти працюєш? Під землею— правда? А я де працюю? Теж під землею. Земляки ми з тобою, чи ні?

Дівчина засміялась. Засміявся Ромка. Останнім, не втерпівши, засміявся й Мишко.

— А поки ми ще на землі, давай, землячок, курнемо.

Мишко не одмовився. Що тепер різні сумніви останніх днів? Що там всякі упередження й непорозуміння? Чому б і не закурити?

— Ну, давай... щоб дома не журились.

Ромка кілька разів хутко поглянув то на нього, то на дівчину. Хоч як вільно він поводився, але видно було, що йому чогось бракує. Може, на нього вплинула сама зустріч? Не сподівався, може, що їхній новачок так швидко заведе знайомства, що дівчина так швидко почне обдаровувати новачка увагою?

Була хвилина— Мишко її добре постеріг— коли в Ромчиних очах зникли усмішкуваті вогники, і вираз став спокійніший, зосередженіший, серйозніший. Була така хвилина, і Ромка злегка доторкнувся рукою до Мишкового плеча, трохи ніяковіючи, просто, неголосно сказав:

— Ти не сердься на мене, землячок... Я не хотів... розумієш?

Дівчина зацікавилась. Але ні Ромка, ні Мишко не хотіли розповідати— справа, мовляв, особиста. Дівчина все ж була невідступна, і Ромка перший піддався.

Справа, мовляв, така, що цей Мишко все за культурою турбується, і він вигдав на нього дражливе слово. Він хотів тільки пожартувати, не образати. Учора, між

іншим, на футболі він уже пробував порозумітися — не вийшло. Так оце він тепер.

— Он як! — звела дівчина тонкі брови і змовно, заохотливо кивнула до Мишка головою:

— А ви не звертайте на них уваги. Робіть, як я роблю. Вчіться та інших вчіть. До речі, у нас же тут є різні гуртки. Приходьте сьогодні до клубу.

— Добре.

— Тоді й поговоримо. Видко буде. Чи, може, ви взагалі дуже образливий? Може, й мені не забули?

— Чого?

— А що я вас вороною назвала.

— А то ви?

— Авжеж.

Обоє дзвінко засміялись. Зареготав і Ромка. Однак їм усім перебили: час до роботи.

Дівчина рушила на естакаду. Вони — до групи, що ладналась на кліть.

— Так я прийду! Чуєте? — гукнув Мишко.

Вона привітно махнула рукою. Ромка весело відповів, хоч це найменше його стосувалося, і почав з Мишком дальшу розмову.

Була теплінь і справжня молодість. Та молодість, що ходить бистро і не завжди встигає поглянути під ноги: хіба їй страшно, якщо й спіткнеться? Заохочена, поспішна, вона іноді береться навмання, іноді хапає речі наосліп, вона збивається чи обпікає руки, проте з усмішкою збільшує досвід і з певністю простує наперед, — примхлива, нестримна, непереможна молодість.

В гурті, що ладнався на кліть, одразу ж охопили і Ромку і Мишка інші інтереси.

Тут жваво говорили про останні цифри з таблиць шахткому, сперечалися, нахвалялися, сміялися, билися об заклад.

Їхня група вчора хоч і була в небезпеці, хоч і зазнала перешкод, а все ж вийшла нарівно. Сьогодні вона мусила стати попереду. Конче.

І Мишко з Ромкою з іншими ступили до погойдливої кліті, щоб через хвилину вкупі з іншими полетіти в зна-

Йому, чорну глибіню. Він раптом згадав за дівчину. Трохи дивно було думати про неї саме тут, у кліті, в тісному оточенні зосереджених, а то й похмурих людей. Але подобалось, що є в нього своя маленька таємниця. Ніхто, крім нього, не знав, що цими днями на «Капітальній» трапилась така собі звичайна, проста історія.

Кліть пішла.

Харків, січень 1930

ТАЙНА

(КІНОПОВІСТЬ)

I

Він молодий, добре зодягнений. Він сидить у твердому вагоні, біля вікна, спершись на висувний столик.

Навпроти — розмірено похитуючись, ще не може розлучитись зі сном літня жінка. На обличчі її блаженство, в куточок одвислих губів настирно просувається муха.

Він хоче скрадливо змахнути муху. Жінка півсвідомо розтуляє очі, але солодка дрімота важко зліплює повіки. Він посміхнувся, оглядаючи жінку. Внизу він помічає одкритий кошик, затиснений ногами жінки. З кошика, ледь-ледь ворущачи п'ятачком, стирчить рильце поросятка.

— Доброго ранку! — каже він голосно.

Жінка потяглась, сильніше стиснула ногами кошика, і поросля злегка кувікнуло. Пасажири, що сидять поруч, прийняли це як відповідь, засміялись.

Але з'являється провідник, недомислено, недовірливо оглядає купе. Треба приховати безквиткового «пасажира», і жінка, що прокинулась, поспіхом, сум'ятно засуває кошик далі під лавку. Треба приховати сум'яття, одвернути підозру, і всі починають весело вітати один одного з добрим ранком. Вітають також провідника. Він похмурий з безсонної ночі, але, звичайно, він підлещений. Обличчя його тепліє. Швидко відповівши, знизавши плечима, він верішуче, вайлуватю виходить.

Молодий шумно розчиняє вікно. В далині пропливають охоплені димом заводські труби, пропливають, мов крутоверхі кургани, чорні терикони шахт, башти копрів, шахтні будівлі.

І раптом, безладно змішуючись, все наростаючи, вривається у вікно потік гудків — це чудесне ранішнє гудіння Донбаса, коли здається, що сама земля розкрила величезну горлянку. Який хороший сонячний ранок!

Лишається один гудок — близько. Він гримить над кимсь, що спить у ліжку, опустивши собі на обличчя розгорнуту книгу. На ковдрі, мов друга ковдра, ще лежать у переміш розгорнуті книги, зошити.

Наближається піводягнена, посипана сивизною людина. На грудях того, що спить, розмірено похитується «Тригонометрія», і людина здіймає «Тригонометрію». Докірливо кивнувши головою, вона здіймає другу книжку з обличчя того, що спить, — це молода, зовсім молода дівчина. Людина доторкнулась до неї рукою, дівчина зосну недбайливо одсторонила руку.

Старий навшпиньках одійшов у куток до умивальника і, зачерпнувши в жменю води, знову наблизився. Дівчина саме розтулила очі, він бризнув їй в обличчя.

— Татку, ай! — скрикнула дівчина, пірнаючи під ковдру.

— А ти вставай, — сміється батько. — Сама Зіна вивувата, що їй хата тіснувата. І на шахту хочеш встигнути, і на іспит треба їхати. Одним возом на два ярмарки?

Зіна обережно, з лукавенькою усмішкою висовує ніс:

— Алеж на шахті всього два дні лишилось. А тоді: одним возом — прямо у виш.

Вона зривається на ноги, хапає батька, кружляє його в сонячному стовпі. Вона захопилась і жартома його лупцює. Скуйовджений, збентежений батько ледве вислизнув з її рук.

— Мамашин характер, — крекче він, розминаючи спину.

— Папашина кров, — сміється Зіна.

Ідучи до умивальника, вона значливо озирнулась:

— А на маму ви не дуже нарікайте. Зараз вона напевне вже їде, порося від тітки нам везе.

Чутно пронизливий свист, і виникає молодий, чуба-

тий, з задьорною посмішкою хлопець у кашкеті, зсунутому на потилицю, з довгим, пишним, у шкіряних помпонах батогом, загорнутим довкола шиї, мов шаль. Він підскакує до контрольної будки і, виструнчившись, як міліціонер, вказує руками на прохід:

— Дорогі шахтьорчики, будь ласка, в шахту,— жартівливо запрошує він.

Шахтарі, кожний по-своєму, йдуть. Вони йдуть, вливаючись у загальний людський потік, що посувається до шахтного «зданія».

Над дверима напис: «Контора шахти Карлівка». Тут дуже ожвавлена група. Погляди скеровані на велику чорну дошку, що висить поруч з дверима. Зінин батько зубком одбійного молотка проводить по напису, зробленому крейдою: «Сьома ділянка — добич 85%». В групі вирізняється його непокійна постать, голос його теж вирізняється в загальному гулі.

— І коли це скінчиться? Отже, є ділянки, де сто і більше.

— Цільні стахановські є. Дивись! — підтримав хтось з шахтарів, теж вказуючи на дошку.— Краща організація.

— І знову ж таки механізація,— підхопив батько.— У інших і долото голить, а у нас бритва не бере...

В розчиненому вікні контори високий огрядний завшахти взяв телефонну трубку. Він каже:

— Да, інженер по механізації мусить приїхати сьогодні. Що? Ну да, висилайте на станцію машину.

А шахтарі все прибувають, все густішає потік біля «зданія».

В юрбі, в робочому костюмі з'являється Зіна. Її зустрічає подруга.

— Сашко вам пише? — спитала подруга.

Зіна відповіла стверливо.

— А мені от не пише. Зарозумівся. Забув,— прикро, роздражнено сказала подруга.

— Та що ти? — обняла її Зіна, намагаючись заспокоїти.— Сашко тебе сватати хоче. Любить.

— Неправда! Я чула інше. Коли люблять — пам'ятають. А ти навмисне підбріхуєш,— сіпнула плечем дівчина, різко відсторонилась.

— Крутий у тебе норов, Валю. Так і Сашкові напишу,— підкреслено пообіцяла Зіна.

Іх помітив той самий коногон, проводжає захопленим поглядом. Потім, не втерпівши, скрадається, йде якийсь час ззаду, готуючись чи то доторкнутись, чи просто привітатись,— і зненацька свистить. Зіна здригнулась, розсердилась. Валя усміхнулась. Коногон просить вибачити, хоче взяти Зіну за руку, але вона одштовхнула його.

— Все задаєшся, уникаєш мене, Зіно,— з докором сказав коногон. А Валя кинула йому півонію. Він взяв під руку Валю.

— Все помиляєшся, Ромко,— відповіла коногону Зіна.

Ромка глянув запитливо, трохи розгубився. Зіна ще раз кивнула головою. Надія, радість засяяли на обличчі коногона, і він поривчасто дав Зіні півонію. Ту ж хвилину Валя висмикнула свою руку, одвернулась.

— Валю... а як же Сашко?— з грайливою легкою усмішкою, хоча й здивовано, спитала Зіна і поспішила віддати їй квітку.

— Так і Сашкові своєму напиши,— примруживши очі, гордовито, з викликом підвела голову Валя і знову кинула квітку Ромці.

Ромка — Зіні. Зіна розсміялась і приколола квітку до Ромчиного кашкета.

Наче крилами, наче готуючись злетіти, широко змахнув Ромка руками, і тоді злетіла пісня:

Я люблю, не заважай,
Тайни тут немає.
Ой, Донбас, гарячий край!
Серце закипає.

Пісню заглушив гудок. Юрба захвилювалась. Хтось прихапцем дожовує хліб, хтось допалює останню цигарку.

Батько з бригадою йде штреком. Він кличе товаришів убік. Шахтарі хвилину вагаються, потім повертають за батьком в бічний хід. Перед ними пологий шар, на якому починає роботу зарубна машина.

— От нам би її на крутий посватать і зразу добич двигнемо, — намагаючись переконати, захопити, каже батько і звертається до машиніста:

— Так надумався, Кузьмич? Там у нас на крутому якраз новий гезенок пробили.

— Да, — відповідає машиніст, — зірветься на крутому.

— Погано ти надумався. То ж не товар, що лежить, а товар, що біжить. Така машина — і півділа робить.

— Попробуй сам — повіриш нам. Рубайте, хлопці, як рубали, а це не вийде.

— Ех, жаль, — здосадовано похитав старий головою. — Швидше б мій Сашко з армії приїздив.

— А що Сашко? Такий же машиніст, — образився Кузьмич.

— Та не такий, — значливо підвів палець батько. — В мотомехчастині служить. Наука!

— Не штука наука, а штука голова, — клацнув себе по лобу Кузьмич.

— Ну, у справного й долото рибу ловить. Видать, Кузьмич, по голові — не по тобі шапка.

Все чіткіше проступають окреслення коня. Кінь стоїть, запряжений в партію навантажених вагонеток. Ромка, сівши навпочепки і насвистуючи мотив тієї ж пісеньки, крутить у руках кашкет, зосереджено поправляє квітку.

Батько, що проходить повз нього з шахтарями, не втерпів:

— Теж мені возить, як мертвий дише!

— Як рубаєте, так і вожу. Дякувати, папашо, відпочивать з вами можна.

Чіпнуло батька. Схопив, шпурнув квітку:

— Не базікай! Сьогодні пусто, завтра густо. Ми тебе ще попаримо.

Ромка бережно підняв квітку, стріпнув нею, сховав за пазуху.

— Мене? — здивовано спитав він і, прискочивши збоку на вагонетку, додав: — Піший кінному не товариш!

Він хвацько свиснув на коня. Партія з грюкотом покотилась.

Котиться громохка навантажена вагонетка, і, причепившись збоку, стоїть на ній Зіна. Обличчя вимащене вугіллям, — не впізнати зразу. Тут же, на естакаді, у вугільній куряві миготять ще вагонетки з такими ж вимашченими дівчатами. В брязкоті й грюкоті звучить пісня:

Я люблю, не заважай,
Полюби другого.
Ой, Донбас, гарячий край! —
Не знайду такого.
Серцю волі не давай,
Озирнися вчасно.
Ой, Донбас, гарячий край,
Молодий Донбас мій!

На висипці, де стикнулось багато вагонеток, дівчата збились гуртом. Зіні сказали:

— Хоч ти, Зіна, і бригадир, а одриватись почала. Гуляти з нами не виходиш.

— Та що ви? Готуюсь я, вчусь. Позавтра на іспити їхати.

І розштовхуючи інших, ковзнула наперед Валя:

— Да, да! Вона, дівчата, приховується — інженерством захопилась.

Дівчата насторожено перезирнулись — загадково посміхнулись:

— Інженером? — вчувся чийсь умисний голос.

— Та ні, — заперечила Зіна, хотіла краще пояснити, але до неї щільно підсунулась Валя і, закинувши голову, жартівливо заспівала:

Я люблю, не заважай!..

Дівчата, відхопивши жарт і пісню, знову засміялись.

Сміх у вагоні. Порося вистрибнуло з кошика й побігло коридором. Зінина мати розгубилась. Молодий її

сусіда кинувся навздогін за втікачем. Решта пасажирів теж намагаються допомогти. Загальна колотнеча. Порося верещить, забившись під лавку. Молодик, захопившись гонитвою, теж заліз під лавку. Нарешті він витягнув порося, затиснув йому рильце і, прихвалюваний всіма, передав матері. Вона зворушена. Вона дякує і, озираючись непокоїно, чи нема провідника, поспішає до свого купе.

Але там, де впіймано було порося, лежить розкрита кишенькова портфелька. Бородатий пасажир підняв. Поки інші кличуть хазяїна, пасажир читає папірця, що випорснув з портфельки:

Шахта Карлівка.

Рудоуправління надсилає до вас машиніста зарубної Андрія Бутенка і просить допомогти йому в застосуванні за його методом зарубної машини на крутоспадних шарах.

На такому крутоспадному шарі, у приступку рубає вугілля батько. З сусіднього приступка підповзає другий вибійник. Батько, кинувши рубати, рукавом стер піт з обличчя.

— У тебе, бачу, теж твердий,— похмуро каже вибійник.— Як скупий, сиплется.

— Коли далі так, з планом засиплемось,— плюнув спересердя батько.— От чорт!

І ще більше розгнівавшись, ніби воюючи, ніби кулет мет скеровуючи, поривчасто направив він у вугілля тремтливий стукітливий молоток. Пилюга поглинула їх.

За пилюгою все глухіший стукіт молотка. Він переходить в уповільнений стукіт вагонних коліс. Поїзд, прогудивши, зупинився. Чутно сюрчки. Тороплено виходять пасажири, серед них мати. Останнім протовпився Андрій, і стіна вагонів одразу посунула далі.

На тлі вагонів, що одбігають, біля вокзалу жде авто. Андрій, проходячи повз нього, питає у шофера дорогу. Той вказав рукою, але коли Андрій, подякувавши, пішов далі, шофер захопився, затримав його:

— А ви не інженер будете? Ось, мабуть, за вами й послали.

— Нікого ж більше нема? Значить, я,— усміхнувся Андрій.

Він хотів було показати документи, але шофер заспокоїв, погодився й так. Андрій почастував його цигаркою, сів поруч.

Проминувши станційне селище, авто виїздить у степ. Мати йде дорогою, несе знайомий кошик. Вони випереджають її. Андрій привітно махнув рукою. Тут же він зробив знак шоферові, щоб зупинити машину, і кивнув йому на матір, попросив підвезти. Мати хутенько сіла ззаду, здивована і вдячна.

Кілька рук упереміш. Вимахує Зіна, яку ледве можна впізнати під маскою вугільного пилу. Вимахують запислені, вимашчені дівчата біля дверей, на яких напис: «Жіноча лазня». Віддалік відповідають їм такі ж брудні після зміни хлопці.

Але Ромка не втерпів. Він свиснув, хляснув батогом, як з пістоля, і ринув уперед. Дівчата шумним сполоханим табунцем поспішають до лазні. Ромка, наближаючись, заспокоює їх, притискає руку до серця, всім присягається, що кохає. Тоді Зіна, мов би обурившись, вихопила в нього батіг, захопнула двері.

Ззаду гримнув сміх. Ромка збентежений. Лишитися без батога — втратити гідність. Він стукає. Він складає руки трубною, зазирає в щілину. Потім сідає під дверима з твердим наміром довго ждати. Батіг ляснув по той бік. Ромка скочив як підхльоснутий, затарабанив на всю силу.

Двері розчинились. Невдоволена перебільшеним шумом, Зіна недбайливо кинула батіг. Але Ромка зловчився і разом з батогом грубо потягнув за поріг і саму Зіну. Вона, розгнівавшись, так штовхнула, що Ромка втратив рівновагу, геть поточився на руки товаришів, які підоспіли. Йому це образливо, йому соромно перед своїми.

— За що ж? — виблиснув він білками, підняв голос.

Валя вискочила наперед, готова знову втрутитись, але Зіна смикнула її, одсторонила, сказала поспіхом і весело:

— Я люблю, не заважай...

Решта, сміючись, дружно підхопили пісню.

Пісня звучить за клубкуватою, як хмара, парою. В прогалинах, прозорих, мов димок, мигтять постаті дівчат, які купаються. Окреслення стрункого, молодого тіла. Зіна під душем, і тіло, як пружина. Здається, що воно дзвенить, коли падають бризки. Зіна бризкає на когось, чутно зойк, і сама вона злегка зойкає від чужих бризок. Голоси тонуть в шумі води. Хвилина живого перетворення: у вимурзаних, незугарних постатях відроджуються хороші дівчата; обличчя, тіло знову чисті, сяють свіжиною.

Витираючись, причепурюючись, Валя наспівує частушку:

Кохаємось з моїм милим
По новій по моді,—
В шахті милій на сто сорок,
А я на породі.

Тут же Зіна:

Все вугілля погоріло,
Лишається один жар.
Всіх любила та й кинула,
А шахтьора кинуть жаль.

Валя:

— Чи ж так? Все одно знаємо, що ти інженером захопилась.

Зіна:

— Правда! Дуже хочу бути інженером.

— Молодець, Зінка! Даєш комсомол! — підхоплюють дівчата, але з загального шуму знову вирізняється голос Валі:

— І нічого тут особливого. І я вчусь. І робітники тепер такі пішли, що й перед інженерами не поступаються.

— А все таки інженер — це організатор, — зауважила Зіна.

— А все таки без хороших робітників і в нього діло не посунеться,— заперечила Валя.

Дівчина, охопивши за плечі Валю і Зіну, жартівливо зблизила, стукнула їх:

— Один одного варті!

Чистенька, причепурена Зіна вийшла з контрольної будки. Різко скрикнув гудок авто. Зіна ледве встигла одскочити, опинившись біля самої машини. Андрій вистрибнув, стривожений переляком Зіни, і заспокійливо взяв її за плечі. Вона повільно пустила руки, притиснуті до грудей, винувато посміхнулась. Очі зустрілись, насторожились. Зіна одвела очі, пройшла далі. Він озирнувся, ту ж хвилину озирнулась вона. Незручність і непокій.

— Скажіть, як мені краще пройти до контори? — спитав Андрій.

— А от угору,— охоче показала Зіна,— потім трохи ліворуч, потім праворуч.

— Потім ліворуч, потім праворуч,— машинально повторив Андрій, поводячи пальцем і більше дивлячись на Зіну, ніж на вказувану йому путь.— Ах, да! Тепер ясно. Дякую.

Він зник у проході, а Зіна підбігла до шофера, що запалює нову цигарку.

— Кого це ви привезли?

Шофер знизав плечима:

— Інженер якийсь.

II

— Да, я робочий,— сказав Андрій.

В кабінеті завшахти сидять іще начальник ділянки та кілька чоловіка з шахтного керівництва. На столі, серед інших паперів, супровідний лист Андрія. Погляди ковзають з документа на Андрія, погляди порівнюють, проймають. Велике зацікавлення.

— Звичайно, я вчився,— продовжує Андрій.— Курси

робочі, техіспити склав. Технікою взагалі давно цікавлюсь.

Він виїняв ще папірця, розгорнув. Всі зразу присунулись, схилились.

Схилившись над столом, обідають батько, мати, Зіна. Коли стара підвела голову, обличчя її сяє, сміх душить.

— Поросся таки витягнув,— аж захинається мати.— Потім дивлюсь: на машині їде, машину зупиняє і мене бере. Мабуть, інженер якийсь. Аж до повороту підвіз.

Зіна пустила ложку:

— Да, да! Інженер. Я теж його бачила.

Вона зраділа і зніяковіла. Батько скоса поглянув на неї.

— І гарний який, правда? Ти бачила?— захоплюється мати.

— І культурний. Ох, і хлопець!

— Просто закохалась стара,— посміхнувся батько.— Згадаю та охну.

— Не моя вже пора. Мовчу та сохну,— в тон йому відповідала мати, теж скоса глянувши на Зіну.— Хлопець справді хороший.

— Так хороших у нас багато.

— Багато, а це ще один.

— А ось ще один,— з робленою поважністю вказав на себе. Мати недбайливо одмахнулась.

Андрій міцно тисне руку завшахти, вдоволений розмовою.

— До речі, ось, як каже товариш начальник ділянки, у вас і гезенок пробитий, лава майже готова,— жестом посилається він на начальника ділянки.— Давайте зразу, давайте прискоримо.

Йому у відповідь кивають головами, і коли він їде, кілька чоловіка ще на ходу зацікавлено про щось розпитують його.

Завшахти лишився з начальником ділянки. Завшахти знову дивиться в супровідний лист, чухає, скривившись, шоку.

— Діло цікаве,— каже він,— хоч не дуже я до цих новин охочий. Він починає підраховувати, по черзі загиваючи пальці:

— Лаву, значить, треба звільнити — раз. Робочу силу перемістити — два.

— Графік порушити — три,— включився начальник ділянки.

— А тут квартал на носі! Кожний день дорогий, кожна хвилина! — в тривозі змахнув завшахти руками, запитливо звертаючись до сусіди, наче за порадою.

— Прискоримо... поволі,— примружившись, змовно і теж запитливо сказав начальник ділянки.

Дбайливо зодягнений, поголений, іде Андрій дорогою до парку. Він прогулюється, знайомиться з новою для нього місцевістю. Біля входу до парку — досить густий потік людей. Десять за дерев чутно музику, грає симфонічний оркестр.

На віддаленій лавці сидить Зіна, читає, робить нотатки. Андрій поволі наближається доріжкою саду, оглядає квітники. Якраз Зіна скінчила роботу, згорнула зошити і, підвівшись, збирається йти. Вони зустрілись. Обоє здивовані, радісно схвильовані.

— Минувся переляк? — на ходу спитав Андрій.

— Його й не було,— на ходу відповіла Зіна.

Він затримав крок, озирнувся, повернув за клумбу, вкриту високими кущами. виявилось, що Зіна теж повернула за дю клумбу, і обоє знову зустрілись. З несподіванки незручно затоптались на місці, даючи одне одному дорогу.

— А що ж було? — все таки спитав Андрій.

— Ваш переляк,— сказала Зіна.

Вони засміялись, пішли поруч, злегка торкнувшись плечима. Зіна, скося кидаючи оком на Андрія, ривками притискає півонію до уст.

— Смілива ви, значить? І квітка, як бачу, у вас теж смілива.

Вона насторожилась, зрозуміла. Вона змішалась і, придивляючись до квітки, шукаючи виходу, зронила:

— А мені дуже подобаються такі...

— Сміливі? — перепитав Андрій.

— Півонії, — поправила Зіна.

Знову засміялись, пішли твердіше.

— Ви часто буваєте тут? — повів Андрій рукою в бік лавки.

— Ні, іноді працювати приходжу, — вказала вона на зошити.

— Оце добре! — зрадів Андрій.

Зіна запитливо поглянула на нього.

— Працювати і... приходити сюди, — пояснив він. — Де ж ви вчитесь?

— Я готуюсь до інституту.

— Оце чудесно!

Пролунав свист. На повороті доріжки в далині з'явився Ромка в шумному оточенні своїх товаришів. Вони вже помітили Зіну, рушають сюди.

— Вибачте, я зараз зайнята, — заквапилась Зіна.

Андрій зробив рух, щоб затримати її, але вона дуже рішуча.

— А завтра теж о шостій ви будете тут працювати? — встиг він спитати, глянувши на годинник.

Зіна, віддаляючись, кивнула головою ствердливо й привітно. Та щойно повернула вона голову в той бік, де з'явився Ромка, як обличчя зразу витяглося, стало жорстким, суворим, ще рішучішим. Андрій гукнув услід:

— О шостій! Пам'ятайте ж добре!

— Дуже твердий він тут. Для початку, мабуть, і незручно, — чутно голос, потім рука намагає, розминає в пальцях вугілля, і слідом за рукою виникає обличчя начальника ділянки.

— Аби почати, а далі буде зручно, — звучить другий голос.

Це Андрій. Він у шахтарській брудній спецівці, з записною книжкою в руках. Його супроводжує кілька чоловіка, що обслуговують ділянку.

— Буде зручно, — бовкає третій голос, як луна, і всі озираються, шукають.

Згори, з приступка, вистромилась освітлена акумулятором голова батька.

— От і діждемось пори, виліземо з діри,— каже він з хитруватою задерикуватістю.

На обличчі його, вкритому вугільним пилом,— виблиск насторожених очей. Він схвилюваний. Собі ще віри не ймучи, запитує:

— Значить, зарубну посватаємо? Коли ж?

— Днів шість, коли з вашою допомогою,— діловито й весело відгукнувся Андрій, подаючи батькові кінець вимірювача.

— Сказано— зв'язано,— захопився батько, охоче допомагає.

Поки Андрій робить нотатки в книжці, він з великим зацікавленням розпитує одного з присутніх. Здивовання й радість міняються на виду.

Та коли група рушила далі, теплінь його зору, що проводжає, стьмявіла. Він сказав вибійникові:

— Жаль, Сашка мого нема. Сашко давно над цим ділом міркував.

До шахти під'їздить те саме авто, з тим самим шофером, але приїжджий новий: літня, трохи опасиста людина.

Вона з'являється в кабінеті завшахти, і начальник зраділо підводиться назустріч:

— А! Товариш Поплавський? А ми вас вчора ще ждали. Тут зразу для вас діло, але,— зам'явся він,— діло таке, що не почнеш зразу. Треба дуже дбайливо перевірити, вивчити.

Окульбачивши ніс окулярами, ледь-ледь ворущачи губами, мати сама собі читає газету. Щось дитяче, наївно-ясне проступає зараз у виразі цього старого, зморшками вкритого обличчя. Зіна, наспівуючи, причепурюється перед дзеркалом. Батько скручує цигарку.

— Хоч у тебе, стара, сьогодні й гурток, а все ж, будь ласка, приділи мені часинку, слухай,— добродушно звертається він до матері.

Щого розповідь — розповідь про те, як Андрій вивчав лаву.

— Оце хороший хлопець, — робить висновок батько. — Тут, стара, і закохатись не гріх.

— Згадай та охни, — одриваючись від читання, з усмішкою передражнила мати.

Зіна поглянула на годинник: незабаром шість. Вона захопила книжки і, на ходу поправляючи убрання, швидко вийшла.

Швидко вийшов, на ходу поправляючи краватку, Андрій. Біля порога його зупинив кур'єр:

— Товариш Бутенко?

— Да.

— Інженер Поплавський просить вас зараз на нараду, — і вручив Андрію папірця.

Андрій прочитав, зам'явся, непокійно озирнувся навкруги.

В парку, на лавці Зіна дочитала сторінку і непокійно озирнулася навкруги. Таку ж, як і вчора, півонію піднесла до уст, замислилася. Але це коротко. Одкинувши набіглу думку, Зіна знову взяла олівець, і рука її лягла на зошит, на рисунок.

Олівець посувається по лінії рисунка. Олівець у чоловічій руці. Це Андрій стоїть біля стінки і пояснює схему: крутоспадний шар, пересічений діагоналями і перпендикулярами. Видко, як вздовж шару спущено зарубну машину, що пересувається за допомогою лебідки, улаштованої на горішньому штрекові.

Серед присутніх вирізняється людина з простим, одкритим обличчям. Вона лягла руками на стіл, сперлася підборіддям у схрещені руки і дуже уважно слухає.

Поплавський підходить до схеми, придивляється. Андрій закінчує чергову відповідь:

— ... тут навіть доречно буде згадати, що катет дорівнює гіпотенузі, помноженій на синус протилежного або косинус прилягаючого кута.

— Не дорівнює, — каже Зіна, невдоволено одхиляю-

чись від зошита, потім ще раз допитливо затримуючись на обчисленнях. Вона кинула олівець. Вона нетерпляче знову зиркнула навкруги.

Тінь поборюваного нетерпіння пропливла на обличчі Андрія, коли він глянув на стінний годинник: незабаром сім. Але нарада поживається. Звідусіль подають запитання. Зберігаючи дорогий час, він відповідає коротко, швидко, і це додає діловитості. Всі задоволені.

Сувора, стурбована Зіна повела плечем:

— Інженер, а такий неточний.

Скінчилась нарада. Андрія ще затримують, жваво з ним розмовляють. Він теж задоволений з уваги, він захоплений успіхом і, затримуючись, охоче відповідає. Аж раптом похопившись, починає тиснути руки, швидко прощається.

Перед людиною, яка на нараді уважно його слухала, інші з пошаною розступаються. І коли Андрій ковзнув за двері, ця людина опинилася поруч з ним, пішла поруч, привітно спитала:

— Ви комсомолец?

— Ні.

— Не дорівнює, — каже задумана Зіна, зупинившись біля лавки і пускаючи розгорнутий зошит. — Він уже інженер...

Застукана тривожною думкою, вона враз випросталась, поглянула гордо і зім'яла, кинула квітку.

— Подумаєш, інженер! — кудись у просторінь, з викликом сказала вона, пішла.

Біля парку Андрій і його новий знайомий на хвилинку затримались, продовжуючи розмову. Андрій трохи нерішуче робить рух у бік парку. І в останню хвилину його супутник теж вирішив зайти до парку. Він взяв Андрія під руку.

— Хороше як тут! Стає красивим наш Донбас. Правда? — захватно каже він, звертаючи разом з Андрієм на знайому стежку.

— Да, да, — невиразно потверджує Андрій.

— Подобається мені все, що росте й процвітає, — широким жестом показав супутник на клумби, на дерева.

— Да, да,— проронив Андрій, наморщив лоб.

Знайома лавка порожня. Андрій обережно глянув навкруги, — погляд, блукаючи, знову повернувся до лавки. Біля лавки квітка. Андрій притьмом нагнувся, бережно підняв.

На обличчі супутника майнув неясний здогад. Він тонко, ніби питаючи і ніби вже розуміючи, усміхнувся.

— Подобаються мені такі... півонії, — поспішив пояснити Андрій.

— Да, да,— проронив тепер супутник, хлопнувши Андрія по плечу. Він тут же підморгнув Андрієві, сказав підбадьорливою співомовкою:

Милій креше вугольок,
Я кочу вагони.
У вибії йому пошлю я
Червоні піони.

Гудок. Надшахтний двір сповнений шахтарів і шуму. Одна зміна готується в шахту, друга щойно виїхала на-гора: білки очей та виблиск зубів, Андрій такий же чорнющий, на всіх схожий. Така ж і Зіна. В натовпі вони стикнулись. Вони торкнулись плечима. Йдуть поруч — невідомі, як у масках. І розходяться.

Але Ромка звик пізнавати Зіну. Скупчений і заклопотаний, він з'явився перед нею, хоче серйозно поговорити. Щойно розтулив він рота, як Зіна, недбайливо одмахнувшись, поринула в юрбу. Ні, він мусить наздогнати й сказати! І в цей час дівчата, що йшли позаду та бачили все, шумно вклинились. Хтось насмішкувато кинув:

— Вона зайнята інженером, а він туди ж воровить!

Валя додала, співчутливо зітхнувши:

— Спізнився, хлопче.

Довгим, недовірливим, а все ж занепокоєним поглядом провів їх Ромка. Потім заподажливо кинувся розштовхувати юрбу.

І ось він розштовхує вже кущі, як юрбу, обережно просовує голову. Перед ним знайома стежка саду. Зіна підходить до лавки, сідає навпроти. І коли він спробував сховати голову, вона помітила. Вона вражена. Ромка

застиг. Почуття незручності, провини, невдоволення з себе, побиваючи одне одного, обертаються врешті на широку усмішку. Ромка шукає виходу в жарті і починає висвистувати соловейком. Зіна мимоволі засміялась. Тоді Ромка посмілившись, вийшов, сів поруч.

— Досить жартів. Скажи мені тільки правду, ти дійсно захопилась інженером?

Зіна здивовано відсторонилась.

— І що тобі приверзлося? Ні.

Ромка, сумніваючись, крутнув головою:

— А по-моєму, захопилась. Тут, я знаю, тайна якась. Дівчата напевне говорили.

— А! — здогадалась Зіна, полегшено зітхнула. — Але взагалі, яке тобі діло?

— От бачиш! Значить, правда? — захвилювався Ромка. — Яким же інженером, коли не секрет?

— Ось, — показала Зіна свої книжки, зошити.

Перша сторінка горішнього зошиту надписана «Зіна Лобанова», і Зіна тут же грайливо жартома дописала: «захопилась інженером». І засміялась. Потім механічно по цьому написаному почала твердіше наводити олівцем. Ромка підозріло простежив за її рукою, уважно оглянув її.

— Досить жартів! Я бачу, що тут все одно якась тайна.

— А що тобі за діло? Да, тайна. Я люблю, — вказала вона на свої книжки, — не заважай.

І діловито розгорнула зошит.

Ще глибша, тривожніша недовіра пройняла Ромку. Пошукавши в кишені, він вийняв і бережно, як дорогоцінність, підніс їй на долоні засохлу півонію. Зіна досадно поглянула на квітку, на Ромку, потім враз здмухнула квітку з долоні.

— Несерйозний ти якийсь. Вітрогон, — сказала вона.

— Ні, я дуже серйозний... коногон, — з гідністю відповів Ромка, готуючись уже розгортати свою думку, але Зіна завовтузилась, втрачаючи терпіння, тривожно скидаючи очима на доріжку. І щойно намірилась вона встати, як Ромка схопив її за руки.

— Та не чіпляйся ти до мене! Я дуже зайнята.

— Я одчіплюсь, коли ти скажеш правду. Я не вірю. От скажи правду, скажи, щоб я повірив.

Вона сіпнула плечем, одсунулась. Він присунувся. Вона одвернулась, намагаючись заглибитися в роботу. Він нагнувся, намагаючись зазирнути їй в обличчя. Терпінню край. Вона рішуче підвелась, похапцем забирає свої речі. Ромка, не пускаючи, вхопив зошит. Зіна потягла. Він рвонув, і в руках його лишилось півсторінки з написами Зіни.

— Йди од мене! — розгнівалась Зіна.

— Скажи правду, і я піду.

— Да, правда! Все правда! Йди од мене, щоб я тебе більше не бачила.

Ромка поглянув на клаптик паперу, що лишився в його руках: «захопилась інженером Зіна Лобанова». Він зітхнув, похмуро посунув од лавки.

Важкою недбайливою ходою, заклавши руки в кишені, задумано опустивши голову, йде доріжкою. На землі блиснула монета. Але не встиг Ромка нахилитися, як в одній голос гримнула дружня пересторога:

— Е! Е! Е! Не чіпай! Це наше «щастя».

На лавці, одхиляючись у тінь кущів, щоб приховатись, сидять молоді знайомі шахтарі. Жарг сподобався Ромці. Він і собі підсів до них. Група, помітивши когось, знову стиснулась, завмерла.

Разючий посвист і шум примусили Зіну відірватись од роботи. Нахилившись уперед, вона бачить недалечко на доріжці невідому людину, яка сум'ятно щось пояснює Ромці. Зіна обурилась: тепер лишатися тут неможливо, Ромка навмисне буде заважати. Швидко зібравши свій портфель, вона хвилинку вагається, в який саме бік піти, і всупереч дразливим Ромчиним підступам незалежно і гордовито йде в його бік. Вона чіпнула носком монету, одкинула.

Хлопчик, що пробігав повз лавку, хотів підняти, але Ромка цикнув на нього, наказав покласти на те саме місце.

Йде Андрій, весь наструнчений вперед, шукаючи по-

глядом в далині. Лише в останню хвилину зір його зупинився на монеті, і він підняв. Раптові захоплені вигуки мішма посипались на нього. Зразу опанувавши себе, Андрій спокійно поклав монету в кишеню. Одні спантелчено замовкли, другі особливо захвилювались. Ромка з удаваною суворістю перецівив дорогу і, ніби погрожуючи, свиснув. Андрій зміряв Ромку з ніг до голови, теж свиснув. В групі ухвально, прихильно засміялись.

Андрій знову кинув оком уперед. Ромка глянув туди ж: в далині одходить Зіна. І тривожний здогад охмарив лице Ромки. Він грубувато сказав:

— Оддайте «щастя».

Андрій вибрав другу монету з другої кишені, Ромка запротестував, але Андрій уже поклав монету на доріжку і, весело кивнувши решті шахтарів, пішов геть.

— Дозвольте, товаришу, у вас прикурити, — наздогнав його Ромка.

Цигарка у Ромки тверда (чи, можливо, незручно доторкається він до чужої цигарки) — запалюватись вона не хоче. Андрій нетерпляче запалив сірник. Ромка розминає тютюн. Андрій віддає йому зовсім сірник, але той не помічає, зосередившись тільки на полум'ї. Полум'я в неспокійній руці Андрія пострибує, як метелик, — важко потрапити. І водночас, хоч кожний по своєму, глянули знову в далину: одходить Зіна.

Догорілий сірник, що про нього забув Андрій, облік йому пальці. Рука сіпнулася. Андрій скривився, рушив своєю дорогою.

— Вибачте, товаришу, що я вас так турбую... — вдруге наздогнав Ромка, дуже ввічливий, провинний, безпорадний з погаслою цигаркою.

Андрій на ходу кинув коробок сірників. Ромка поглянув йому вслід і, раптом щось зміркувавши, метнувся вбік.

Зіна вже вийшла з саду, з тісного проходу, де шумно, безладно зустрічаються потоки гуляючих. В юрбі майнула постать Андрія. Він розштовхує довколишніх, але чиясь спина, як стіна, виникає перед ним. Весь час хитається вона, тверда й незграбна, ухиляючись саме в той бік, куди Андрієві зручніше було б прохопитись.

І робить це Ромка так, ніби на нього самого нати-
скують, одштовхують. Кінець-кінцем, на тяжку силу
Андрій прорвався.

Але далі на дорозі гукнув знайомий голос:

— Вибачте, товаришу, я вас увесь час турбую...

Ця настирливість Андрієві вже надсилу, і він сердито
озирнувся. Однак Ромка такий заклопотаний, в голосі
така турботність, що доводиться стишити крок, заче-
кати. Ромка наближається стомлений, задиханий. Він
шукає в кишенях і, плутаючись, довго не може знайти
потрібну річ. В руки йому потрапляє хусточка, і він ви-
тирає обличчя, продовжує шукати в кишенях. Ні, Ан-
дрієві неспла ждати, Андрій рушає. Тоді Ромка виїняв
сірники:

— Те, що беру, я звик повертати,— сказав він.

Збочивши за ріг, Зіна увійшла в хвіртку. Вона з'явля-
ється в кімнаті перед розчиненим вікном і тут же, при
вікні сідає працювати.

— Здрастуйте!

Зіна одхитнулась — при самому вікні Андрій.

— От тобі на! А ви ж, здається, не з полохливих,—
посміхнувся він. — Ви ж, здається, з сміливих. Правда?
Хоч учора, на жаль...

— Да,— перебила Зіна,— вчора я вас примусила да-
ремне ждати.

— Мене? Я не ждав. Мене спішно покликали на тех-
нічну нараду. Я вже потім був.

— Були? — пожвавішала Зіна.

Андрій уважно поглянув на неї, виїняв, поклав на
підвіконня зім'яту півонію. Вона впізнала, зніяковіла.

— Були? — усміхнувся Андрій.

За вікном, біля паркана пройшов Ромка. Андрій стоїть
до нього спиною і не бачить, але Зіна помітила. Її охо-
пив непокій.

— Я, здається, заважаю вам? — не розуміючи, спитав
Андрій.

— Н-ні. Цебто ось на іспити їхати, а ось... катет
не дорівнює гіпотенузі.

Андрій підбадьорливо труснув головою, швидко взяв олівець. Вони обоє близько схилились над папером.

Тихо прочинились двері. В кімнату зазирнула мати — впізнала й проясніла. З виразом ласкавим, щасливим вона мовчки спостерігає, але боїться перешкодити, і знову обережненько зачиняє двері.

— Дорівнює! — радісно вигукнула Зіна.

Обоє сміються. Але над парканом повстає голова Ромки. Ромка дивиться впрост на Зіну — зараз він щось зробить. Зіна змішалась, розгублено глянула навкруги, потім бистро простягла руку Андрієві.

— Дякую. Але вибачте мені. Дуже зайнята. Я ж завтра їду.

— Я буду ждати, — потиснув він руку, одхиляючись, та ще затримав руку. — Тільки я й досі не знаю, як ваше ім'я? Ви напишіть напам'ять, — подав він олівець.

З того ж зошита, що його рвонув було Ромка, вирвала Зіна другий клаптик паперу, черкнула: «Зіна Лобанова».

— Тепер запам'ятайте, — усміхнулась вона, даючи. — А ваше як?

Саме в цю хвилину ззаду пролунав нетерплячий голос:

— Та чи довго я буду тут ждати?

Андрій здригнувся, озирнувся. Він уперше побачив Ромку. Він запитливо перевів погляд на Зіну. Дівчина махнула йому рукою, щоб, не звертаючи уваги, швидше йшов, а сама зачинила вікно.

На вулиці збоку виривнув Ромка, суворо сказав:

— Оддайте «щастя».

Андрій знизав плечима, байдуже скривився.

— Воно у вас таке маленьке... — показав він монету і віддав Ромці.

III

Сівши навпоченки біля розкритого чемодана, складає речі Зіна. Мати допомагає. Увійшов батько, — видно, просто з роботи, — і ще на порозі змахнув конвертом:

— От колесо! Ти від'їдеш, а Сашко в гості приїздить.

Мати вхопилась за лист. Зіна взяла конверт, замислилась, потім, накинувши хустку, заквапилась до дверей. Здивована мати нагадала за чемодан, — даремне.

Задихана Зіна прибігла в контору. Літня, проїдена чорнилом людина скоса зиркнула поверх окулярів.

— Скажіть, до нас днями, здається, приїхав новий інженер? — спитала Зіна.

Людина відповіла ствердливо.

— А як його прізвище?

— Поплавський, — сказала людина, перевірила тут же в паперах і ще раз кивнула ствердливо.

Зіна беззвучно повторила це слово, подякувала.

Закинувши голову, руки рупором приклавши до уст, вона вже кричить під естакадою. Вгорі, біля мостових поручнів, з'являється Валя.

— Сашко приїде! — радісно гукає їй Зіна.

За спиною Валі починають гуртуватись зацікавлені дівчата.

— Я їду! їду! — так само радісно гукає їм Зіна, вимахує рукою. — До побачення, дівчата!

Збившись на краю естакади, дівчата шумно прощаються. Естакада, охоплена пасмами диму й вугільного пилу, віддаляється, як борт корабля, що одпливає.

В шахті, при виході гезенка, лежать у безладі стовбури, дошки, якась залізна рама. Упавши ниць, обнявши стовбур, спить робітник. Ще кілька чоловіка сидять і лежать, байдикуючи. З темряви виникає Кузьмич, уважно й незрозуміло оглядає людей, матеріал, за тайно усміхається і сідає ближче.

Раптом з гори, з гезенка стрибнув Андрій — просто на того, що спить. Той зірвався на ноги, злякався, обурився. Андрій теж обурений байдикуванням.

— Прохолоджуєтесь?

— А як же тут працювати? Хіба це матеріал? — розводять руками робітники, вказують на дошки. — Обіцяли підвезти, от і ждемо.

Готовий уже лаятись, Андрій стиснувся, похмурнів. Він намагається побороти в собі непокії, зберегти перед іншими твердість і вневненість. Щоб краще присвітити, він вище підіймає акумулятор, гострим зором перебігає по обличчях, по речах. Так зустрівся він з Кузьмичем, і Кузьмич, мов би співчуваючи, зітхнув:

— Важка, як бачу, це справа...

Звідти ж, з гезенка з'явився батько.

— І там, — вказав батько вгору, — на лебідці пусто, і тут не густо. А ти ж говорив — за шість днів закрутиш.

— Не моя вина, — буркнув Андрій.

— Е, ні, синку. До слова — кріпись, а дав слово — держись.

— То-то, — втрутився Кузьмич. — У справного, кажуть, і долото рибу ловить.

— От як треба буде, ми тебе й покличемо, — огризнувся Андрій.

— То-то ж. Виходить так — не по тобі шапка, — огризнувся й Кузьмич.

Робітники жартівливо презирнулись, деякі засміялись. Андрій грудьми насунувся на Кузьмича:

— Що ти каркати прийшов сюди? Допоміг би краще.

— Я не птиця, щоб .. високо залітати. Потім, кажуть, сідати незручно.

Андрій сіпнувся. Вони з викликом, затято, зупинились один на одному.

Але увагу перехопив гуркіт прибулих вагонеток. І коли очі всіх знову повернулись до Андрія, місце, де він стояв, уже порожнє.

— Це ти надарма, — пострікнув батько Кузьмича. — І комар коня загризе, коли вовк допоможе.

Робітники знову засміялись, заговорили впереміш.

Світло ковзуло по окресленнях коня, по вагонетках. Акумулятор в піднятій руді освітив лице Ромки. Друга рука з акумулятором так само освітила лице Андрія. Надто здивований Ромка свиснув.

— Машиніст? — спитав він.

— Коногов? — запитанням відповів Андрій, але продовжувати розмову зараз ніколи — ввірнув у тьму.

Ромка зацікавлено наблизився до робітників.

— Ага! — хмикнув батько йому назустріч. — Засвербіла твоя душа? Ог машину пустимо, тоді попаришся.

— Не бійся, хлопче, — заспокійливо підморгнув Кузьмич. — Поки пару тут розведуть, борода виросте.

Батько шарпнув кепку, зло виблиснув на Кузьмича.

Тим часом біля шахтного стовбура говорить телефоном Андрій. Він збурений, за кожним словом б'є кулаком в стіну, ніби хоче стіну пробити.

Дослухавши його, трохи насторожений начальник ділянки відповів у трубку:

— Добре, товаришу Бутенко.

Андрій проте не заспокоївся розмовою і знову дзвонить.

Відповідає Поплавський. Він співчуває, починає й собі хвилюватись, каже рішуче:

— Добре, товаришу Бутенко, — і, виключивши, зразу ж бере трубку.

Слухає тепер завшаги, ствердливо похитує головою, напружено зморщивши лоб. Він каже:

— Добре, — і, виключивши, теж зразу бере трубку.

Знову слухає начальник ділянки. Неясні думки бродять на його обличчі. Пожувавши, він, кінець - кінцем, з готовістю каже двічі:

— Добре, добре.

Коло замкнулось.

Поплавський проходить естакадою, слідкуючи за роботою одкатки. Чимсь він невдоволений.

— Де ваш бригадир? — звернувся він до дівчат.

Валя діловито озирнулась, готова відповідати.

— Навіщо ви припускаєте такий крен? — строго звернувся до неї Поплавський. — Це нікуди не годиться.

Валя похмурніла, хотіла було виправдуватись, та, почувавши себе винною, стрималась.

Поплавський пояснює, вказуючи в напрямі одкатних ліній, але за шумом одкатки його не чути. Довкола

наростає група зацікавлених робітників. Поплавський дуже старанно пояснює,— він уже захоплюється. І робітники, уважно слухаючи, більше і більше розуміючи, починають potwierджувати, обличчя їх яснішають. Коли він скінчив, всі задоволені. Тепер, уже поблизу, чути голоси:

— Добре придумано! Ловко!

— На те ви інженер,— прояснівши, як і інші, сказала Валя.

— Треба, щоб добре було зроблено — на те ви робітники,— відповів Поплавський.

У Валі, яку спобігла згадка про власні висловлювання за інженерів, здригнулась, вигнулась брова. Валя закусила губу.

Оточена книгами, Зіна сидить біля вікна, розчиненого в місто. Вулиця і великий майдан сповнені руху — гудки авто, дзвінки трамваїв, шум голосів, шум великого міста. Задивилась вона, замріялась, повіки стулились — тоді при вікні виник Андрій. Стріпонувшись, вона ще хвилинку подумала і поволі, з виразом теплим, хоч і затайним, наблизилась до стола. Вона пише лист. Останні рядки:

«Зустріч з вами я весь час пам'ятаю. І працюючи, я постараюся довести, що ваша допомога, ваша порада були не даремні. До нової зустрічі. Зіна».

Вона заліпила конверт, в адресі написала: Поплавському.

Поплавський в шахтарській спецівці перевіряє ладнання ролика над гезенком, ухвалює:

— Давайте трос,— каже він.

— Де трос? — підхоплює голос Андрія.

В світлі акумулятора видно вже його голову, напружено повернуту до темних окреслень лебідки.

— Трос! — хтось іще вигукнув у млі.

Біля самої лебідки акумулятор освітив лице начальника ділянки. Начальник зам'явся, мов би просить вибачити:

— Я ж попереджав, що троса нема. Буде днів через три.

Здивовані, обурені, Андрій і Поплавський скинулись очима. Без слів, лише покивом голови спитали вони один одного, і обидва зрозуміли, що чують про це вперше. Поплавський спересердя сплюнув. Андрій розмахнувся, наче вдарити хоче, під руки йому потрапила грудка вугілля, і він бахнув грудкою об землю, — пилюга шугнула, як з вибуху.

Він з'являється на горі, біля контори. Ось розчилене вікно кабінету завшахти. Зазирнув — у кабінеті порожньо. Стомлений, похмурий, пустивши руки і трохи хитаючись, рушив він далі, але тут же, біля дверей, поруч з дошкою показників добичі впала йому в очі свіжа об'ява:

«Нарада партторгів відбудеться сьогодні о шостій годині вечора в кабінеті секретаря партійного комітету».

І якась думка пройняла його. Затримавшись на півкрокові, перевіривши свою думку, він ту ж хвилину вирішив, швидко пішов. Він постукав у високі, обшиті клейонкою двері. В глибині, за стола, одриваючись од роботи й тримаючи ще перо в руді, спокійно і суворо поглянула на нього знайома людина, — та сама, з якою вони разом ходили в сад. Коли людина впізнала Андрія, обличчя її ожвавилось, вираз одразу пом'якшав.

— Як справи? — запропонувала людина сідати.

— Погано, — мішком спустився Андрій на стілець.

Насторожений секретар присунувся до нього.

Повз шахту, на візку, звисивши ноги, як і решта пасажирів, а чемодан поклавши на коліна, їде молодий військовий. В нього розпізнавальні знаки мотомехчастини — молодший комсклад. Вся його увага на шахті, на знайомих, либонь, йому місцях і речах. Когось він упізнав, комусь весело махнув рукою. Він трохи схвилований. І наступної хвилини, глянувши пильніше та враз прояснівши, він поривчасто хитнувся уперед.

— Ваю, здрастуй! — гукнув командир.

Валя йшла під руку з дівчиною, поруч з нею Ромка,

причепливий, трохи запобігливий, що намагається обох дівчат чимсь розважити. Поклик командира раптово спобіг Валю, аж вона затремтіла. У відповідь затремтіла вже радість в її очах, але Валя опанувала себе, сухувато, без слів кивнула головою.

— Валю,— знову тихше покликав здивований командир, скочивши з воза. Він не розуміє. Він провів Валю розгубленим поглядом, потім поволі рушив пішки.

Гаряча розмова відбувається в кабінеті завшахти. Секретар швидкими кроками міряє кімнату з кутка в куток. Похмурий завшахти, сидячи при столі, доводить щось і за кожним доказом загинає черговий палець. Секретар упіймав його за цю руку, притиснув руку до стола:

— Що ти, друг, досі по пальцях рахуєш?

— Ближче — видніше, — значливо відповів упертий завшахти.

— Треба близько дивитись, але далеко бачити, — значливо поправив секретар. — Ну от, давай прикинемо, порівняємо.

Він рвонув з блокнота аркушик паперу, тісно підсів до завшахти.

Мати хазяїнує при столі. Сашко, вже по-хатньому, в розстебнутій гімнастерці сидить навпочепки біля порога і, простягнувши руку в сіни, скорінкою хліба мавить поросю, жартує.

Мати:

— Я наче знала, впору поросятко дістала. От іще Зіна приїде, заколемо його, свято влаштуємо.

— Сімейне, значить, свято? — підвів голову Сашко і замислився.

Увійшов батько, поставив на стіл пляшку. Син наблизився до нього:

— Діло одне давно у мене задумано. Знаєш, мабуть? От я й хочу, поки відпустка, так би мовити, посвятитись.

— Спізнився, сляку. Без тебе посватали.

Сашко одхилився, але витримки він не позбавлений. Він спитав, не поспішаючи:

— І пішла?

— Піде, — майже співомовкою, тоном, що виключає всякі сумніви, відповів старий.

Син трохи обм'якнув, пригорбився і ту ж хвилину стріпонував головою, проганяючи досадну думку. Більше він не хоче про це говорити, намагається бути веселим і жваво підводиться назустріч матері, запрошуючи її до столу.

— Ну, от, тепер цілком ясно, що вигідніше, — сказав секретар, пристукнув олівцем.

Завшахти наморщив лоб, почухав щоку, протягнув невиразно:

— Теорія...

— А практика? — поволі запитав секретар і, взявши другого папірця, розірвавши його, далеко відсторонив клаптики один від одного, вказуючи очима то на один, то на другий, підкреслюючи цей розрив.

— Практика? — скося позираючи на клаптики, розуміючи, але не схиляючись, буркнув завшахти. — У нас не забаром кінець кварталу, і коли ми не виконаємо план, оце дійсно буде...

— Практика? — поспіхом перепитав секретар.

— Розрив, — невдоволено відповів завшахти.

— Да. За такої практики, як у тебе, розриви неминучі.

— Так що мені, план виконувати чи експериментами займатись?

— І те і друге. От чудак! Тут на два цикли можна перейти, добич подвоїти, а він ще мнеться. В самісінькі руки вигода суне, а він руки назад, як од вогню, та по пальцях рахує. Традиція вас, товаришу, тисне, повернутись на місці важко. Новизна вас лякає, бо застигли у звичках. Боягуз! Коли б, мовляв, гірше не вийшло? Та що там боягуз! Це — косність! Стара проклятуда косність!

Завшахти кілька разів підводить руку, пробує пере-

бити, хоче сказати щось, але це йому не вдається. Він облишив свої спроби. Кожне слово йому дошкуляє, карючить його. Він щупиться, йорзаючи на стільці. Він зазирнув у папірець з підрахунками, щось там знайшов, і зморшки на його обличчі помітно розтанули. Сумнівів, видно, у нього все менше, а почуття незручності все більше: незручно ж зразу й погодитись.

— Та що там косність! — не втихає секретар. — Замість допомогти людині, підхопити цінну для всіх справу, ми знеохочуємо людину, затримуємо, гальмуємо нашу справу. Це ж виходить саботаж! Да, да! Керівник му- сить не тільки вчити робітників, але й самому в них переймати досвід, учитись. А ти просто саботуєш! Ні! Ти не можеш, ти не маєш права, ти не будеш тут байлужим, коли ти дійсно керівник.

Завшахти розгулив було рота, готуючись відповісти, але, подумавши, ніби знехотя взяв трубку:

— Начальник сьомої? Да, да! Слухай, як там у нас з цією зарубною? Що? Що, що? — діловито перепитав він, і обличчя його разом з подивомявило непокій: — Як, троса нема? Що значить троса нема? Щоб у мене на шахті троса не було? Це чорт зна що! — обурився завшахти. — Даєш негайно! І взагалі, слухай, треба нам кинути...

— ...таку практику, — підказав у трубку секретар і сам уже далі додав: — Ти на нього там не гнівайся. Що? Та ось на нього, на нашого завшахти, — підморгнув він у бік сусіди, по-хлопчачому підштовхнув його. — Хлопець він твердуватий, але нічого. І прошу тебе, слухай, пускайте цю зарубну швидше та повним ходом.

Сашко допитливо перегнувся через стіл до батька, слухає. Батько, весь в рухові, докінчує розповідь:

— Лебідка у нього, розумієш. А над гезенком упори ролики. Ловко так все пригнано.

— Да, — погодився Сашко, але в очах його майнув здогад. Він навіть підвівся, машинально, по-робочому підтягуючи рукава. — А знаєш, можна зробити краще.

— Цебто, ти зробиш? — з нарочитим недовір'ям при-
мружився батько.

— Завтра ще подивлюсь, як у нього, і берусь по-
своєму, — твердо сказав Сашко.

— Брешеш, не зробиш, — немов вибачаючи Сашкові
перебільшену упевненість, підзадьорив батько.

— Ні, не брешу. Зроблю.

Верхів'я дерев. Чутно пісню — одинокий чоловічий
голос:

Виліта з рясного саду
Соловейко в темний гай...
Хочеш чуть його пораду?
— Я люблю, не заважай.

Одходить садом дівчина в напрямі до перехрестя до-
ріжок. Вона прислухається. Пісня ближче.

В мене руки мозолясті,
В мене груди повні вкрай,
В мене серце прагне щастя...
— Я люблю, не заважай.

Тим часом позаду дівчини виник Ромка. Він її наздо-
ганяє.

— Валю! — і Валя озирнулась.

А пісня наближається. Це Сашко, помітивши з бічної
доріжки Валю і прискорюючи крок, підносить голос:

Віє погляд твій весною,
Як Донбас, гарячий край...
Заспівай удвох зі мною:
— Я люблю, не заважай!

Він вигулькнув на перехресті і рішуче вклинився між
Ромкою і Валею. Він сиритно підхопив Валю. Тут же він
співчутливо кинув Ромці, приклав руку до козирка, при-
стукнув каблуками, ведучи за собою трохи розгублену,
вже усміхнену дівчину.

Все трапилось так швидко, що Ромка приголомше-
ний. Легкий посвист, як зітхання розчаровання, злетів
з його уст. Опанувавши себе, він задеркуватю кинув їм
услід:

— Подумаєш, щастя! Я теж ось незабаром форму зодягну.

Але Сашко твердо веде Валю, вони одходять дружним кроком, вони зайняті своєю розмовою і нічого не чують.

Ромка тоскно озирнувся навкруги. Так було й після невдачі з Зіною. Тією ж важкою недбайливою ходою, заклавши руки в кишені і задумано пустивши голову, поплентався він.

І от сидить він у саду, в літньому кафе, при столику, де вже випито дві пляшки пива, почато третю. Трохи сп'янівши, щокую сперся на долоню. З саду долітає хороша сумовита музика, і він в лад музиці злегка похитується, посвистує.

Між столиків, шукаючи вільного місця, проходить Андрій.

— Машиніст, ей! — покликав його Ромка, запропонував стілець коло себе.

Андрій сів. Ромка налив йому в склянку, цокнувся. Випили. Чутно ту ж саму пісню — чоловічий і жіночий голоси. Ромка ожвавився:

— От ти казав мені: щастя маленьке. А в тебе, думаєш, велике?

Андрій пождав, думаючи, потім відповів:

— У всіх тепер воно велике! Умій тільки його цінувати й брати. Чого ще треба? Працюй, вчись, люби, веселись. Яке життя, скільки щастя!

— Та ні, я не про те, — недбайливо перебив Ромка. — Я про той випадок з монетою... з Зіною.

Андрій поморщився, невдоволений таким ухилом розмови, хотів заперечити, але Ромка хутчій запропонував нову склянку, настирливо цокнувся:

— Чи знаєш ти, що ми з тобою, так би мовити, друзі по вщастю?

Андрій здивувався, знову хотів заперечити, але Ромка знову випередив його:

— Я не п'яний, ні. Хлопець ти свій, і я тобі просто, по-шахтарському викладу: вона тебе не любить, любить ївженера.

— Та чого ти причепився? — завовтузився Андрій, підвівся, готовий піти.

Бистрим рухом Ромка все ж затримав його за рукав, притягнув, посадив.

— Гаразд. Хлопець ти свій, і я тобі відкрию цю тайну.

Він серйозно, як змовник, присунувся до Андрія, охопив спинку його стільця, нахилився зовсім близько.

Хвиля тривожної музики докотилась із саду, поглинула тихі слова. При столиках п'ють пиво шахтарі, і декому видко, як з тим же серйозним виразом переконує Ромка співбесідника, як намагається він бути щирим і як співбесідник починає мовчки вдумливо і коротко похитувати головою.

Захопившись, Ромка вийняв записну книжку, вишарпнув звідти записку з написами Зіни, поклав перед Андрієм з неприхованим виразом своєї правдивості і переваги. Тепер випити б, але пляшка порожня. Ромка нетерпляче пошукав очима офіціанта, махнув йому, вказуючи на стіл, і, кінець - кінцем, пішов сам добувати.

Лишившись насамоті, Андрій обережно вийняв свою записну книжку, розгорнув її, — тут записка з іменем Зіни. Він пильно звіряє: той самий папір, та сама рука, те саме ім'я. Але, дивуючись, він ще вагається. Задумано потримавши перед собою свою записку, він ніби заспокоївся і дбайливо сховав її.

Коли повернув Ромка з пивом, Андрій байдужим рухом віддав йому його записку, зронив:

— Нічого особливого. Просто — жарт.

— В такому разі досить жартів! — образився, навіть розсердився Ромка, заторзавши пачку з цигарками.

Він з одвертим жалкуванням, майже глузливо поглянув на Андрія; він з допікливою усмішкою промовив:

Все вугілля погоріло,
Лишається один жар.
Всіх любила та й кинула,—
Інженера кинуть жаль.

І швидко зібравши записку, наблизив її до вогню сірника, щоб спалити. Андрій рвонувся, загасив сірника, перехопив записку.

— Який же саме інженер?— спитав Андрій, проймаючи Ромку гострим зором, викриваючи вже себе, своїм ядучі сумніви.

Ромка теж зупинився на ньому довгим допитливим поглядом і співчутливо зітхнув, розвів руками:

— От ця тайна ще не розкрита.

IV

Звисаюча зарубна машина трохи підіймається вгору і, скерована Андрієм, починає працювати. Вона з характерним скреготом вгризається у вугілля — вугілля, одколюючись брилами, здіймаючи хмари пилу, риве в ристак. Вугілля йде вниз стрімким, громохким потоком.

Вже чимало лежить його під дучкою, а чорні, з виблиском струмені все падають і падають.

Ромка скочив з вугільної партії, вражено свиснув, тривожно озирнувся на свого коня і знову перевів погляд на ворухливу од струменів, мов би живу, добич. Він кинувся до купи вугілля. Він поривчасто зсунув кашкет набакир, задер голову вгору, гукнув:

— Ей, друг, що ж ти робиш?

— Дружба дружбою, а служба службою,— прозвучав ззаду голос, і Ромка помітив біля вагонеток силует шахтаря з відбійним молотком. Шахтар підняв акумулятор врівень з лицем — це батько, вдоволений, насмішкувато примружений.

— Видать, піший кінному не товариш,— підморгнув батько вгору, нагадуючи за Андрія і тут же впрост вказуючи очима на Ромку.

Перед зарубною, що одбатувала частину шару, зяє виїмка. Треба вище підняти машину, щоб зробити новий заруб. Андрій смикає сигнальну ручку, нетерпляче позирає вгору, але машина не посувається. Він ще раз смикає, гукає вгору:

— Давай вище!

Машина не рухається. В прогалині кріплення, майже поруч з Андрієм з'являється голова начальника ділян-

ки — в інших прогалинах з'являються ще голови зацікавлених — і начальник, нервуючись, як і машиніст, виявляючи тепер незвичайне дбання і співучасть, теж кричить :

— Хто там на лебідці? Вище давай, чорт!

Дві спини щільно притулились біля лебідки — двоє робітників, сидячи і щось одне одному доводячи, захопились розмовою. З глибини долітає глухий окрик: ай! Один стріпонувся, прислухався. Потім обидва кидаються до підойми.

Дворищем ідуть у жвавій бесіді завшахти, Поплавський і Сашко, одягнений по-робочому, з якимись паперами.

— Вона в мене, розумієте, пересувається автоматично, власною вагою, як безконечний ліфт, — заповзято пояснює Сашко, підкреслюючи руками, вказуючи на свої папери.

— Лебідка, ви казали, двобарабанна? — спитав завшахти, звертаючись до Поплавського.

— Да, — підхопив Сашко. — Зворотний рух затримується ось... храповиками і собачками.

Він зупинився, розгорнув папір, тикаючи пальцем у рисунок.

Зупинились всі, уважно придивляючись.

— Прекрасно. Я вже бачив. Прекрасно, — промовив Поплавський.

— А й справді здорово! — хлопнув Сашка по плечу вдоволений завшахти. — Качай, брат, швидше і повним ходом! Все дамо, всім допоможемо.

А тим часом у Андрія машина загальмувалась. Він заклопотано оглядає бар, пробує ланцюги, перевіряє сполучення кабеля й затисків. Тут же, притулившись до стояків, дуже уважно слідкує Кузьмич. І коли Андрій, давши струм і пустивши машину «на холосту», припав вухом до залізної поверхні, машиніст Кузьмич не витримав: теж нахилився до машини, уважно її обмацує, зазирає в усі щілини. Їхні руки в одному місці зустрілись. Зустрілись тоді й очі.

— Я тебе не кликав,— значливо зауважив Андрій.

— Машина кличе,— виправдався Кузьмич і сум'ятно додав: — Слухай, може які зубки довші, на перекіс тягне?

— Ні,— відповів Андрій, все ще поглядаючи на нього так, віби вперше побачив.— Корпус взагалі кривить. З ваги це, чи що?

Він стомлено зітхнув, витер піт з лиця.

— Піти хіба порадитись?— в роздумі промовив він.

Поплавському принесли до кабінету разом з газетами лист. Розпечатавши і швидко перебігши очима, Поплавський одкинувся на спинку стільця, застиг. Він знову його прочитав, покрутив конверт, повів плечима. Раптом примружився, щось пригадуючи. Але в цей час позвонив телефон.

— Зараз іду,— відповів Поплавський і заквапився з папкою паперів.

Лист він залишив на столі, прикривши його на ходу іншими паперами й газетою.

Увійшов Андрій. Поплавського нема. Андрій наблизився до столу, вийняв олівець, щоб написати Поплавському записку. Він шукає клаптик чистого паперу. Чинивши кілька папок, він підіймає газету — майнуло ім'я «Зіна», написаве знайомою рукою. Частина листа прикрита, і він бачить тільки кінець:

«Зустріч з вами я весь час пам'ятаю. І працюючи, я постараюсь довести, що ваша допомога, ваша порада були не даремні. До скорого побачення. Зіна».

Поруч лежить конверт, адресований Поплавському, адресований тією ж добре знайомою рукою.

Андрій важко сів. Гірка усмішка поповзла по губах. Він похитав головою, потім ще хвилинку подумав і, рішуче закривши лист газетою, пристукнув долонею.

Вітер мотилає плащ на Поплавському, що стоїть на естакаді. Він пригинається, придивляється вздовж ліній одкати, міряючи на око й заготовуючи в книжку. Тепер спостереженнями він задоволений. Ще поглянувши,

він помахом руки покликав Валю, і коли вона наблизилась, потиснув їй руку.

— Оце зустріч,— засміялась вона, трохи зніяковіла.— Доведено, значить, що ми теж можемо?

— Як ваше ім'я?— спитав Поплавський.

— Валя.

— Валя?— повторив він, ніби не дочув, і затримався на ній недовірливим, пильним поглядом.

Стіни аудиторії прикрашено картинами, діаграмами, портретами вождів. Входить і виходить молодь — обличчя веселі, рухи жваві, і обличчя нудьгуваті, рухи в'ялі. Котрі тихими групками розмістились за партами й на партах, а котрі шумно, гаряче сперечаються. Але найшумніша, найбільша група збилась коло стіни, де почеплено список. Тут зводяться навшпиньки, щоб зазирнути через голови, лізуть одне одному на спину, непримусово штовхаються. І тут двоє, помітивши когось віддалік, бистро попередили решту товаришів. Голови багатьох починають повертатися в цей бік, а двоє відокремлюються, рушають назустріч Зіні. Обличчя у них сумовиті, хоч проступає добре товариське співчуття. І коли Зіна порівнялась з ними, один безнадійно сказав:

— Повертай назад, Зіно.

Вона тривожно затрималась на півкрокові. Попереду вона бачить всю групу, всі обличчя, мовчазно скеровані на неї, всі допитливі, співчутливі погляди. Вона вагається: чи підходити? Але ось, вицроставшись, таки пішла поволі вперед. Перед нею, мов приреченою, розступились мовчазно, пропустили до самої стіни. Тут у спискові, серед інших надрукованих імен, стоїть:

Лобанова Зіна — прийняти.

І не встигла Зіна озирнутись, як ззаду високий голос заверещав:

— Купили!

Вся група гримнула нестримним сміхом. Вже Зіну підхопили під руки, по-простому обіймають.

Пригнавши до стовбура партію, запряжену чорним конем, Ромка залишає її і швидко пересідає на партію порожняка, запряженого іншим конем — колись, мабуть, білим чи сірим, а тепер плямистим од вугілля.

Риштаком густо, бурхливо, мов кипучий водопад, рушиться вугілля.

Зарубна скінчила черговий заруб. Андрій смикає сигнальну ручку, і машина плавко підіймається вище.

— Добре злагоджено, — сказав Сашко, що уважно стежив. — Але я роблю трохи інакше.

— Краще? — хитренько посміхнувся Андрій.

— Не гірше, — теж хитренько усміхнувся Сашко.

— Давай, давай. Тоді перевіримо, — кивнув йому Андрій і знову скерував зарубну в шар.

Знову ринув чорний потік.

Біля висипки Ромка зупинив порожняк, зразу ж, не втрачаючи й хвилини, перепряг коня в готову павантажену партію і замахнувся на нього.

Він з'являється біля того ж шахтного стовбура, найожвавленішого місця під землею. Але гаятись ніколи. Тепер залишено плямистого коня, взято знову чорного.

— Чекай, чекай! — гукнув батько, що проходив повз нього. — На спарену, значить, перейшов? Паришся, хлопче?

Старий сміється, похигуючись, прихилиючи увагу інших шахтарів, інші теж посміхаються, підзадьорюючи та підбадьорюючи.

Ромка зайорзав, не знаючи, що відповісти, і раптом заспівав:

Я люблю, не заважай.

Він хвацько свиснув, зойкнув, одвозячи громохку партію.

Ще не прибрано розчинений з дороги чемодан, чай ще не допито на столі, а Зіна хутенько причепурюється перед дзеркалом, готуючись піти. Мати, звівши руки, пробує затримати:

— Та куди ж ти зразу? Куди?

З грайливою значливістю Зіна наблизилась до неї, сказала на вухо:

— Тайна,— і ковзнула попід руку, вибігла сміючись. Вона приходить на шахту. Біля контрольної будки увагу її привернув великий плакат:

«Рівняйтесь на машиніста Бутенка!»

У дворі все більше шахтарів назустріч. Деякі, зда- леку пізнаючи, гукають, здоровкаються, іншим сама вона гукає, вітається. Її розпитують, поздоровляють. Зіна відповідає коротко, поспішає далі. І все це їй дуже приємне, і далі йде вона ще твердішим кроком, радісна, горда.

Знову плакати:

«В ногу з Бутенком!»

«Ми беремо зобов'язання працювати як Бутенко».

Вона зацікавилась. Біля контори, при тій самій дошці, де колись через погану добич хвилювався батько, група шахтарів уважно читає звіт. Над дошкою, як ореол, ясна стьошка плаката:

«Мастер вугілля Бутенко ще збільшив добич».

Зіна наблизилась до групи, пильно зазирнула в цифри.

— От молодець! — мимоволі злетіло з її уст, і вона навіть поплескала в долоні.

— Завтра він ще збільшить,— сказав хтось у юрбі.

Зіна увійшла в контору. Проїдена чорнилом людина в окулярах виразно і стверливо кивнула їй на двері. Зіна розчинила двері. За столом, у кабінеті — Поплавський.

— А... товариша Поплавського можна бачити? — спитала вона.

— Да, да,— запросив її Поплавський ближче, пропонуючи стілець, і, коли Зіна сіла, в свою чергу спитав: — В чому річ?

— Мені потрібен Поплавський.

— Я Поплавський.

— Ви? — вражено скинула на нього очима Зіна, по волі одсторонилась.

Вона ще не вірить, їй здається, що з нею жартують. Але вираз Поплавського цілком серйозний. Поплавський теж дуже здивований. І тут зрозуміла вона, що відбувається щось кепське. Вона змішалась, швидко підвелась.

— Почекайте! Та почекайте! — починаючи здогадуватись, перецінив їй дорогу Поплавський, взяв за лікоть.

В цей час увійшов Андрій. Він просто з шахти, у спецівці, весь вимащений вугіллям. Зіна впізнала. Зіна здригнулась, завмерла. І коли Поплавський, що досі стояв спиною, озирнувся, Андрій, круто повернувшись, вже пішов. Зіна кинулась слідком за ним. Вона вибігла на поріг контори, охоплена єдиним поривом, не помічаючи поблизу шахтарів і секретаря.

— Товаришу! — крикнула вона.

Андрій знехотя, докірливо, навіть презирливо глянув і одмахнувся.

— Товаришу! — голосніше, тривожніше поклікала вона.

Але він одходить.

— Товаришу Бутенко! — строго гукнув секретар, примусив Андрія зупинитись і вже м'якше, хоча з докором, додав: — Дівчина кличе. Незручно.

— Це Бутенко? — спитала Зіна, зовсім розгубившись.

Секретар ще раз, ще рішучіше поклікав упертого Андрія, а Зіна тим часом ковзнула вбік.

— Товаришко, — захопився за нею секретар. — Незручно ж.

Мовчазні, понурені наблизились вони обоє.

— Що це у вас відбувається? — спитав секретар, придивляючись то до Зіни, то до Андрія, але обоє, як уперті діти, однаково мовчать.

Їх уже починають оточувати зацікавлені.

— Це діло треба розкусити. Ану, одійдемо. Ходімо, — рішуче запропонував секретар, і обоє з похиленими головами машинально почовгали за ним.

Вони сіли на приступці, тут же у дворі. Секретар посередині.

— Гарзд,— наважившись, махнув рукою Андрій.— Вам я розкрию всю цю...— він трохи зам'явся,— тайну.

А Поплавський порпається в портфелі, зазирає в папки, шукає в шухляді, знову розчиняє портфель і тут, кінець-кінцем, знаходить лист. Він перебіг очима лист, хмикнув. Він оглянув конверт і, сунувши все до кишені, вийшов.

Всі троє, сидячи на приступці, вже сміються. Секретар розмашисто взяв руки Зіни й Андрія і, зблизивши їх, міцно потиснув.

— Посварились, плутанина вийшла— все це неважно,— сказав він і додав іншим, серйозним тоном:— А ось що, друзі мої, важно: є тут дійсно одна, як ви кажете, тайна.

— Яка?— насторожено промовили разом Андрій і Зіна.

— Яка?— перепитав секретар.— А ось яка...

Вони обоє, дуже зацікавлені, щільно присунулись до нього, нетерпляче ждучи.

Але підійшов Поплавський:

— Що ж де ви зникли, товаришу Бутенко? Треба готуватись на завтра.

Він вийняв конверт, показав Зіні. Зразу впізнавши, Зіна хотіла було вхопити лист, але Поплавський затримав у себе. Він узяв олівець, потайки поглянув на Зіну і, зітхнувши, перекреслив на конверті своє прізвище. Тут же поруч написав він «Бутенкові» і віддав Андрію.

— Ось де різниця,— значливо посміхнувся секретар, встаючи.— Ну, біжу, діла в мене багато.

— Чекайте! А ви ж обіцяли...— простягнувши руки, хапаючи за піджак, кинулись до нього Андрій і Зіна.

— Готуйтеся на завтра, я скажу потім.

Вітер ударив по деревах, гне їх. Проступають, як старовинні башти, верхів'я шахтних градилен, охоплених білим полум'ям пари. Великі клапті мчуть за

вітром, як дибом знятий табул. Вони тануть над копром, де з посвистом миготить величезне колесо, і трепетно збігає цупкий шків. На терикові перекинули свіжу партію породи — жорства, грудки землі, цілі грудомачи й каменяки, здіймаючи пилюгу, шумно, мов обвал, ринули додолу.

Завив гудок. З вікна, смикнувши заслонку, визирнуло вусате обличчя. Майнули на стіні відбиті тіні людей, що пробігли за вікном.

— Швидше! — покликав хтось.

Хлопнула хвіртка. Жінка вискочила на вулицю. Жінка накинула на себе хустку. В далині безладно поспішають люди. Деякі біжать.

Гудок зазвучав ближче. Людина завзято вимахує шапкою. Тупіт ніг, перемішані голоси людей. Долітають уривки фраз:

— На сьомій ділянці!

— Ні! Бутенко, кажуть.

— А хто ще?

Жінка, притиснувши руки до грудей, важко дихаючи, просить:

— Пождіть! Та пождіть!

Хтось відповів:

— Не роби паніки.

І знову голоси:

— Який Бутенко?

— А що ти думаєш? На це діло треба йти сміло.

— Швидше, товаришу!

І наче приплив, накочуючись і заглушуючи, вже зовсім близько повстав гул юрби. Так буває, коли трапляється аварія, і все селище, особливо жінки (надто непокійні і часом недовірливі) нестримним потоком рушають до шахти. Так і зараз прорвався людський потік у прохід контрольної будки.

Вітер доніс покличну мелодію фанфар. Люди судільним натовпом сунуться в двір. Що ближче, то ясніші їх обличчя. Ще видко напруженість, допитливість, помітна схвильованість, проте зринають усмішки, трепетні, одкриті усмішки, і очі розбігаються.

Весь двір перед «зданієм» заповнений народом. Юрба хитається як велике озеро в камінних берегах будов. І прапори, плакати, транспаранти коливаються над юрбою. Високо на площадці «зданія», що веде до кліті, стоять секретар, завшахти, Поплавський і ще кілька чоловік.

Гудок завмер. Завшахти підвів руку, приготувавшись говорити, але над ним і над усіма пролунав грімкий голос з репродуктора, що висить збоку:

— Алло! Алло! Говорять з горизонту чотириста десять, сьома ділянка. Зараз машиніст зарубної Андрій Бутенко зробив останній заруб. Удосконалюючи роботу зарубної машини, по-стахановському працюючи, дав він за цю зміну триста тонн вугілля!

Вибух голосів, шум оплесків заглушили репродуктор. Завшахти розвів руками, показуючи, що тепер йому нічого додавати.

І от піднялась кліть. На площадку, в розстебнутій сорочці, з закоченими рукавами, весь вимашений вугіллям виходить Андрій.

Тоді гримнув оркестр. Тоді хитнулась юрба, вся разом потягнувшись до нього, вигукуючи його ім'я, гаряче посилаючи оплески, віддаючи в загальному пориві своє почуття — радість. Грона квітів посипались на нього.

Він скинув шапку. Він переминається з ноги на ногу. Ніяково озираючись, він зчищає з шапки вугілля, потім тильним боком руки проводить по обличчю, стираючи вугілля, і в обличчя йому падають бризки квітів. Андрій мимоволі сіпнув головою. Внизу зареготали. Звідусіль ще густіше злетіли букети.

Андрій взяв частину квітів і подав Поплавському, злегка обняв Поплавського, рішуче висуваючи його наперед, поруч із собою.

На це звійнувся новий порив вітань.

Але квітів так багато, що Андрій уже знову цілий оберемок обома руками пригортає до грудей.

Енергійно протиснувшись, наблизилась до нього Зіна. Вона подала йому одну півонію. Андрій розгубився —

руки зайняті — а все ж, розсипаючи інші квіти, бере він цю.

В юрбі мати захоплено сплеснула руками:

— От хлопець! Я наче знала, зразу сказала.

Батько, що стоїть поруч, глянув скося на неї:

— І я знав, зразу сказав.

Він нетерпляче витягнув шию, він тягнеться до площадки. Поділяючи загальну радість, старий проте якось мнеться, по-своєму схвилюваний, навіть стурбований.

Щойно виїхавши на-гора, на площадці з'являється Ромка з батогом довкола шиї. Він затримався ззаду за Андрієм і Зіною. Він поривчасто скинув кашкет, весело вітаючи всіх, і юрба охоче йому відповіла.

Андрій і Зіна потяглись до секретаря, про щось запитуючи, — вони про щось просять.

І щойно секретар погодився відповісти, кивнув їм, щоб одійшли за ним убік, як раптом несподівано заgrimів репродуктор:

— Товариші, увага! Говорять з горизонту п'ятсот. Наш шахтар, що приїхав у відпустку з Червоної армії, Сашко Лобанов скінчив зараз рубати. Удосконалюючи роботу зарубної машини, він дав за цю зміну триста шістдесят тонн.

Хвилина тиші, в якій застигли здивовані обличчя. І враз, прорвавши тишу, завихрилась буря.

— Більше! Ура, Сашко! Давай сюди Сашка! — заgrimів, застогнав натовп, посунувши до площадки, приступом беручи сходи.

Секретар спробував заспокоїти, намагався щось сказати, але голос його потонув у напористому шумі:

— Давай Сашка!

І коли з кліті виїшов Сашко, новий, ще бурхливіший порив охопив усіх.

Звуки оркестру, людські вигуки, тупіт ніг, ляскання в долоні, — все злилось.

Широко усміхаючись, Сашко привітався по-військовому. Він тут же простягнув руку Андрію, радісно поспіснув.

Андрій, такий же радісний, завдав йому на груди сніп

квітів, але Сашко взяв половину, силоміць лишаючи решту на руках Андрія.

В юрбі несамовито б'є в долоні батько. Коли б його не стримала мати, він прорвався б до сходів. Мати сміється, а по щоці у неї повзе сльозинка. І Валя, наблизившись збоку, обняла стару, співчутливо сказала:

— Ну, що ви? Навіщо?..

— Як хороше, що я мати. Сама, Валю, колись цього зазнаєш... — усміхнулась стара.

— Да, да! — підхопив, підморгнув непокійний, захоплений батько. — Шахтарський рід кріпкий на плід!

І впіймавши хвилину, він швидко протовпився до сходів, все таки пішов угору.

Десь злетіла пісня, зустрівшись із звуками оркестру, і в цих мішаних переливах сплахкують, іскряться окремі голоси. Але пісня, розкрилюючись, все ж віддалюється, тягне за собою в глибіню і злагоджену музику і безладні голоси.

Андрій і Зіна, хоча й не дуже рішуче, все ж тягнуть секретаря за поріг площадки в глибіню «зданія».

— Може, ви тепер скажете? — попросили вони.

— Але все вже сказано, — відповів секретар.

— Ні. Ви ж обіцяли... тайну.

— Але ви її розкрили, — здивувався навіть секретар, роблячи рух, ніби хоче піти.

— Та ні, — похопились вони, не пускаючи. — Ми не про те.

— А я якраз про те. Вона ж ось, ось, — широко вказав він на площадку, на натовп. — Вона в тому, що ви бачите, що ви самі, товариші, робите.

— Цебто? — ще не зовсім розуміючи, перезирнулись Андрій і Зіна.

— Цебто, вам треба сказати до кінця? Розумова праця і праця фізична у нас так близько ідуть поруч...

— Розумію! — вигукнув Андрій. — Стираються грані?

— Ну да. Спочатку не помітивши, а потім озирнувшись, ми буваємо навіть здивовані.

— Оце так тайна! — широко засміялась Зіна.

— Це — сама наша дійсність, — усміхнувся секретар.

Ударили в дзвін. На пероні тієї ж маленької станції, серед інших пасажирів, що поспішають, прощаються Андрій з Зіною, Валя з Сашком. До батька підскочив Ромка. Він у піввійськовому костюмі тсоавіахемівця, із скринькою в руці. Він виструнчився, пристукнув каблучками, подав руку.

Підійшов поїзд. На передньому вагоні довга стьожка плаката:

«Привіт призовникам Червоної армії!»

До вагона кинулись призовники, вкупі з ними і Ромка. Заклопотано оглядаючись, Сашко і Зіна увійшли вже в тамбур сусіднього вагона, коли на перон вибігла задихана мати з кошиком у руках. Вона похвачем вийняла з кошика пакунок, подала Андрієві, що стоїть ближче до вагона. Од різкого руху папір на пакункові прорвався, і вистромилось рильце засмаженого поросятка.

— А! Старий знайомий,— засміявся Андрій.

Засміялися всі.

Він швидко передав пакунок Зіні.

Двічі ударили в дзвін. Поїзд рушає.

У вагоні призовників дружно затягли: «По долинам и по взгорьям». На дверях виструнчився Ромка з зальорною усмішкою, з рукою при козпрку. З сусіднього вагона Зіна і Сашко гукнули:

— До побачення! До скорого!

Пройшовши ще трохи за поїздом, зупинились проводжаючі. Валя і Андрій взяли матір під руки.

В далині видко охоплені димом заводські труби, проступають, мов крутоверхі кургани, чорні терикони шахт, і поїзд, все зменшуючись, зникає.

Київ — Одеса, 1936 р.

З Е М Л Я Г О Р И Т Ь

П'еса на 4 дії, 7 картин

На всеукраїнському конкурсі НКО 1931 року
винагороджена другою премією.

ДІСВІ ОСОВИ

Котляр — робітник, комуніст	Грабська — його мати
Іван — молодий робітник, комуніст	Бабця
Мати	Яніна — наречена Владекова
Оксана — сестра Іванова	Жолкевич — її батько
Ващук — селянин	Жолкевичова — її мати
Дробка — селянин	Бантис — член ППС
Рептек — селянин, поляк	Куйлихо — ундоведь
Вирва — лихвар осадник	Полковник
Владек — панич	Поручик
Грабський — його батько	Панна

Робітники, селяни, жовніри.

ДІЯ ПЕРША

КАРТИНА ПЕРША

Заводська брама. Її зачинено. Групи робітників.
Заповзятій гомін.

1 робітник. Добра мені справа — фабрику закрили, грошей не заплатили, та й по всьому.

Іван. Як то по всьому? А ми куди? На брук? П'ять тисяч люду з нашої фабрики — куди? На голод?

2 робітник. Мійне гєвт!¹ Куди я тепер оці свої руки діву? Куди?

3 робітник. А куди я піду, коли в мене й кутка нема? Коли навіть запрацьованих мені не сплатили? Яке вони право мали?

4 робітник. А дзеці наше? А родзінн? Єсць тшеба! Жиць тшеба! Цо ж те панство собе мислі?

Котляр. А що наші спілки собі думають? На чорта нам після цього спілки? На чорта? — питаю, коли у нас завжди так: не кує залізо молот, а кує голод.

3 робітник. Правда! Золото панові миємо, а самі голодні виємо. Ще й зароблених не платять.

5 робітник. Ми тутай глодні! Мись ми змордовані! А ові з нашей крові тлушув собе набераю? А же би їх пьорун тшасьнол!

2 робітник. Куди оте золото зникає? Куди вони прибутки з наших рук дівають? Куди наша праця, наша кривавиця йде?

3 робітник. Догосподарюзались товстозаді. Най би

¹ Мої руки (євр.).

нам фабрику дали, ми б їм показали, як господарювати. Я пропоную забрати в них фабрику.

Іван. Оце так! Забрати в них фабрику. Силою забрати!

Котляр. Стій, Іване, не гарячись. До цього ще прийдеться. Панська господарка вже на брак іде. Корчить панську господарку в три погібелі, як ту стружку спід різця.

1 робітник. І то скрізь, по всьому світі...

Котляр. А-я, скрізь, по всьому світі. Ви кажете: золото, прибутки... От вам: у Німеччині кілька найміцніших банків — стоп! — і нема. Скапцаніли банки. А-но враз по всьому світі — трісь, трісь, трісь! — капцаніють інші. А тутка в нас, на Західній Україні, хіба не те саме? Трісь, трісь, трісь! Та ж у Польщі за піврокуросло недоліків... (Заглядає в книжечку). Знаєте? — недоліків за півроку 126 мільйонів злотих...

Голоси. Йой-йой-йой! 126 мільйонів.

Котляр. Крута гайка? Правда? А далі ще більше буде. Далі ще гірше буде. Поки буде клас багатійський і клас бідацький, поки буде господарка капіталістична...

Проходить поліцай.

Іван. Чого цей свищик тутка ходить? Чого свищикові тра? Дать йому по черепу!

Котляр. Стій, Іване, не гарячись.

3 робітник. У них банки тріскають, у них дефіцити, а нам голод?

4 робітник. Оні пеньондзе ховайно! Наше пеньондзе ховайно!

5 робітник. Оні заробек нам крадно!

2 робітник. Вони собі виходу шукають, а нашим рукам який вихід?

Іван. За себе вони думають, за себе. А нас усіх на безробіття, на голод, на смерть прирікають. Ось дивіться, що робиться. Ось! (Вихоплює газету). Робітник Роберт Матура... це ж наш був робітник, два місяці тому скорочений... (Читає). «Робітник Роберт Матура наслідком безробіття підпав нервовому розладові, близькому

до божевілья. Вночі він устав і сокирою вбив шестеро дітей, що спали».

Голоси. Убив? Матура? Який жах! А ви хіба не чули? Чули! Читали!

Іван. А оце читали? У селі Пенькові... це ж моє село, ось тутка близько, за кілька кілометрів. (*Читає*). «У селі Пенькові повісився селянин Філіп Гіріч». Я ж його знаю! Я Гіріча знаю. Він податків сплатити не міг. Він у боргах загруз... Мене теж борги, злидні, голод на фабрику погнали. Я три роки на цій фабриці, як проклятий, працював, щоб зовсім не пропасти. А теперка що? Знову на село? З вогню та в полум'я? Ні! Забрати в них фабрику, силою забрати!

Котляр. Стій, Іване, тра організовано.

3 робітник. Що значить організовано? Хіба ми й так не організовані? Хіба ми й так не готові битися? Годі їм у зуби заглядати!

5 робітник. Досидь мільчєня! Досидь юж!

3 робітник. Хіба тільки в нашому місті фабрику закрили?

4 робітник. Вшєндзе ліхо! Вшєндзе глуд!

1 робітник. Звичайно, це правда. Скрізь погано. Онде Візєвська мануфактура—скільки тисяч там голодує! А вугільний промисел у Яворжні? А Домброво? Гродно? Б'ядосток?

Котляр. А тутка в нас, в Галичині? Безробіття росте не в день, а в годину. Безробітних зараз у Польщі, знаєте?... (*Зазирає в книжечку*)... безробітних у нас більше як триста тисяч.

Голоси. Йой-йой-йой! Триста тисяч?

3 робітник. Майне гент! Куди ж я тепер оді свої руки діну? Куди я їх діну?

На стіні з'являється плакат:

<p>БЕЗРОБІТНІ, ОРГАНІЗУЙТЕСЬ НА ЗАХИСТ ВАШИХ ПРАВ! ПРОЛЕТАРІ ВСІХ КРАЇН, ЄДНАЙТЕСЬ, ЩОБ ПОВАЛИТИ КАПІТАЛ!</p>

Голоси. Плакат! Відозва! Хтось почепив відозву!
Дивіться!

Всі читають, набігає поліцай.

Поліцай. Хто це почепив? Хто це, пся козць, почепив? *(Зриває)*.

3 робітник. Не чіпай! Не зривай! Папірця злякався?

Іван. Попечеш руки, свищику!

Поліцай. Тихо! Ви вже бунтувати? Пропоную зараз же розійтись. Ну!

5 робітник. П'ятш на не́го, які маршал!

Іван. Дать йому по черепу! Чого там дивитись?

Поліцай. Стріляти буду!

3 робітник. Стріляти? Аву, хлопці, вивертай каміння! Луци його!

4 робітник. Зацепіць му п'їска!

Поліцай охолодить.

Голоси. Ага, тікаєш? Жироїд! Свищик! А - га - га!

Свист і погрози навздогін.

1 робітник. Він зараз сюди цілу свою банду покликає.

3 робітник. Най кличе, най стріляє. Хіба нам первина? Ми теж уміємо стріляти. Теж будемо битись!

1 робітник. А ви не летіть поперед батька в пекло. Не крутіться дуже. Комітет іще не дозволив нам бійку починати. Не забувайте, що в нас є комітет.

2 робітник. Так, так! Тра слухатись комітету.

Котляр. Організованість. Перш за все організованість. Щоб надарма сил не витратити.

Іван. А що ж, шию підставляти? Вони бити — і ми бити. Нам нічого губити. У Домброві теж на страйкарів стріляли, а все одно в Домброві страйк.

3 робітник. А тутка в нас, хіба забули? У нашому ж місті, на фабриці «Ельзі»?

5 робітник. Так, так! Запомнелісьде? На нашій «Ельзе» юж осем тисенци страйкує.

Котляр. На «Ельзі» вісім страйкує. У нас п'ять без роботи бідує. Тринадцять тисяч в місті голодує! От яка виходить гайка. Тому тра, щоб усі тринадцять об'єдналися. Щоб міцно організувалися. Щоб укупі свого права добивалися.

4 робітник. Тшинасьце тисенци? А жони? А дзеці? Не тшинасьце — двадзэсьці. Двадзэсьці тисенци гладних.

3 робітник. А вони ще й стріляти? Придушити думають? Я пропоную зараз же браму розбити й самих адміністраторів придушити.

1 робітник. Не підбурюйте на чорт зна що. Киньте ці свої штучки. Знаємо вже вас...

3 робітник. А чого ж? Думають, як прохідну зачинили, то й сховалися? Ми можемо власними руками одчинити. Можемо й самі собі заплатити.

5 робітник. А доправди! Одмикай браму!

3 робітник. Ей, шкуродери, одчиняй! Одчиняй!

Стукають у браму. У віконці — голова службовця.

Службовець. Тихше, тихше! Чи ви збожеволіли? Вам, здається, ясно сказано: фабрику закрито, розрахунок через місяць.

4 робітник. Ні! Ми вимагаємо, щоб фабрику не закривали. Ми вимагаємо, щоб фабрика працювала.

Службовець. Тихо! Це ж бунт. Це погром.

Котляр. Ні. Це не бунт. Це не погром. Це п'ять тисяч пар безробітних рук. Це п'ять тисяч голодних ротів. І ми заявляємо: сьогодні ми звідси підемо, але завтра щоб фабрику було конче відкрито, щоб гроші нам конче було сплачено.

2 робітник. А як ні — ці руки самі собі зроблять роботу.

Котляр. Ми вас попереджаємо!

Службовець. Я виконую накази дирекції, і я вам заявляю: фабрику зовсім закрито, розрахунок через місяць. Я пропоную негайно розійтись. Через кілька хвилин тут буде військо. Військо вже покликане.

Іван. Ага! Військом нас лякати? Кулями розганяти? Ми тобі покажемо військо!

3 робітник. Та що там дивитись? Одчиняй! Бий!
5 робітник. Цо там гавендзіць? Ламай!

Навалюються дужче.'

1 робітник. Стійте, стійте! Нападом нічого не зробіте. Організовано тра. А так будемо лишень надарма сили витрачати. Правду Котляр каже.

Котляр. Авжеж надарма. Ну, розіб'єте. Ну, ввійдете,— а далі що? Все одно ж фабрика не наша. Панам тільки й тра, щоб провокувати, а потім кожного по-одинці до рук прибирати. Це тра інакше робити. І ми це зробимо. Сьогодні ми, поставивши свої вимоги, звідси підемо. Але незабаром знову прийдемо, організовано прийдемо. Тоді вже, будьте певні, ми закрутимо гайку інакше. Тоді вже зробимо так, як тра.

3 робітник. Та що він проповідь читає? Що він заспокоює? Не слухайте його. Одчиняйте!

1 робітник. Не робіть провокації! Не забувайте, що в нас є комітет. Від імени комітету застерігаю вас.

2 робітник. Правда! Хоч як тяжко, а тра слухатись комітету. Я пропоную слухатись комітету.

3 робітник. Не слухайте цього жидка! Жидки продають нас панам.

Котляр (вказує на 3-го). Не слухайте його. Це — провокатор! Він навмисне підбурює! Не слухайте провокатора!

В'їздить мотоцикл — поліцаї.

Поліцаї. Розійдись, розійдись! Негайно розійдись!

Розштовхують.

Голоси. Свищики! Свищики! Жени їх! Під ноги їх!

Поліцаї. Розійдись! Стріляти будемо!

Іван. Жовніри йдуть! Онде жовніри йдуть!

Голоси. Де жовніри? Так, так! Жовніри! Сюди йдуть жовніри.

1 робітник. Розходьтєся, розходьтєся. Зараз не час іще бійку починати. Ми ще будемо їх бити.

Іван. Ми ще будемо вас бити. Ми сюди ще прийдемо!

Поступовно починають розходитись.

Поліцаї. Ну, ну! Без балачок. Без гавенди! Марш, марш!

2 робітник. Майне гент... Куди я діну мої руки?

4 робітник. Моє дзєці... Цо я дам дзєцьом?

Котляр. А нам, Іване, одразу ж на село.

Іван. З вогню та в полум'я?

Котляр. Ні. На село підемо не байдики бити, а діло робити.

Іван. А! Діло? Тоді я згоден... хоч і в полум'я!

КАРТИНА ДРУГА

Хата. Каганець. Зажурена мати.

Оксана (вбігає). О! Ви вже, мамо, й зовсім упорались. І в хаті, бачу, прибрали. Так, ніби гостей сподіваєтесь?

Мати. А-я. Сподіваюсь, Оксанко. Бо чим же й ти мені не гість? У панів служиш, дома не живеш, лишень в гості забігаєш.

Оксана. Та оце вирвалась на хвилинку. І здавалося б, чи багато тієї роботи в покоях? А, бігме, ніколи й вгору глянути.

Мати. Підсипають панки роботи?

Оксана. Та ще й вередують, чіпляються. Одна напасть. І самі між собою не лагодять, мордуються. Старий пан іще дужче захворів, на всіх бурчить. А пані й собі лається, до Ченстохова на прощу збирається. А панич Владек—там такий варіат... одно з кіньми та дівчатами. Оце вже, з війська повернувши, дружитись заміряється.

Мати. З ким дружитись?

Оксана. А з дочкою Брилинецького пана. А-я. Бувають тепер часто. Панянка то й сама верхи забігає. Оце незабаром панич менинником буде. Заручини будуть. У Брилинцях палада перебудовують, то й погодили заручини тутка робити. Чула я, старі між собою про посаг, про спільну землю й ліси говорили, і на хлопів дуже нарікали. Нібись то за хлодами, за розпусними то й маєтності доброї не злагодиш.

Мати. Іч! Хлопи їм поперек горла стали. Най би подавилися. Завжди хлопи винні.

Оксана. А-я. Тяжке серце вони на нас мають. І все на більшовиків звертають. А що вже найстаріша пані, бабця ота... я й забула вам про неї сказати.

Мати. Ага! Сухий отой виродок? Господоньку, що ж вона замолоду нам усім вичворяла. І то досі живе, не гигне...

Оксана. Хутко, мамцю, гигне. Бігме. Ума зовсім тронулась. По покоях там, як тінь, як почвара... Падьорки все перебирає, молитов складає... Все їй більшовики ввижаються. Аж смішно, мамцю! І кого б не побачила, зараз отак хутенько, хутенько хрестити починає. Аж страшно. А часом лихе щось прорікає і закликає, закликає, закликає... Таке навіть здається, ніби тії більшовики вже й під самою хатою, чи й у хаті. І страшно, і смішно...

Мати. Чують вони свою загибель. Ой, чують. А подивись, лишень, Оксанко, за двері. Щось, здається, зашамотіло? *(Оксана виходить, входить, щільно причиняє двері)*. І вікно прислони, Оксанко.

Оксана. Тут цвяшок вислизає, кепсько держиться.

Мати. А ти його приткни. Добре заслони. Боюсь я вікон...

Оксана. То вже ви, мамо, зацадто. Чи й вам, бува, чого не ввижається, як отій старій пані? Ха-ха-ха!

Мати. Кобим я, дочко, твоїх літ була, то, може, й більше людям віри йняла. А то... всякі сусіди довкола. А що вже осадники та багатії—так і чигають, так і слідкують. І все на таких от, як ми, на голих біда. Ой, щось буде. Щось страшне буде...

Оксана. Підпалили ж у Калинівці пана. Чули?

Мати. Чула. А тобі серце не тьохкає?

Оксана. А чого?

Мати. А там же, в Калинівці, Гнатко Чабаїв.

Оксана. Ну, то що?

Мати. Ой, хитрунько моя. Пострибухо моя. Що в серці вариться, на лиці не втаїться. Знаю, знаю, бо Гнатко вже переказував, щоб сватів ждати. Гнатко хло-

пець файний, а - но дуже гарячий, як і наш Іван. Коби в яке лихо не вскочив.

Оксана. Та ні, мамо. Гнатко не такий.

Мати. Й за Івана нашого боюсь я дуже. Оце як з фабрики повернув, то все з людьми та з людьми. Щось там крутить, щось мудрує. Бач, і досі нема його.

Оксана. Та й з Іваном ви даремне. Він розумний, наш Іван, добре знає, що і як. А потім... я ж у панів служу. Хто там на нас подумає?

Мати. Егеж, у панів. З паном водись, а на всі боки дивись. От, кажуть, за Збручем давно вже панів нема. А в нас усе пани та й пани. Проклята сторона наша.

Оксана. Я вистерігаюся. Служу, як можу.

Мати. Служи, дочко, служи. Коби твій батько з тих злиднів на зарібки не пішов та не пропав, то, може, воно трохи й ліпше велося б. А так — служи, дочко. От, може, й справді за Гнатка вийдеш, то й панів покинеш.

Оксана. Навряд, мамо. Гнатко теж не з багатих.

Мати. Нічого, нічого. Аби вкупі, тоді воно легше. Чи багато людям тра? Прожити та дітей зростити. Будуть і в тебе, Оксанко, діти. Буде радість велика і... біль буде. Тоді й за мене згадаєш. Тоді збагнеш, чого я отак своїх гостей дожидаю, чого я вікон і стін боюсь, чого я за тебе й за Івана тяжку тривогу маю...

Стукіт у двері. Входять Ващук і Дробка.

Ващук. Добри вечір у хату.

Дробка. Най будете багаті...

Мати. Та де вже нам багатіти? Оце багатство тільки дме.

Дробка. А бідування вдвоє гне. Так, так...

Ващук. Не цурайтесь, пані - матко, бо у вас іще, як бачу, то й каганець горить, а в нас уже з тиждень очима світять. Ха! От дожилися. Ціле село в темряві, як повимерло.

Мати. Чи ви добре двері причинили?.. (До Дробки). Вам, Тимоше, до вікна з руки, прислоніть - ко його ліпше.

Ващук. Боїтесь, пані-матко, вікон? Ха! Хто їх теперка не боїтсья? А-но плюнь — то в жандара або в свого ж зрадю й потрафиш. І всі вони з панами mocno за руки держаться.

Мати. А звісно. Ворон воронові очей не клює.

Дробка. Атож! Пани, як дурні: що хотять, те й роблять. *(Оксана засміялась)*.

Ващук. А ти, Оксано, на нас дивись і не дивись, слухай і не слухай. Щоб там у покоях чого не пробовкнула.

Оксана. І таке... Хіба я маленька?

Мати. Де ви бачили? Хіба вона в нас без ума? Чи ви її не знаєте?

Ващук. То я на всяк випадок. Ай, жирюди ж! Ай, катюги! От уже й по містах вони догосподарювались. Скорочують фабрики. Роботи кат-ма. Бачив сьогодні Котляра Миколу. Знаєте, либонь, Котляра? Теж повернувся з фабрики. Ха! Скільки того люду з фабрик на село повертає. А на селі що? Хіба ниньки заробите бодай 50 грошей? Або пара чобіт на родину — не скарб? Або тижнями не пухнуть, і скоринки хліба не мавши? А лободи не їдять?..

Дробка. То ще не біда, коли з хлібом лобода. А от біди, коли ні хліба, ні лободи.

Ващук. А податки? Оті стонадцяті податки!

Дробка. Оце подушне!

Мати. Похатне!

Ващук. Поземельне! Жили ж усі вимотують, живцем душу виймають. Землі нашої, як кіт наплакав. Хіба за панами та своїми жирюдами землі доступишся? Ще й осадників своїх понасилали, ліпшу землю їм пороздавали. Аякже! На те пес і гавкає, щоб годували. А ти печись! Ну, що з тієї вбогої латочки?

Дробка. Заким жнемо, то й їмо.

Ващук. А платити все одно тра. А податок дай. Бо не даси — зараз же тебе до ліцитації. З молотка ж продадуть. Просто пекло! Оце ми й хотіли з вашим Іваном поговорити. Ниньки трохи вже радились з ним. Казав, щоб увечері зайти.

Мати. А що Іван може?

Ващук. О, не кажіть. Ваш Іван, хоч і молодий, а голова. Тра порадитись. Тра робити щось.

Дробка. Бо вже тільки й ходу, що з воріт та у воду. От у мене — голісінькі стіни лишилися.

Мати. І ми скільки поспродали, щоб оті податки платити.

Дробка. Ви хоч поспродали, а в мене просто забрали. А-я! Вирві нашому, отому осадникові, лихвареві я заборгував. Прошу Вирву: заждіть, посплачую. Ні, каже Вирва, не вірю я більше. Давай.

Мати. Вирва вже й до нас присікується. Та що він з нас візьме, коли тутка ні в горшку, ні в мішку.

Дробка. Вирва не візьме? Вирва не вирве? Та Вирва серце з печінками вирве. Вчора заїздить до мене у двір, людей зводить, кричить: Дробка Тиміш мене обкрадає! Дробка Тиміш боргу не вертає! Кричить: плати, Дробко, бо на суд поведу, хату заберу! А що я проти нього можу, коли я у нього в руках, як цвях ув обценьках? Не хотів я спершу того осадника до хати пускати. Але, знаєте, вутлий я чоловік. Думаю собі: заробиш — багатий бере, не заробиш — багатий дере... Най, кажу, таке життя пропадом пропаде! І забрав Вирва з хати останню рядюжечку.

Ващук. Ха! То що робити? Що робити? У нього Вирва забрав, а в мене суд описав. Чули, відай? (Мати кивнула головою). Геть усеньке описав: і хату, і в хаті. А чи винен я, що вони отутка на кресах війни затівали, руйнації наробили. Ту ж свою хату по війні я ледвеньки на стовпи зіп'яв. Ледвеньки сам на ноги став. Або я позики сплатити не хочу? Я лишень не можу зараз, бо не маю. То хіба мене тра за горло брати? На ліцитацію писати? На продаж з молотка всі мої лахи пускати? Ха! Я ж завтра на вулиці буду. Люди добрі, я ж завтра з торбами піду. Хто дав їм право? У мене ж діток семеро. У мене двоє хворих лежить. У мене скільки голодних ротів. А вони... хто дав їм право, щоб Йосип Ващук завтра здихав як пес під плотом?.. Як поганий пес під плотом... Ха! Лишень Йосип Ващук не хоче

здохати. (Б'є кулаком по столі). Ні! Не хочу здихати!
Не буду здихати...

Мати. Тихше, Йосипе, тихше. Не їритуйтесь.

Входить Іван.

Іван. Добри вечір. От і добре, що застав. Ага! Й Оксана тут? А я про тебе якраз думав. Думав, що Оксан у нас є багато — і в піснях, і в книжках...

Оксана. Я ж, Іване, не та Оксана.

Іван. Знаю, знаю. Тому я з тобою ще багато говорити маю. До речі, що там у панів Грабських про калинівську пожежу кажуть?

Ващук. Ха! Навіть як слід спалити не вміли. Не згорів! А їх усіх давно вже тра вогнем пустити. На попіл звести.

Іван. Чекайте, Йосипе, чекайте. Я знаю, ви теж гарячий. А - но діло не в підпалах. Підпалами нічого не зробиш. І Котляр так думає, а Котляр — о! — досвідчений. Підпали ці нам часто лишень шкодять. Так, так! (До Оксани). Ну, що ж там у панів кажуть?

Оксана. На більшовиків усе звертають. Ніби серед людей наших більшовиків багато розвелось. А панич Владек серед ночі зірвався та до зброї, та на коня, та й гасанув у Калинівку.

Іван. Герой ваш панич! Бігме. До речі, той пан буває, що нашою мовою розмовляє?

Оксана. А - я. Лисий той? Там він як свій. Оце не давнечко підсилався до мене, про село розпитував, про пісні розпитував...

Ващук. Пан Куйлихо, мабуть? Оцей, що фольварка держить? Знаю, знаю Куйлиха. Недавнечко отак само про село, про пісні й мене розпитував. Ще й просив наспівати. Ха! Чудний він якийсь...

Іван. Визволитель наш! Демократ! У Львові два будинки держить, тутка фольварка держить, а нашим другом прикидається. Аякже! Українець він. Визволитель. К лихій мамі таких визволителів! Діждемось пори, що й самі виліземо з діри. Хіба на одній Польщі світ клином зійшовся?

Мати. Так, Іване, так. А - но, будьте обережні. (До Дробки). Прислухайтесь - ко, з ласки, до вікна.

Іван. Та годі, мамо. Ви, бігме, як ця наша Галичина: і зненависть у вас кипить, і страх вас огортає. А страху нема там, де його не бояться. Ось недалечко, за Збручем люди не боялись і свого добились. Туг (виймає газету) і про це є. Самі пани про велику Україну пишуть. Ось, коли хочте... (Читає). «Провідник делегації польських капіталістів, що недавно вернула з поїздки до Радянської України, заявив кореспондентові «Слова Польського»: треба визнати, що все там відбувається під знаком великих змагань. Безробіття нема. Інтенсивна розбудова промислу забирає всі робочі руки. Багато робочих приходять ще із села. Голоду теж нема. Робітники одержують продукти по низьких цінах. Ми оглянули дев'ятнадцять фабрик, кілька радянських і колективних господарств. Фабрики є великанські. Приміром, у Харкові збудовано великанську фабрику тракторів. Там же будують другу фабрику електричних машин, що має...»

Стукіт у двері. Іван хутко ховає газету. Входить Вирва.
Загальна ніяковість.

Вирва. Славайсу.

Мати. Навіки.

Вирва. Вибачайте, що так пізно. Чи, може, я перешкодив?

Іван. Та ні, пане Вирво. Які такі перешкоди? Заходьте, заходьте.

Вирва. Вибачайте, але я не винен. Стільки того клопоту, що й день малий. Слово гонору...

Мати. Сідайте, пане Вирво. Прошу вас.

Вирва. Дякую, дякую. Я не надовго. Хіба Вирва має час? Хіба Вирві дадуть час? Просто — окропносьць! Бо хоч тутка мені й раді, але й тамка мене ждуть. От і встигни. Як у колесі. Слово гонору.

Іван. Зате зиск собі маєте. Як то кажуть: хочеш мати — не тра спати.

Вирва. Звідки зиск? Який зиск? Та біг з вами. Тільки й знаю, що докладаю.

Ващук. Хіба?

Вирва. Або вірте, або ні. Слово гонору. Я ж для людей, як знаєте, все роблю. Я для людей все, що можу. Коли людям скрута, всі до мене: дай! Та вже лико мені, клопіт мені, коли я кажу: віддай.

Ващук. Ха! Буває ж так у людей, що й віддати нічим.

Вирва. Ну, буває так, що й заждати можна. Хіба я що? Я людина чесна... Але умів брати — умій і віддати. А то, як бере — поклони б'є... хе - хе - хе... А як узяв, то й зовсім пропав. От вам і зиск.

Ващук. Ха! Вам же тра з великим процентом віддати.

Вирва. А ви ж як хотіли? На дурничку?

Ващук. От вам і зиск. Чого ж ви прибіднюєтесь? Ще й дві хати маєте. Поля скільки маєте. Паном діло, та й годі.

Вирва. Е, дайте спокій. Ворогам би моїм таке панство... *(Раптом похопився)*. А чулись - те, в Калинівці пана підпалили?

Іван. Чули. Про це, відай, все село вже чуло.

Вирва. Окропносьць! Що тільки діється. Що далі буде? Надвечір бачили, як туди вже й жовніри поїхали.

Мати. Поїхали?

Вирва. А так, поїхали. І хто б то зважився? Хто б то підпалити міг?

Оксана. Жовніри? А що вони в Калинівці робитимуть?

Вирва. О! Й тобі, дочко, цікаво? Може, десь там, в Калинівці, серце зачепилось? Хе - хе... Страшно, може? Признавайся.

Оксана. Ні. Моє серце при мені.

Вирва. Ото й fajно. Тобі, дочко, рівний шлях. В панів служиш, заробляєш, посаг собі наскладаєш... А каторжно, відай, у тих панів? Гризуть дуже?

Оксана. Ні. В панів мені так, що ліпше й не знати.

Вирва. Ото й fajно. Fajна у вас дівка, слово гонору. Аби ще їй хлона fajного. Щоб господар був...

щоб гроші мав. Бо гроші — то все. Ой, гроші; гроші! От у мене... до зарізу грошей тра. Така скрута, хоч вішайся. Це я до вас і забіг.

Іван. Борг вам повернути?

Вирва. Ви вгадали. Саме так.

Мати. Лихая година!

Вирва. Може, нема?

Іван. Ви вгадали. Ні шеляга.

Вирва. Окропносьць! Чи не моя правда? Позичати — позичають, а вертати...

Іван. Пане Вирво, це вже ви даремне. Я ж на тому тижні вам трохи віддав. Речі спродав, а віддав. І ви самі обіцяли, що за решту почекаєте. Почекайте, бодай, місяць - два. На фабриці заплатять, і я вам віддам.

Вирва. Е, ні! Вибачайте. Будемо сваритись. Бо я вже й так довго чекав. Я більше не можу.

Іван. А я теж не можу. Де я візьму? Ще й без роботи я. Ще й податків скільки.

Вирва. Ну, податки мене не обходять. Мене борг обходить. У вас онде дівка служить. У вас іще... дещо є. Продавайте, позичайте, діставайте... як там собі знаєте. Три дні можу зачекати. Лишень три дні. Або... або подвійного процента платіть.

Іван. Ні, такої умови між нами не було.

Вирва. А щоб грошей не вертати, умова була? Отак ви всі позивкали. Коли з вами по-доброму, ви готові й на голову сісти. Ні! Видко, сваритися будемо. Судитися будемо.

Мати. Пане Вирво, та біг з вами. Нащо судитися? Чи ми винні, що в нас зараз нема? Біда наша. Почекайте, з ласки, прошу вас.

Ващук. Чоловік же ясно каже: за місяць віддасть. Чого ж нападаться? За горло хапати?

Вирва. Окропносьць! То я, горлохват? Чоловік же мені давно винен. Я право маю. Я все по закону. Я людина чесна!

Іван. А кобим я згодився подвійного процента платити, ви б мені чекали? Правда? То хто ж кому на голову хоче сісти? Лишається місяць - два, а ви чим

дужч напосідаєте, лякаєте, душите, щоб зайвого злогого собі видушити? Чорна ваша чесність, пане Вирво.

Вирва. Е, то ви мене ображаєте, слово гонору.

Ващук. До вас однаково не пристане. Хіба ми вас не знаємо? Хіба й справді ви не душите? Ха! А з Дробкою, з оцим, що ви вчора наробили? Та був би я на місці Дробки, я... я не знаю... я вас там на місці б і рішив!

Дробка. Не хотілось рук паскудити...

Вирва. Окропносьць! Тутка просто змова. Тутка збуї!

Ващук. Та ви гірший за всіх збуїв.

Дробка. Гад!

Вирва. Хто? Е, то ви так? З вами по - доброму, а ви, значить, так? Бувайте ж здорові. Ще ми з вами спіткаємось. (До Івана). А борг за три дні. За три дні щоб мені сплачено.

Мати. Пане Вирво! Пане Вирво!

Вирва. Вибачайте, що так пізно... але як у колесі. Слово гонору. (З порогу). А за три дні... вибачайте... ми інакше поговоримо! (Пішов).

Кілька голосів. Гад!

Мати. Лихая година! Що ж теперка буде? Він же заклює нас.

Іван. Най клює. Най судиться. Ми ще з ним посудимось.

Ващук. Ха! Розжирів на наших землях та й знущається. Ще й випитує, рознюхує. І за підпал, і за панів... Усе йому тра знати. Істинно — осадник.

Іван. Оде мені якраз не подобається. Оця його допитливість... Та все одно. Ви, мамо, от що... ви за поріг вийдіть, постійте там. І ти, Оксанко, вийди.

Оксана. Мені то й на службу час.

Іван. Ні, ні. Я тебе ще провожатиму. Я з тобою говоритиму. (Мати й Оксана виходять). Отак ліпше буде. А теперка годі з Вирвою. Поговоримо за інше. От, як бачите, щодня гірше й гірше. Події закипають. Скрізь ми чуємо: що буде? Скрізь самі питаємо: що буде? Але чи годиться нам лишень слухати, питати? Ні. Діло ж

стосується, як сьогодні я вже говорив, усіх отаких, як ми. Всі ми повинні mocno за руки взятись, стати плече в плече. Час рішучий. І коли ми хочемо чогось добитись, то тра вже починати рішучу боротьбу.

Ващук. А чого ж? Хіба ми віче не скликали? Хіба всією громадою не просили, аби податки з нас посписувано? А не допомоглося ж. Обпеклися.

Іван. От в тому й річ. Цього, відай, мало. Я й кажу, що тра починати рішучішу боротьбу. Або ми вміємо боротись і свого таки доскочимо. Або гріш нам ціна й ліпше не рипатись. Так от: згода, чи ні?

Ващук. А чого ж? Я згоден.

Дробка. Я, правда, чоловік вутлий, але я... завжди з вами.

Іван. Так от. Будемо теперка виступати не одним селом. Теперка вже з'єднаємо багато сіл. Розумієте? Ми збираємось селами, і вкупі йдемо до міста. Йдемо просто до магістрату. Так, так! Ми робимо похід голодних. Голодних і скривджених. Ми просимо й попереджаємо. Ми вимагаємо й загрожуємо. Розумієте? Хоче влада, чи не хоче, а ми примусимо нас послухати, примусимо нас задовольнити. Бо, знаєте, коли сотні, коли тисячі встають, то не жарт.

Ващук. А то не жарт. Лишень, по-моєму, з цього дива не буде пива. Не ходити до них, а різати їх, бити, палити! Он що!

Дробка. Може, воно й так. Може, воно й добре. А-но й по-моєму, чи слід... аж до міста братися? Чи не ліпше б воно тутка? Просто на селі?

Іван. Ні. Якраз до міста. Якраз в точку. Тра, Тимоше, далі дивитись, далі сягати. Розмахнутися тра. Так, так! А от ви, Йосипе, то занадто вже розмахуєтесь. Бігме. Різати, бити, палити—це найлегше. Але це не вихід. Правду Котляр каже: тра організовано. Тому от що: позавтра, в п'ятницю, виходьте в поле. Ніби до роботи. Розумієте? Якраз пора. А земля наша при яру, то й будемо близько. Опівдні зійдемо над яром, на узліссі. Знаєте?—там, де яри починаються. Місце там дике, глухе. Отам ніби полуднувати сядемо, там гуртом і по-

радимося. Я туди загодя прийду. Микола Котляр теж буде. Декого я від себе повідомлю. Ви, Йосипе, Кравчукові й Синявському перекажіть. А ви, Тимоше, Рептека залучіть... *(Ващук скривився)*. Чого ви, Йосипе, знову по-ровитесь?

Ващук. Рептека? Ха! Він же поляк. А коли поляк, то вже тобі конче щось не так. Не люблю я тих...

Дробка. Е, ні, Йосипе. Не всі поляки однакі. Є й поляки всякі. Є й серед поляків скільки людей гарних.

Іван. По-моєму, Рептек наш. Такий же бідака. Боятись не тра. Тра лишень, щоб так: сказано — зв'язано. І щоб ніхто ніде ані пари з уст...

Вбігає Оксана.

Оксана. Там якийсь чоловік іде!

Іван. От розходилися! Ніби навмисне.

Входить Рептек, за ним мати.

Дробка. О! Про вовка помова...

Іван. І справді. Допіреньки за Рептека розмова, а Рептек у хату.

Рептек. Я на хвільке. Тільки на хвільке. Доперо кузин муй з Калінуфкі пшібег. Уцекл з Калінуфкі. Там... там... жечивісьце — страх!

Іван. Жовніри?

Рептек. Жолвєжи пєлно! Жечивісьце. Две хати юж подпалілі. Людзей заберайо, людзей бійо!

Мати. Сило небесная!

Іван. А кого ж з людей забрали?

Рептек. Не вєм. За тшех тільки вєм.

Іван. Кого ж?

Рептек. Сидора Майбе звйонзали. Потем... Якова Рудєго забрали. Памєнтацє Якова? Тен, же в попа курєдзо ціснол. А в Чабаюв паробка забрали.

Оксана. Якого парубка?

Рептек. Та якєго ж? Гнатка Чабайовєго.

Оксана. Гнатка? *(На піч похилилась)*.

Мати. Оксанко, дитиво!..

Ващук. Ха! Он воно що? *(Підвівся)*.

Дробка (теж підвівся, чіпнувши плечем заслону на вікні). Розбився глечик — прощай вода...

Мати (в тривозі). Заслоніть вікно!

Іван (рукою стукнув). Мамо, годі!

ДІЯ ДРУГА

КАРТИНА ТРЕТЯ

Узлісся. Чутно жіночий сміх. З лісу вибігає Яніна в убранні верхівця.

Яніна. Облиште, пане Владку! Облиште, загарбнику! Ха-ха-ха! Цієї картки я вам все одно не дам. (Приховалася за деревом).

Владек. Дайте, панно Яніно, благаю вас! Ви ж на ній як королівна. (Кидається).

Яніна (перебігла до другого дерева). Облиште, насильнику! Облиште! (Киває зза дерева). Тихше, тихше... Тут можуть почути вовки, ведмеді. Тут всякі люті звірі. Вони бродять довкола. Вони чатують, змовляються. Вони можуть напасти... ха-ха-ха!..

Владек. А! Заради вас мені нічого не страшно. Хай тисяча вовків!

Кидається знову, наздоганяє.

Яніна. Пане Владку, є межі.

Владек. Панно Яніно, скоряюсь вашій волі. Падам до нуг, але... стобє.

Яніна. Цалує рончки, але... свбє. То мені подобається. Ха-ха-ха! Ну, куди ж це ми забігли? Чи кінець уже цій пущі?

Владек. Так, моя панно. Ось гляньте: дерева вже зовсім порідшали. Тут уже узлісся. Тут уже поле.

Яніна. Слухайте, а тим часом коні не поодриваються?

Владек. О, ні! Я їх міцно прив'язав.

Яніна. Ви такий певний своєї сили?

Владек. Треба завжди бути певним своєї сили.

Яніна. Але навіщо ми тут затримуємось? Я вже давно хочу вертати.

Владек. А я хочу побути щасливим, побувши хвилинку з вами.

Яніна. Надходить буря. Ви чули грім? Нас змочить.

Владек. Панно Яніно, ви боїтесь бурі? Ви вмієте боятись? Ви — полька.

Яніна. Пане Владку, ви робите майже... насильство.

Владек. Панно Яніно, ми мусимо бути сміливі й сильні.

Яніна. Пане Владку, насильство й сила — речі різні.

Владек. Насильство й сила завжди зустрічаються.

Яніна. Насильство й сила... де ж вони кінчаються? Ха-ха-ха! Я бачу, що ми заїхали не в ліс, а в філософію. Ну-мо, швидше звідси виїздити! (Хоче йти).

Владек. Панно Яніно, хвилинку! (Затримує її).

Яніна. Пане Владку, коли жінка просить... поляки мусять бути джентльменами.

Владек. Так. І саме тому я хотів вам показати одну річ. Ми не довго. Ми встигнемо. Буря ще далеко. А я хотів вам показати, де кінчається ваша власність. Ви ж самі цікавились. Ось гляньте... (Одводить). Ось уже поле. А там далі яр. До яру — ваша земля.

Яніна. Ванда лежи в нашої земі, же не хцяла немца...

Владек. Так. Принципово це так. Але поруч вашої землі не німець, а я.

Яніна. Ах! Це натяк? Ха-ха-ха!

Владек. Не натяк, а просто: за яром власність моя. Бачите, які ми близькі держави?

Яніна. Але я не бачу прикордонних стовпів.

Владек. Я волів би, щоб на тих кордонах ніколи стовпів і не було.

Яніна. Ви воліли б, щоб держави ті мали надійну конвенцію?

Владек. Я волів би, щоб держави ті зовсім об'єдналися.

Яніна. О, пане Владку, у вас таки справді загарб-

ницька політика. Ха - ха - ха! А ваш дипломатичний міністеріум, здається, забуває стару й для дипломатів дуже цінну істину: поспішай поволі.

Владек. Ні. Я не загарбник. Я в даному разі прихильник ... сполучених штатів. Ха - ха - ха! І мій дипломатичний міністеріум пам'ятає іншу, теж стару й для дипломатів цінну істину: затримка буває до смерті подібна.

Яніна. О, яка страшна істина! Облишмо. Облишмо це. (*Зіперлась на дерево*). Ось послухайте краще, як ліс шумить. Як загадково ліс шумить. Чуєте?.. Похмуро, таємно він шумить, ніби погрожує. Я хотіла б знати, про що він шумить?

Владек. Про життя, ласкава панно. Про життя минуле й майбутнє. Про великі пристрасті й величні вчинки. Про лицарів сміливих і лісових царівен. Про кохання їхнє, а може ... й моє?

Яніна. Що? Ах, та ви поет, пане Владку.

Владек. Так. Ви вгадали. Я іноді справді пишу вірші. Я люблю все прекрасне, люблю все ніжне, люблю все, що пестить зір і дає насолоду. Я люблю й дерева, трави, квіти ... ось! (*Зриває квітку*). Панно, прийміть цей скромний дарунок від поета.

Яніна. Яка симпатична квіточка. Вона трохи нагадує квіти сторчійкі.

Владек. А мені нагадує старого вірша про сторчійкі. Знаєте?..

Мале сторчійкі сєн жальо,
Же нєма жаліць сєн кому,
Же оне тілько сєн палю,
В виквітлем, визємблем дому...

Яніна. Далі. Цікаво ...

Владек. Сьруд міс японських опалю,
Над кárто Верлєна тому
Мале сторчійкі сєн жальо,
Же нєма ... же нєма ... тўліць сєн кому ...

Раптово її обіймає, цілує, а одірвавшись, вражено дивиться вбік і зненацька в той бік кидається.

Яніна. Сьвєнта Марію! Як ви мене злякали.
 Владек. Хто там? Стій!
 Яніна. В чому річ? В чому річ, пане Владку?
 Владек. О, бачите? Чатував за нами, а тепер іде собі, ніби нічого не чує. Втекти хоче.
 Яніна. Але хто ж то?
 Владек. Хлоп якийсь. Злодюга. Чого він по нашому лісі ходить? Ховається. А може, то розбійник? Стій! *(Вихоплює револьвер)*.
 Яніна. Облиште, облиште!
 Владек. Та що там з ними церемонитись? Раз не обзивається, — значить, справа кепська. О, бачите?.. Присів, переждати хоче. Отакі й підпалюють. Отакі, будьте певні, і Калинівку підпалили. О! Вже знову пішов... до яру, до яру хоче умкнути. А може, то більшовик? Стій, кажу тобі! *(Націлюється)*.
 Яніна. Більшовик?
 Владек. Пся косьць! *(Постріл)*.
 Яніна. Що?
 Владек. Упав. Зник.
 Яніна. Ви його вбили?
 Владек. Ця рука не вміє промахнутись.
 Яніна. Єзус - Марія! Який випадок. То ж може бути неприємність. Краще тікаймо.
 Владек *(опам'ятовуючись)*. Що? Як? Неприємність?..
 Яніна. Авжеж неприємність. Ви ж подумайте, який злочин!
 Владек. Панно Яніно, невже ви думаєте, що я такий? Я стріляв тому, що дуже - дуже схвилювався. Але заспокойтесь. Я вас трошки обдурив. Я стріляв убік, щоб тільки налякати.
 Яніна. Все одно, так можна й убити. Можна поранити. Може бути неприємність.
 Владек. Неприємність? Так, так! Справді може бути неприємність, хоч може бути й подяка. Так, так! Але краще нікому нічого не говорити. Чуєте? Покищо нічого не треба. *(Бере за руку)*. Панно Яніно, це наша таємниця. Це буде таємниця... нашого кохання.

Яніна. Ах, тікаймо!
Владек. Тікаймо!

Скрадливо поспішають геть.

КАРТІНА ЧЕТВЕРТА

Частина узлісся над яром. Входять Дробка і селянин.

Дробка. Огуг. Зараз сюди й Іван з Котляром надійдуть.

Селянин. А чому їх досі нема?

Дробка. Іван уже є. Пішов залісок оглянути, перевірити. Та й Котляра зустріти. Зараз прийдуть.

Селянин. А як решта наших? Звідтам будуть? (Показує рукою).

Дробка (теж показує). І звідтам, і звідтам. По кількоро. Щоб не дуже в очі впадати. А вітер ниньки який... Зимно.

Селянин. А-я. Зимно. Вітер ниньки mocno заповзявся. Коби й справді хмари розігнало, не мочило б нас.

Дробка. А воно й на руку нам: коби щось,— то, мовляв, од бурі приховалися...

Входять Ващук і двоє селян.

Ващук. Значить, тутка? Ха! Місце добре. І дощ, відай, не дістане.

Дробка. Тихше, тихше! Не гомоніть дуже.

Ващук. А хіба ми дуже? То вже ви, бігме, занадто боїтесь. Хіба й тутка, на волі, душитися маємо? Ішли ж, бачили — нікогісінько.

Дробка. А як ішли, нічого не чули? Стрілу не чулисььте?

Ващук. Стрілу? Якого стрілу?

Дробка. А мені видалось, ніби стріл десь був.

Селянин. А! Лишій бо. Приснилось, та й годі. Коби стріл, то всі чули б.

Ващук. Грім гримнув, то ми чули. А щоб стрілу — ні. То вас громом напудило, а ви вже...

2 селянин. Лякана ворона й куща боїться. Хе-хе-хе...

3 селянин. Воно б, може, й добре, та кажуть... погано. Ха-ха-ха!

Інші. Атож! Атож! Ха-ха-ха!

Дробка. Атож! Атож! Кашляйте собі помалу, аби на рік стало. А я, правда, чоловік вутлий, та не боязкий. Ого! Я лишень обережний. Береженому й чорт не чхає. А ви, бігме, як сороки...

2 селянин. То не ми, а ви. Торох - горох, а змолв — капуста.

Дробка. Ану, ще. Ану, далі. Трошки гречки, трошки проса, трошки взута, трошки боса... Співайте її, бо вона довга.

Входять Рептек і двоє селян.

Рептек. О! Жечивісьце, згряя дóbже пшиховáлася. Тільки... ціхо тшéба.

Дробка. І я кажу: тихше. Може ж близько десь побережник пройти.

Рептек. Чи лєсвічи. Жечивісьце. Острóжней тшéба.

Селянин. А хіба ми що? Ми собі сидимо й полуднуємо. *(Сідає, розв'язує вузлики).*

2 селянин. Од бурі приховалися. *(Теж сідає).*

3 селянин. Чи нам первина? Чи, може, ми в панів отак лісу засидимо?

4 селянин. Та й кого в таку годину понесе сюди? Он що робиться.

Входять рудий селянин і голий селянин.

Рудий. І ми до гурту. Ще не починали?

Вашук. Ні. Старших нема ще. Мо' вони заблукали, що й досі нема? Мо' назустріч післати?

Дробка. Іван вам заблукає? Саме такий. Казав же, що піде Котляра зустрічати й залісок оглянути, аби який чорт справді не наскочив.

Рудий. А-я. Додіру там пани поїхали.

Вашук. Де пани?

Рептек. Яке п'анство?

Рудий. Байстрюк отой, панич молодий, і з ним якась панянка. Ген там аж зза другого клину верхи вискочили, од дощу тікають.

Голий (драна свитина, труситься). Ой, тікають іроди! Тікають, іроди! Аж пил хмарою. До села тікають.

Ващук. А! Так? Хай тікають. Баба з воза — коням легше.

Дробка. І то правда. Оце, може, вони й стрельнули?

Селянин. Дробка знов своєї. От зачепливий!

Рептек. А що ж? Може бійць. Оні ченсто так по-паньску варіюйо.

Ващук. А Іван десь там помітив їх та й пильнує, вивідує. Ха! Це може бути. Це так. Шкода лишень, що час нам минає. Час би й починати.

Входить Котляр.

Котляр. Відай, запізнився я? Здоровлю, товариство! Я, розумієте, заблукав трохи. Давно вже цими лісами не ходив, то й збочив.

Дробка. Там Іван пішов назустріч.

Котляр. Знаю. Ми з ним умовлялись. Приглядав я його, та розминувся.

Ващук. Іван, відай, десь там стежить, наглядає. Пани там поїхали.

Котляр. Пани поїхали? Де пани?

Рудий. Далеко вже. Од дощу тікають.

Голий. Ой, тікають, іроди! Тікають, іроди!

Котляр. Ага! Он що? Тоді зрозуміло.

Дробка. Іван просив, як запізниться, щоб на нього не ждали. Щоб часу не втрачали.

Котляр. Знаю. Ми з ним теж умовлялись. А це вже хіба всі?

Ващук. Всі, крім Івана.

Котляр. Ліпше було б з Іваном. Та коли воля ваша — то чого ж? Оце, значить, всі? Наш сільський актив? Найсильніші, найсміливіші, найсвідоміші? Гаразд. Можна й починати. Чого ж, справді, зволікатись? На фабриці у нас так но й звикли: по-діловому, без

жодних гайок. Ну, от. Всі ви добре вже знаєте, чого ми зібрались. Мусимо обговорити дві важливі справи: похід голодних і обрання комітету акції. Хто має щось додати чи змінити? (Мовчанка). Нема? Значить, приймаємо. Тра лишень, щоб хтось на варту станув.

З селянин. Я можу стати.

Котляр. Гарзд, ставайте. (Селянин одходить). Всі ми знаємо, всі ми добре бачимо, що робиться у нас на Західній Україні та й по всій Польщі. А чому? Тому, що маємо в Польщі господарку капіталістичну. Або дасть тобі пан роботу...

Ващук. То й живеш.

Котляр. Або не дасть тобі пан роботи...

Рептек. То просто здихай. А по в'юсках що? Оте здірства. Оте податкі. З жебрацкей тóрби хчо злота дóбиць.

Дробка (зривається на ноги). А-я! Бідацькими податками лататися хочуть! Жироїди! Лизварі!

Ващук. Ха! По селах сині, попухлі дітки. По селах охлялі матері...

Голий (теж зривається). Обідрані люди! Жебраки по селах!

Селянин. Нагаї! Жандарі!

З селянин (з відстані). Хати горять по селах! Школи наші горять.

Рудий. Наші українські горять, а їхні наростають.

Ващук. Бо коли ти бідний, та ще й українець,— бійся тіні своєї.

Дробка. Українець — значить, хлоп!

З селянин. Українець — значить, ворог! Бий його!

Голий. Іроди, іроди!

Котляр. Хвилинку, хвилинку. Не гарячіться дуже. Все це, що ви кажете, правда. Все це так. Нас нацьковують на поляків. Поляків нацьковують на нас. Фашисти хочуть сильніший розбрат між нами посіяти. Фашисти хочуть, щоб легше було нас за чуба крутити. Алеж ми мудріші за них. Ми інакше мусимо робити. Проти поляків, як поляків, ми нічого не маємо. Поляк-бідняк, поляк-робітник — то ж не ворог нам. Чуєте? Поляк зве-

долений, поляк пригноблений—то ж наш. От вам хоч би Рептек. Ми, здається, його знаємо? Наш він. (*Ващук скривився*). Якраз вкупі з отаким поляком нам тра йти на фашистів. Вкупі з отаким поляком боротися проти панів польських і панів українських. Боротися нещадно. Погляньте бо: вся країна вже гнівом, люття розпечена. Сама земля воїнем дихає. Земля горить!

Ващук. Ха! Це істинне слово—земля горить. Та коби вже наша земля так загорілась, щоб усіх панів спалило, щоб їх попелом розвіяло. Ха! А Іван каже: палити не тра. Каже, підпалами нічого не вдієш.

Котляр. І правду Іван каже. Підпалами нічого не вдієш. Підпали—не наше діло. Це тільки бешкет, розгардіяш. Це—анархія. А ми мусимо робити організовано. Тра великі сили збирати, єднати. Як на війні. Бо хоч війни нема, але в такій борні—все одно що на війні.

3 селянин (*замахав рукою*). Тихо, тихо!

Всі присіли, замовкли.

Дробка. То запевне Іван іде.

3 селянин. Ні. Вибачайте. Мені трохи привидилось. Але будьте тихше.

Ващук. Нікого? А де ж Іван?

Котляр. Справді. Чому й досі Івана нема?

Дробка. Такий прочуд. І злодія не було, і хлопа вкрали. Мо' недарма мені той стріл видався?

Котляр. Який стріл?

Дробка. А як збиралися ми сюди, мені в лісі ніби стріл вчувся.

Селянин. Та годі зі своїм стрілом. Із хмари гримнуло, а йому приснилося. Коби стріл, то всі чули б.

Котляр. Я, правда, не чув. Але мене на фабриці приглушило, то й не дочуваю... Може таки стріл був? (*До Дробки*). Чому ж ви мені одразу не сказали?

Дробка. Бо я вже й сам не певен. Всі мене отак, як бачите, заморочили, засміяли... Дружні сороки й орла заклують.

2 селянин. А-ди, який орел взявся!

Котляр. Оце справді новина. Оце мені гайка. А вони собі сидять. А вони мовчать. Ну, як же так можна? На хмару глянув... а!.. мовляв, не всяка хмара з громом.

Рудий. Це таки так. А - но й з громом, то, може, не гряне.

2 селянин. А - но й гряне, то, може, не по нас...

Дробка. А - но й по нас, то, може, не вб'є...

Котляр. От - от! Самі ж себе тепер судите. Дивна ваша безпечність, слово честі. Запалу, завзяття аж - аж - аж! А зроблять іноді, як діти. Був той стріл, чи не був, а раз таке діло — тра негайно перевірити. Більше обережності. Більше догадливості. Більше організованості. Цього вам іще бракує. А боротьба не жарт. (*Голосом наказу*). Зараз же розвідати довкола. Зараз же Івана знайти, покликати.

Рептек. Я повоблам.

Котляр. Хутко за Іваном! (*Рептек побіг*). А ви (*до третього селянина*), ви далі вийдіть, обійдіть, розвідайте. Ви (*до другого*) натомість станьте. Решта на місці.

Ващук. То невже ви думаєте, що Іван... що з Іваном... щось там?..

Котляр. Я цього не кажу. Я не стверджую. Але... але самі ж знаєте, у нас всього можна сподіватись. Самі ж бачите: кипить довкола як у казані. Війни нема, а живемо як на війні.

Дробка. А - я. На війні. А чи правда? — кажуть, війна хутко буде. Кажуть, пани воювати будуть... із більшовиками.

Котляр. А запевне. З ким же пани воюватимуть, як не з більшовиками? З Радянською Україною, з Радянською Спілкою. На Радянську Спілку пани аж зубами скрегочуть. Бо Радянська Спілка — єдина країна, де праця й воля. Єдиний приклад, як панів звалити й самим по правді жити. За цим прикладом будемо й ми робити. Закрутимо гайку так: панів к лихій мамі! всіх жиродів к лихій мамі! а владу тим, хто працює.

Голоси. Правда, правда!

Котляр. Чи то війна, чи не війна, а революція у нас близько. От ми готуємось похід голодних ро-

бити. Так? Збереться багато люду. Багато люду на місто рушить...

Ващук. Так то воно так. І я не проти. А - но, чи вийде що з цього? Ха! Якби той люд озброєний був. Щоб можна бити, щоб трошити. А то... з голими ж руками.

Котляр. Хвилинку, хвилинку...

Дробка. І я кажу: добра каша, та чи буде наша? Як - не - як, а воно — дорога. А людей сила. Ще й хто зна, скільки там загаїмось. Тра й харчів брати. Мо' охлянуть, пристануть, падати почнуть... Морока.

Котляр. Ну, це вже ви зовсім дурниці ліпите. Це не по - нашому, не по - бойовому. Заяча політика!

Дробка. Ні, ось послухайте, яке я надумав. Найперше для людей, щоб робота була. А цими днями під нашим селом починають залізничну колію переробляти. От і тра всім туди вийти, щоб усім роботу дали. Я вже з людьми говорив, люди згодні. Кажуть: веди, Дробко, ми підемо!

2 селянин (з відстані). А - ди, який командир!

Котляр. Ви трохи короткозорі. Вам тільки й світу, що в вікні. А справа велика, справа загальна. Майте на увазі — кажу вам це під великим секретом — що на цей день такі ж самі походи відбуватимуться по багатьох інших селах та містах. Розумієте? А це вже боротьба. Мусите це знати й бути наготові. І мусимо бути завжди вкупі: робочі й селяни. Тісно вкупі. Моцно вкупі. Тоді нас жодний чорт не зламає.

Ващук. Так то воно так. Але... хоч, правда, по містах, у фабриках вам, робочим, видніше. Ви ліпше це діло знаєте.

Котляр. А звісно. Робочі попереду. Робочі поведуть. От зараз прийде Іван, і все це ми докладно обговоримо. А покищо моя думка така: ви, актив, організуєте своє село. Таких сіл (виймає книжечку) — це вже нам напевне відомо — таких найреволюційніших і найближчих до міста сіл піде десять. Підуть вони з двох боків. З півночі і з півдня. По п'ять.

Ващук. Це так. Це добре.

Котляр. Лишень — таємниця. Уста на замок. Ви не діти й добре знаєте, чим це пахне. В околицях зараз військо. Але увагу війська ми постараємось чимсь відтягти.

Дробка. Я й кажу: піду з людьми на колю. Хоч людина я вугла, та не боязка. Ого! Буду бучу здіймати, буду битись, щоб роботу дали. А військо тим часом...

Котляр. Хвилинку, хвилинку... То ще видко буде. А ви слухайте далі. Ог підходять селяни до міста. Так? А в цей час до них назустріч робочі, пролетарі, багато пролетарів. Усі ті, що з фабрик позвільняли. Усі ті, що страйкують. А їх зараз у місті тринадцять тисяч. Вони підходять, і ми всі стаємо вкупі.

Ващук. Робочі? Вкупі з нами? Ха! Це інше діло. Це я розумію.

Дробка. Он воно що! І я кажу: де спілка — там і сила.

Котляр. Робочі мене уповноважили на зв'язок із вами. Робочі так і просили переказати: селяни, приходьте, а ми всі теж вийдемо й станемо вкупі.

Голоси. Робочі з нами? Робочі вкупі? Тринадцять тисяч? Оце буде сила! Оце похід! Давай похід!

Котляр. І тоді... тоді тра бути готовим до всього. Бо сам похід — це ще півділа. А тоді ми скажемо, ми зробимо так, як нас учить партія робочих і селян. Єдина партія, що справді дасть нам перемогу, партія більшовиків. А партія ця, комуністична партія Західної України, каже: жодного гроша податку урядові голоду й війни!

Дробка. Правда! Правда! Так і ми скажемо.

Котляр. Комуністична партія каже: геть панів, лихварів та екзекуторів!

Ващук. Правдиво! К лихій мамі панів! Так і зробимо.

Котляр. Геть національне гноблення!

Голоси. Геть національне гноблення!

Котляр. За хліб! За працю! За волю!

Голоси. За хліб! За працю! За волю!

Котляр. Але комуністична партія каже: за пролетарську революцію! За робітничо-селянську Західну Укра-

Іну! За тісне єднання всіх пригноблених, всіх пролетарів усього світу!

2 селянин. Іван іде! Іван іде!

Рештек і селянин вводять Івана, підтримуючи. Він забруднений, однією рукою не владає.

Всі. Що таке, Іване? В чому річ? Що тобі, Іване?

Котляр (ухопив за руку). Руку прострелено! Оце мені гайка. Я ж вам казав. (Хутко перев'язує руку). Звідки ж це сталося, Іване?

Іван (сівши знесило) ... почав мені кричати: стій! А я хотів своїх попередити ... щоб затримались ... щоб не сходились. Я лишень до яру, а він стрельнув.

Ващук. Панич?

Іван. Панич Владек.

Котляр. А він далеко був? Він тебе пізнав?

Іван. Він мене не знає. Він, мабуть, одразу ж утік.

Голий. Ой, тікали іроди. Тікали іроди!

Голоси. Збуї! Душогуби! Іроди!

Іван. Спіткнувся я ... просто в яр. А там же глибіньяка. Потовкло мене сильно ... Не так рана, як потовкло. Неприємний лежав ...

Котляр. Ні, рана не страшна. Рана хутко загоїться. Але от що: все це тра приховати. Чуєте? Дуже пильно приховати. Щоб ніхто віде ані-ві. Бо інакше можуть нас усіх викрити. Розумієте? Це мусить бути таємниця ... таємниця нашої боротьби.

Ващук. Правда! Правда! Приховати тра.

Дробка. Добре приховати!

Котляр. А відплату ми знайдемо. Ми не подаруємо. Це ж переходить усякі межі. Людей, як собак, стріляти!

Голоси. Людей, як собак, стріляти! Людей калічити! За що людей вбивають? Відплатити їм! Скарати їх!

Дробка. Тихше, тихше. Іван щось хоче сказати.

Іван. Коли я підходив, чув останні слова. Я прошу продовжувати збори. Що б не сталося, а всі ми мусимо бути сильні. Бо й ви уже ... більшовики.

ДІЯ ТРЕТЯ

КАРТИНА П'ЯТА

Зала у Грабських. Просто — вікна в ніч. Протилежні виходи. Праворуч чути звякіт посуду, сміх та вигуки багатьох голосів — вечеряють. Ліворуч з'являється бабця, хижо скрадається до вікон, до рояля... Шепоче. Біля входу до Удальні зупинилась, хрестить повітря. З лівого ж боку Оксана вносить дві лампи. Бабця з несподіванки скрикнула. Оксана з несподіванки пустила одну лампу.

Бабця. Сьвєнта Марію! Пожежа! (З ідальні вбігають Владек і Куйлихо. Ще хтось зазирає).

Владек. Не турбуйтеся, панове. Нічого, нічого. Дурниці. Ми зараз, панове. (Причинив двері, суворо). Що тут трапилось?

Оксана. Пані наказали, аби сюди світла більше. Я лампи несла. А вони як крикнуть. А я злякалась...

Владек. А я злякалась... Теж мені неврастенія! Дерев'яні руки, пся коць!.. Пане Куйлихо, прошу пана, одведіть бабцю вниз, на перший поверх. Ви ж знаєте?..

Куйлихо. Будь ласка. Будь ласка.

Бабця. Це поганий знак. Щось буде. Щось буде! Це поганий знак! (Виходить із Куйлихом ліворуч).

Владек. Розбила лампу? Ну, нічого, нічого. Не бійся. Я скажу, що це я сам розбив. Я ж тебе, Оксанко, завжди захищаю. Я ж тебе люблю, а ти не віриш.

Оксана. А - ди, яка напасть. Ще й заручений. Молодик.

Владек. То, дурненька, не з моєї волі. То батьки хотіли. А я тільки тебе люблю. А ти мені не віриш. Думки ховаєш. От скажи, що там на селі чути про хлопський бунт?

Оксана. І... таке. Хіба мені знати?

Владек. Хитруєш, звірятко. Ховаєшся? Ну, нічого. Сьогодні я нарешті сам до тебе прийду. Так, так. Сьогодні саме така ніч. Всі будуть міцно спати. Я прийду, і ти мені все розкажеш?

Оксана. Оце справді... не мала я клопоту. І не заміряйтесь.

Владек. Ах, дурне звірятко! Це ж буде така ніч... палка ніч.

Оксана. Палка ніч?

Владек. Так, так! От побачиш. Палка ніч... така буде ніч... Стоп! Здається, йдуть? *(Одскочив, вислизнув до їдальні. Входять Куйлихо і Вирва).*

Куйлихо. Ви заждіть хвилинку. Я зараз про вас скажу. *(Пішов до їдальні).*

Вирва. Добри вечір, дочко. Служиш? Працюєш?

Оксана. Так, пане, служу.

Вирва. Ото й файно. Служи, навчайся. А чого це в твого брата рука скалічена?

Оксана. Хіба скалічена? Я й не знала.

Вирва. Ти й не знала? А мені казали, що скалічена. Слово гонору.

З їдальні виходять Владек і Грабський.

Грабський. А! Вирва?

Вирва. Нех б'єндзе похваль'они... Прошу вибачити, що так пізно, але я не винен. Слово гонору. Я прийшов... Віншую пана з сином менинником. Віншую вас, пане Владку. Дай вам боже сто років жити, здоровим бути, а грошей ніколи не рахувати. Дай вам боже всякого щастя... Вибачайте, що так пізно, але тутка маленький подарунок. В сусідньому селі діставав та й спізнився. Той дурний хлоп і не уявляє, яка це цінність. От... пан Владек любить стріляти, зброю любить... так от, прошу. *(Розгортає папір, подає стару рушницю).* Стародавня фузія, ще конфедерати стріляли... слово гонору.

Владек. Стародавня фузія? Яка цікава фузія! Дякую, дякую.

Грабський. Ага! Справді цікава фузія. *(До Оксани).* Ану, принеси нам сюди шнапса. Хутко! *(Оксана побігла до їдальні).*

Вирва. Між іншим, оця дівка, пане... Я якраз хотів вас попередити. У неї брат — людина небезпечна. Слово гонору. Коли Вирва каже — Вирва знає.

Грабський. Хіба?

Вирва. Пане, коли Вирва каже — Вирва знає. Потім, оцей хлопський бунт. Чули ж, мабуть, пане? Просто — окропосьць!

Грабський. Ах, так? Зараз же прогнати. Зараз же щоб духу не було.

Владек. Ні, татусю. Зараз неможливо. Хай цю ніч іще побуде. Зараз гості, робота. Хай до ранку побуде.

Грабський. Рація. Хай до ранку. А вранці — пріч. *(Входить Оксана з повною тацею і Куйлихо з чаркою. Грабський наливає).* Прошу. Дякую за пам'ять, за пораду.

Вирва. До послуг. До послуг. Ваше здоров'я! Сто років жити!

Куйлихо. Запорізький самопал? Подарунок? Це оригінально.

Владек. Не запорізький самопал, а стародавня конфедератська фузія. От! *(Бере по-військовому до носу).*

Куйлихо. Це вам личить.

Грабський. Прошу ще. *(Наливає).*

Вирва. Дякую. Сто років жити! *(П'є).* Не смію більше пана турбувати. Вибачайте, що так пізно, але... слово гонору. А коли щось треба — слуга панський.

Грабський. Добре, добре. Дякую. Надобраніч! *(Вирва пішов, Грабський до Оксани).* А ти... в другому салоні столи до карт приготуй. А сюди світла більше. Чи тобі по сто разів казати? *(Пішов з Владеком до їдальні).*

Куйлихо. Може, тобі, дівчино, допомогти?

Оксана *(пораючись з лампами).* Ні, пане. Не ваше засивано, не ваше й мелеться.

Куйлихо. Це оригінально. Чого ж ти не в гуморі? Не годиться, не годиться. Ти, дівчино молоденька, не сердись, та на мене, козаченька, подивись... Кхе... кхе... Так, здається, співають в нашій українській пісні?

Оксана. Атож. Я б на тебе подивилась, козака, а - но... а - но пісня українська не така.

Куйлихо. Це оригінально! То ти вже, видно, й сама складати вмієш? Що то значить — нація. Пісні, вірші... Тільки ти, дівчино, будь ласкавіша. Ми ж обоє українці. Через те я тобі й допомогти хотів. Ми обоє з народу.

От скажи, в народі у вас, на селі, часто українських пісень співають?

Оксана. А-я. Співають. Попід хатами, з торбами...

Куйлихо. Це оригінально. Під хатами ж співають жебраки, а я питаю: заможні?

Оксана. Про заможних не скажу, не знаю. Діла з ними не маю.

Куйлихо. А диви но, яка горда. Так, дівчино, не годиться. Чи багатий, чи бідний — однаково люди. Одному доля судила більше, другому менше. Нічого не зробиш. Ще відомий наш український філософ Григорій Савич Сковорода сказав, що доля всякого може бути повна. Доля — це чаша, сказав він. І чаші ці можуть бути малі й великі. Але й малі й великі можуть бути повні. Он як! Розумієш? То тільки дурні більшовики думають, що всіх порівняти можна.

Оксана. А хіба я що? Кажу, лишень, є такі, що й калачів не хочуть, а є й такі, що висівки з лободою їдять...

Куйлихо. А!.. нічого не зробиш. Бідність не порок. Треба примиритись, трохи зачекати. Може, ліпше буде. Тільки треба працювати, треба всіх людей поважати. А отих самих більшовиків не слухати, проганяти, бити. (Раптом). У вас на селі більшовики є?

Оксана. Є.

Куйлихо. Та ну? Багато? А що вони роблять? А що вони кажуть?

Оксана. Отак точнісінько кажуть, як ви.

Куйлихо. Це оригінально! Та й дурна ж ти, дівко. То не більшовики. То демократи. Розумієш? Українські демократи. Отакі, як я. Більшовики проти народу, більшовики за комуністів. А такі, як я, такі за нарід стоять. Щоб нарід себе ліпше почував, щоб не сварився, щоб спокійно в злагоді жив. Он як! Розумієш? Більшовики проти України, а ми, демократи, ми за велику, народну Україну. Отак людям і розкажуй, як на село підеш.

Вбігає Яніна, за нею Владек.

Яніна. О, quelle idylle! Пан Куйлихо таємно фліртує.

Владек. Так! так! Національне тяжіння. Патріотизмус льокалюс. Ха-ха-ха! (*Оксана пішла*). Зате, пане, ваша сьогоднішня промова на честь великої Польщі робить вам самому велику честь. Без компліментів. Промовляли ви, як наш вірний спільник.

Яніна. І тому ми прийшли до вас, як до спільника. Будьте ще спільником в одній нашій вигадці.

Вбігають панна і поручик з келехом вина.

Поручик (*до Яніни*). Прекрасній панні за прекрасну вигадку.

Яніна. Дзенькі бардзўе! Ха-ха-ха! Але то буде не моя заслуга. От хто нас повинен підтримати — пан Куйлихо. А тому, з вашого дозволу, панове, я насамперед цього келеха передаю панові Куйлихо і прошу його випити до дна.

Голоси. Просимо! Просимо! А за що ж ви пити будете?

Куйлихо (*трохи завагався*). За вас... і за нас! (*Випив*).

Голоси. Браво, браво! А пан справді дотепний. Ха-ха-ха!

Яніна. А тепер — наша вигадка. Поки там панове будуть сперечатися, ми тут можемо краще розважитись. Пане Куйлихо, адже ви граєте?

Владек. О, пан музика! Особливо щодо фокстроту. А тому, з вашого дозволу... (*До Куйлиха*). Маестро, інструмент жде.

Куйлихо (*здивовано*). Фокстроту?.. Це оригінально!

Поручик. А чого ж? Панове, адже в нас навіть жовніри на дозвіллі фокстрота танцюють.

Куйлихо. А втім... будь ласка. (*Грає, решта танцюють*).

Поручик. Більше життя! Більше руху! Ми лише гоїдаємось, як в аероплані.

Владек. Рація! Рація! (*Наспіває*). Бо аеурдплан то рувновґа, а кàжда мїлосць руху вимàга...

Поручик. Браво, пане Владку! Ви теж дотепні. Ха-ха-ха!

Яніна. Ах, облиште такі пісні! Я гніватись буду.

Владек. Вам сьогодні гніватись не можна. Ви наречена.

Поручик (до своєї панни). Не мовчіть, жорстока панно. Скажіть нарешті правду.

Панна. В шкатулці здобней в стиль бардоко я завше хдвам мійо дүше...

Яніна. А ви, пане Владку, вмієте ховати свою душу?

Владек. О, так! Хіба ви забули... за нашу таємницю?

Яніна. Ах, так! Тяжка таємниця. Бо ви тоді поведились як злочинець. Чи ви його справді поранили? Хто він?

Владек. Нічого невідомо. Наслідків жодних. Зате є інші, тривожніші новини.

Поручик. Нє вем, хто в сєрцу твем, яко вибранец госьці...

Панна. Гинєш з милосьці — то єдно вем... Ха-ха-ха!

Яніна. Тривожні новини? Які ж повинни?

Владек. Хлопський бунт.

(З Удальні входять Грабська й полковник,
Жолкевичова й Жолкевич).

Грабська. А молодь тут уже зовсім розгулялась. Ви ж подивіться.

Полковник. Нассипалі пяску! То мені подобається. Ціла кабарега.

Грабська. Владку, тільки чому ви раніш од столу встали? Чому відокремлюєтесь? Так недобре.

Владек. Мамусю! Хай мамуся дасть сьогодні повну волю всім і мені. Хто як хоче.

Полковник. Рация. Підтримую цілком.

Яніна (кинулась до Жолкевичів). Татусю! Мамусю! Будь ласка, з нами фокстрота. Просимо з нами.

Полковник. А я, по правді, не великий прихильник того модерну, що ви танцюєте. В такий день, в та-

кому товаристві... Панове, адже в нас є традиції. А в традиціях — сила.

Владек. Правда, пане полковнику! Маестро, мазура! Куйлихо. На жаль, не можу. Без нот не вмію.

Грабська. Там є ноти. Там є Венявський. *(Пішла до рояля шукати)*.

Полковник. А з власної пам'яті ви не можете? Більше ініціативи.

Куйлихо. Ініціатива, пане полковнику, тут не допоможе. Належу до музик, що грають переважно з нот. Дайте мені ноти, і я згоден.

Полковник. Хо-хо-хо! Насипалі пяску. То виходить — не той сильний, хто грає, а той, хто ноти має?

Куйлихо. Здебільша виходить так, пане полковнику.

Жолкевичова. Я спробую покищо без нот. Прошу, панове!

Грає мазурку. Танцюють полковник і Грабська, Владек і Яніна, поручик і панна. З Удальні, заповзято сперечаючись, входять Грабський і Бантиш. До них наближаються Куйлихо і Жолкевич.

Жолкевич. Панове, погляньте, яка гузарія. Мазура тнуть, як на крулевській учті.

Грабський. Ага! Браво, браво! Особливо пан полковник. Браво, пане полковнику!

Вбігає Оксана.

Оксана. Пана поручика просять негайно.

Поручик пішов, а коли мазурку скінчено,—

Полковник. Х-ху! Насипалі пяску. Я, признаюсь, трохи задихався.

Грабський. Зате ви прекрасно танцювали. Ви, пане, чудесний танцюриста.

Полковник *(обважніло сівши)*. О, де там! Ще й після такої вечері, як у... круля Саса.

Грабська. Ах, пане, ви занято.

Жолкевич. Ха-ха! За круля Саса їдз, пій і попущай паса. То правда.

Входить поручик.

Полковник. Що там сталося, пане поручику? Ви й тавок покинули.

Поручик. Злапали збуя, пане полковнику.

Полковник. Збуя? Де? Коли?

Поручик. Допіру. Недалеко від брами. Не зважаючи на наказ, що пізно ходити заборовено, все ж таки йшов. На поклик зупинитись не хотів. Каже, що тутешній.

Грабський. Тутешній? Цікаво.

Яніна. Збуя? Ах, як цікаво! Покажіть нам збуя.

Голоси. Справді. Справді. Покажіть збуя. Це буде дуже цікаво! Це оригінально! Покажіть нам збуя!

Полковник. Панове, на мій погляд, обстановка аж ніяк не відповідає такому візиту. Але, коли панське бажання, я можу продемонструвати цей екс-номер нашої програми. Хо-хо-хо!

Голоси. Просимо! Просимо!

Полковник. Пане поручику, хай приведуть.

Поручик. Єст! (Пішов).

Грабська. І завжди історія з тими збуями. Які часи!

Грабський. А покищо, панове, коли ваша ласка, можемо перейти до сусіднього салону. Карти готові. Преферек жде.

Полковник. Але навіщо переходити? Ми ж можемо й тут приладнатись. Правда? Тут так чудесно. І молодь з нами. І музика...

Яніна. Так, так! Лишайтеся тут. А ми будемо вас розважати.

Жолкевич. І я не проти.

Грабська. Коли панська воля, то прошу. Владку, скажи, щоб приготували. (Владек вийшов).

Жолкевичова. І мені теж дуже подобається оцей зал. Він створює таку ілюзію...

Бантиш. Особливий стиль. Бо тут стільки новизни, і в той же час трохи звучить шляхетна старовина.

Грабський. Пан має рацію. Тут, приміром, двері ніби в давньому замку. І стилізовано, і просто. Але ці двері, запевняю вас, і десять хлопів не виламають.

Г ра б с ь к а. А за вікнами—помітили, може, панове? — яка прірва, яка височінь. Теж ніби в давньому замкові.

Г ра б с ь к и й. Це за моїм проектом, хоч я й не архітект.

Б а н т и ш. Традиція — сила. І де-де, а в нас можуть бути горді з цієї сили.

Вертає Владек. Поручик і жовніри вводять Ващука.

П о л к о в н и к. О! Маєте. Будь ласка.

Г ра б с ь к а. Єзус-Марія! Яка страшна постать.

П а н н а. Яке чупираadlo!

Я н і н а. Цікаво...

Г ра б с ь к и й. А пан Бантиш придивляється замислено. (До Бантиша). Пане Вітольде, ви, як соціаліст, що на це скажете?

Б а н т и ш. Коли б я був не тільки соціалістом, але й поетом, я сказав би: ввійшла земля.

П о л к о в н и к. Хо-хо! Нассипалі пяску. Ви справді не тільки соціаліст, але й поет. Ви, бачу, страшенно перебільшуєте. Бо я бачу, ввійшов просто карний елемент. (До Ващука). Ти хто?

В а щ у к. Я тутешній селянин, Ващук Йосип.

П о л к о в н и к. Чого пізно шляєшся? Чого на поклик не зупиняєшся? Знову, може, підпалювати? Знову, як у Калинівці?

В а щ у к. Та що ви, пане! У мене дигинка помирає. Я біг по порятунк. Я тутешній. От пан Куйлихо мене знають.

К у й л и х о. Це оригінально! Ти мене пам'ятаєш?

В а щ у к. Авжеж пам'ятаю. Скільки зустрічались. Ха! Ви ж пісень наших українських запитували, записували... Пісень співали...

В л а д е к. Виходить маленька українська комедія.

Оксана і лакеї вносять стола до карт.

П о л к о в н и к. В такому разі я гадаю, панове, що пан Куйлихо може тут бути і суддею. Пане Куйлихо, це ж ваші, українці. Що, по-вашому, зробити?

К у й л и х о. Це ... це справді оригінально. Але ... звичайно, заарештувати.

П о л к о в н и к. Заарештувати.

В а щ у к. За що? За що ж мене арештувати? Мене й так уже побили. А там дитинка помирає. Там... пустіть мене, пане.

П о л к о в н и к. Знаємо вас. Нападати, підпалювати?

В а щ у к. Хто нападає? Хто підпалює? Ви, пане, вже на смерть перелякані. Бігме.

П о л к о в н и к. Що? Без балачок. Марш!

В а щ у к. Ну, коли так... безневинно, то... пропадіть ви пропадом. Най сама земля під вами підпалиться, най згорить.

П о л к о в н и к. Мовчати, пся маць! Марш! (*Вашука виводять*). Пані, панове, прошу мені вибачити за вислів, але... в іншому місці я з ним ще б не так поговорив. З такими збуями інакше не можна.

Г р а б с ь к и й. Рація. Рація. Це цілком зрозуміло. Не турбуйтеся, пане.

Ж о л к е в и ч. Тепер справді видно, що це збуї.

Ж о л к е в и ч о в а. Яка в нього зненависть! Які погрози! Яке нахабство!

Г р а б с ь к а. Які страшні люди в нашому селі! І де вони беруться?

П о л к о в н и к. Більшовицька пропаганда, проше пані. Але ми вже добре вміємо їх розпізнавати. О, тут своя стратегія, будьте певні...

Г р а б с ь к а. Краще б ми його сюди не кликали. Він панам тільки настрій попусував.

Г р а б с ь к и й. Так, так! Забудьмо, панове, забудьмо. Це маленький епізод. Це — дурниця. Ось давно вже преферек жде. Прошу, панове. (*До преферансу сідають полковник, Жолкевич, Грабський*). Сподіваюсь, пан Бантиш теж не одмовиться?

Б а н т и ш (*глянув на годинника*). О, ні. Мені вже пізно. Завтра ж маю виїхати до міста.

Ж о л к е в и ч. Значить, завтра таки маємо чергову конференцію ППС?

Б а н т и ш. Так. Але треба перед конференцією ще

заглянути на залізничну колію. Там, здається, почали вже працю. А я маю доручення проінспектувати умови праці.

Грабський. І подати конференції найсвіжіший матеріал? Це цікаво. Мене, акціонера, це теж обходить. Завтра вранці я теж загляну.

Куйлихо. І я. Обов'язково. У мене там підряди, багато підрядів. Обов'язково заїду.

Молодь згуртувалась біля рояля. Яніна стиха грає.
А Владек знову: «Бо аеуроплан то рувновґа...».

Грабський (*готуючи карти*). Панове соціалісти, проінспекуйте ще як слід наші кордони. Зробіть на-решті, щоб на кордонах стало тихше.

Бантиш. Це залежить у більшій мірі од вас, панове... капіталісти.

Панна. Ах, знову політика!

Яніна. А я пропоную теж до політики. Я пропоную робити змову.

Поручик. Ідея! Вони там, а ми тут. Більшовицьку змову.

Експресивні перешіптування, міни, жести, сміх. До пре-ферансу сіла Жолкевичова).

Грабський. О, щодо нас, то ми, як і ви, панове соціалісти... Ха-ха-ха!.. за інші кордони. Пропоную 60 по цілій, бо ми ще багато мусимо земель прилучити. Ваш хід, пане полковнику... бо кордони наші мають бути і будуть по Дніпро, Двину, Неман...

Куйлихо. Це оригінально! По Дніпро?.. А... За-хідна Україна?

Полковник. Що? Яка Західна Україна? Західної України я, прикладом, не знаю. Я знаю Східну Мало-польську.

Куйлихо. Вибачайте, але ви занадто спрощуєте. Українська проблема — це проблема для всієї Європи. Утворення самостійної України багато важить для самої Польщі. У нас, панове, спільні інтереси!

Грабський. Але без великої Польщі не може бути самостійної України. Мусите з цим згодитись.

Жолкевич. І до вашої самостійної України шлях не через Східну Малопольську, а через... російську Україну. Хе-хе... Теж мусите згодитись.

Бантиш. І шлях через виховання українців в іншому дусі, пане. Так, так! Польська суспільність має сильне почуття державності. А ваші українці тих першокласних якостей не мають, бо не мають вони державних традицій. Вони мусять в собі виховувати ті почуття, але натомість вони кваліфікуються на збуїв, на гайдамаків. Так, так! Напади на пошти, псування залізниць, телефонів, телеграфів. Саботаж! Терористичні акти!

Куйлихо. Бачте... але погром на українців у Львові... пацифікація.

Полковник. Який погром?

Грабський. Що за погром?

Жолкевич. У нас погромів не буває.

Бантиш. У нас можливі лише... деякі ексцеси.

Куйлихо. Ну, хай ексцеси.

Полковник. А ви кажете: погроми. Насипалі пяску! Пас!

Куйлихо. Ні, я... ми, українські демократи...

Грабський. Ви, українські демократи, теж маєте власність. Дбайте ж за неї. Віст!

Владек. І до Ліги націй скарг не надсилайте. Не робіть комедії!

Куйлихо. Комедії? Це оригінально! Яка ж тут комедія, коли ми на останньому з'їзді постановили, що... українська людність користується з усіх привілеїв, які польська держава дає своїм громадянам... і що розв'язання української проблеми належить Польщі... і що Польща — найкращий друг України...

Владек (*раптом співає*).

Антек млади ндсіл льдди
Забеляне же аж страх.
А же му горднцо бйло,
Рдбїл сдбє рах-цях-цях!

Вся молодь.

А же му горонцо било,
Робіл себе рах - цях - цях!

Загальний сміх, загальний подив.

Яніна. Це перша змова! Ми зараз вигадасмо другу.

Входить бабуся, сміх упав.

Бабуся. Які ви щасливі! Яка я рада за вас! Шкода тільки, що сьогодні ксьондз - пробош не міг прийти. Голоси. Бабцю! Просимо до нас. Просимо сюди. Сідайте, бабцю.

Бабуся. Ні, я не сяду. Я хочу ходити. Мені треба ходити. Ви собі гуляйте, а я буду ходити... вартувати буду. Я чула внизу, ви тут грали мазура, і мені згадалося старе: «Єще Польска не згінела». Так! Польска не згінела. І треба вартувати. *(Раптом до Владєка)*. Кто ти єстесь?

Владєк. Пóляк ма̀ли.

Бабуся. Які знак твуй?

Владєк. Ожел бяли.

Бабуся. Ожел бяли! Він хоче полетіти. Невідомо, що буде. Невідомо, що завтра. Я бачила сон. Я бачила давно. Я буду бачити... Хоче розправити крила. На схід і на захід. Панове, хіба я безумна? Не думайте, що я безумна. Але крила підігнуті... Хтось сказав, що ніж у серці. Чому ніж у серці? Хіба ви не чуєте? — багато круків. Хіба ви не бачите? — більшовики. Правду ксьондз - пробош каже: і будуть люди, як падло, і будуть люди, як черви. Де падло, там і черви. Але Польска не згінела... *(Кричить)*. Не згінела! Не згінела!

Грабська і Владєк її виводять.

Грабський. Панове, прошу вибачити. Але... але то ходить сумління старої Польщі.

Бантис. Так. Можливо, пан має рацію. Але не треба здаватись на містику, бо ми будемо Польщу нову.

Полковник. Яку саме?

Бантиш. Тим часом, як відомо, демократичну. Але відомо скрізь, ми кажемо скрізь, що ми теж за робітників і селян. Робітник, зрештою, сила творча. Треба тільки вміти її скористати, спрямувати. Ми теж за прогрес. Ми, соціалісти, за соціалізм.

Грабський. І за приватну власність? Цього ви, пане, не відкинете.

Жолкевич. І що буде завтра, ви, пане, не скажете. Що принесе нам завтра, ви, соціалісти, не знаєте. А ці страшні запитання ми справді чуємо день - у - день. Ці запитання вже пропекли нам мозок.

Бантиш. Бо ми пішли трохи іншим шляхом. Ми почали... лікувати капіталізм.

Полковник. А ви що ж? Хотіли б його вже доконати? Добра мені стратегія.

Грабський. Ніж у серце? Чи не так? Розподіл добр? Комуністичний рай? (*Вертають Грабська і Владек*).

Панна. Ах, та політика! Я вам краще заграю нового романса. Я недавно чула в Варшаві. Така краса! (*Грає*).

Бантиш. Ні, панове, не треба загострювати. Треба тверезіше. У нас, панове, страшна криза, страшна загроза для всієї держави, а ми... ми дбаємо за власність. У нас страшне безробіття, а ми... ми за особисті інтереси. У нас величезні страйки, революційні майже заколоти, а ми, між нами сказавши, ми кидаємо на демонстрантів газові бомби. У нас, панове, десять тисяч політичних в'язнів. Дуже небезпечних! Що з ними робити? А ми, сказавши між нами, запровадили спрощені польові суди й судимо за дві години. Панове, адже, між нами сказавши, декретом президента Польщу фактично оголошено на воєнному стані.

Жолкевич. Так! Мушу визнати, що ви сказали багато правди.

Грабський. Ви згоджуєтесь, пане Станіславе? Ах, так! Ви ж у нас демократ. Боюсь, що й ви зрештою прилучитесь до соціалістів.

Жолкевичова. Панове, панове, ви ще посваритесь. Скажіть мені краще, скільки ж у нас тих партій?

І хто з ким? І хто проти кого? Я вже, слово честі, нічого не розберу.

Полковник. О, моя пані, це ціла стратегія. Залишаться двоє — і вже дві фракції.

Габський. І це найгірше наше лихо. А ми мусимо хотіти тільки одного, мусимо хотіти щастя своїй вітчизні. Ог ви, пане Вітольде, що ви пропонуєте?

Бантис. Соціалізм у нас повинен посісти позицію боротьби проти капіталу. Бо інакше цю позицію посядуть інші. Так, так! Інакше нас, польських соціалістів, зіпхнуть у бік, нас заженуть у куток, нас знищать.

Полковник. Хто?

Бантис. Комуністи.

Полковник. О, насипали пяску! Ви знову перебільшуєте? Віст!

Бантис. Не забувайте, панове, що сказав Муссоліні: досить комунізмові переступити через Віслу, щоб ця зараза пішла аж до Рейна, а звідти, як чума, по всій Європі.

Полковник. Не забувайте, пане, що в нас є прекрасна армія.

Бантис. Не забувайте, пане, що в нашій армії вже є комуністичні метелики. Є ненадійні люди.

Полковник. Пане! Алеж ми зате не забуваємо поради Фулера: менше ненадійних людей і більше надійних машин.

Бантис. В такому разі я радив би не забувати... ну, хоча б славетного Жака Руссо: успіх держави на війні залежить від її успіху в мирному житті.

Полковник. В такому разі наш славетний військовий Кляузевиц сказав простіше: стратегія — це продовження політики. А коли так, то... то ми завжди готові самі переступити через Віслу. Ми, будьте певні, зуміємо захистити цивілізацію. І ми зуміємо наші кордони не тільки оборонити, але й змінити.

Поручик. А на підмогу нам стане сама громадськість. Величезна резервна армія. У нас організація «Стшелед»! У нас союз легіонерів!

Владек. А союз горішніх повстанців? А союз оборонців Львова? А союз унтер-офіцерів? А осадники?

Яніна. А наші жінки, що теж воєнізуються? Я перша!

Бантиш. Все це так. І все це не зовсім так. Казан занадто кипить.

Куйлихо. Авжеж кипить. От, пацифікація...

Полковник. Знову пацифікація? А ви ж як хотіли? Чого ви хотіли там, де саботаж і терористичні акти? Хіба вам от хоч би Калинівка не приклад? Хіба оцей збуй вам не приклад? Коли загрожують громадській безпеці й майнові громадян, обов'язок влади виступити на захист. Я тому й прийшов до цієї округи із своїми жовнірами. Прийшов не якийсь там маленький відділ. Прийшла чимала сила. Чи, може, воліли б ви, щоб я зовсім не приходив?

Куйлихо. Ні. Бачте, я, ми... ви не так зрозуміли.

Полковник. Розумію я добре. Казан! Пацифікація! Та чи знаєте ви, що хотіли наробити тутешні лайдаки? Я вам іще не все сказав про бунт. Я можу сказати. Ця банда хотіла зробити похід голодних. А? Як вам подобається? Похід голодних до міста. А в місті до них мали приєднатись безробітні і всяка наволоч. А? Насипали пяску! Ви ж уявляєте собі, що з цього могло б вийти? Виступ призначено на завтра. Чуєте, пане соціалісте? Саме тоді, коли у вас конференція. А? Приємна несподіванка? Але заспокою вас: сьогодні надвечір у місті змову викрито. Декого вже заарештовано. Найнеприємніше тільки те, що серед повстанців є й поляки.

Бантиш, Грабський, Жолкевич. Поляки?

Полковник. Так. Але переважна більшість, звичайно, українці. Один фідет, між іншим, тутешній. Його, звичайно, вже взято. А решту банди... о, ми їх швидко виловимо.

Голоси. Яка новина! Яке нахабство! Яка підлота! Знищити їх до пня!

Грабська. Владку, здається, котрась лампа чадить. Поглянь, будь ласка.

Бантиш. Новина прикра. Але все це ще раз підтверджує мої думки. І хлоп оцей, що склав таке люте побажання, нагадує мені пересторогу: «Слова Польського». Пам'ятаєте, панове? «Пора зрозуміти, що в нас під ногами вже земля горить». Це правдиво написано. Це так. Пора зрозуміти. Більше я нічого не скажу. Я мушу, на жаль, поспішати. Надобраніч, панове!

Куйлихо. І мені час. Коні готові. Я вас хутко одвезу. Надобраніч, панове!

Полковник. Так. Але на всякий трапунок є порятунк. Бій хоробрих любить.

Грабський. І ми знайдемо спосіб погасити.

Бантиш. Ми мусимо знайти цей спосіб. Надобраніч!
(Пішов ліворуч із Куйлихом. Їх проводжають Грабська й Владек. Та вийшовши, одразу ж всі троє кидаються назад).

Всі троє. Єзус М'арія! Пожежа! Внизу горить!

Всі. Де пожежа? Чому пожежа? Так раптово? Не може бути!

Полковник. Панове, тільки без паніки.

Куйлихо. Це оригінально!

Голоси. Дим! Дим! Справді, пожежа. Ми горимо! Так раптово? Так швидко? Боже!..

Частина *(кинулась до дверей ліворуч).* Ай, внизу вже горить! Уже зсередини горить! Сьвєнти боже! Тікаймо!

Полковник. Панове, я вас прошу без паніки!

Частина *(кинулась до вікон).* Горить знадвору! Вогонь знадвору! Збуї підпалили! Більшовики! Тікаймо!

Паніка. Розбігаються хто куди. Зал порожніє. Тільки скрізь перегукування. Вбігає бабця, скрадається до роля. Бляк у вікнах. Бабця раптово бере різкі акорди. Вбігає Оксана.

Бабця. Хто ти така? Хто ти така? Геть звідси!

Оксана. А-ди! Зовсім баба здуріла.

Бабця. Ага!.. Це ти запалила ніч? Це через вас палає ніч?

Оксана. Палка ніч? Правда, відьмо, палка ніч?

Бабця. Геть звідси! (Змахнулася).

Оксана. Ах, так? Ти ж, старе стерво! (Теж замахнулася).

Бабця, Сьвєнта Марію! Більшовики! (Тікає ліворуч, вихоплює з дверей ключа, замикає за собою).

Оксана. Не зачиняй дверей. Не зачиняй дверей! Нащо ти зачинила? Ну, я ж тобі зачиню! Я знайду собі вихід, а вас я всіх зачиню! (Хутко розбиває лампи, розливає гас).

Голос Владєка (з їдальні). Панно Яніно, де ви? Панно Яніно, де ви?

Оксана стрибнула до дверей праворуч, приховалась за порт'єрою. Вбігає Владєк.

Владєк. Панно Яніно! Боже мій! Панно Яніно, де ви?

Оксана вислизнула до їдальні. Замкнула двері.

Владєк (сам). Панно Яніно, відгукніться! Де ви, панно? (Ткнувся до дверей ліворуч). Хто там замкнув? Який дурень замкнув? (Побіг до протилежних дверей). Що? І тут замкнено? Змова. Довкола змова. Одімкніть двері. Чуєте? Одімкніть двері! Боже мій! Панно Яніно! (Кинувся до вікна, розбив — дим). Ах, ця височінь! Ця проклята височінь. Нащо так високо підносились? (Знову до дверей, б'є двері кріслом). Ці прокляті двері! Нащо робили такі двері? Нащо такі замки? Боже мій! Панно Яніно! Голова моя... Повітря... повітря... Не можу... Я так не можу! Де моя зброя? Де зброя? (Ухопив стару рушницю). От і вся моя зброя... Який жах! (Упав на коліна). Сьвєнти боже, сьвєнти модни, сьвєнти несьмертельни, врятуй мене, врятуй, якщо ти єси на небеси. А - а - а! Пєкло! (Знову до вікна, але вистрибнути не наважився, заточився, упав на роля). Панно Яніно, я гину!

ДІЯ ЧЕТВЕРТА

КАРТИНА ШОСТА

Залізничний насип. Копачі копають.

1 копач. Піддай, Петре, піддай. Чув, що кажуть? Не впораємось — роботу одберуть.

2 копач. Чого там одберуть? Аби шия — ярмо знайдеться.

3 копач. Е, теперка то й не дуже знайдеться. Може й рада шия того ярма, та ярма кат-ма.

1 копач. А-я. І так щастя, що колю почали будувати. Хоч сяка-така робота перепала. Та це ж лишень нам. А скільки того люду й зовсім без роботи...

Входить Куйлихо.

Куйлихо. Боже поможи! Ну, як воно працюється? Копаєте? Рівняєте? Пісні, чую, гарної співаєте.

1 копач. А-я, пане, співаємо, копаємо. За нами діло не стане.

3 копач. Гонимо, аж приємо.

2 копач. Аби робота — діло буде. За вашим добром, а за нашим горбом.

Куйлихо. Це оригінально. Чого ж за горбом? Так говорити не годиться. У всякого своя праця. Всяк має те, що йому судила доля. А на вашу працю зараз приїде інспектор подивитись. Буде вас інспектор розпитувати. От ви йому й кажіть. Це ви тут, значить, передні?

1 копач. А-я, передні. А за нами слідом — ось бачите? — (показує рукою) грабарі. Двадцять грабарок на цьому боці. Ось... (Зупинився вражено)... а погляньте бо, який гурт сюди насуває. Що воно таке?

Куйлихо. Де? А й справді, гурт.

3 копач. Простісінько на нас. Та ще й поспішають.

Куйлихо. А, он воно що? Мабуть, похід у місто. Це похід у місто. Розпусники! Бунтарі! Це ті, що підпалюють. Вони, певне, спробують і тут колотвечу зді-

Ймати. (До 2-го). Ану, катай на село, скажи, що я просив жовнірів. Щоб хутко сюди жовніри.

2 копач. Я хутко ходити не вмію. Не такі в мене ноги.

Куйлихо. Невмієш чи не хочеш? (До 1-го). Ну, тоді ти катай, скажи, щоб зараз же сюди жовніри. Та хутко, хутко! (Перший побі).

3 копач. Які люди, кажете? Бунтарі?

Куйлихо. А ви ніби не знаєте? Нічого не чули? І про панську пожежу нічого не чули? Святі та божі.

2 копач. Чули, та не знаємо. (Долітає гомін).

Куйлихо. Недобрі це люди. Вони, певне, спробують і вас на лихе збивати. Дивіться, держіться.

3 копач. А хіба нам що? Своє діло робимо, та й годі.

2 копач. Нам, пане, держатись не первина. Коби не держались, то досі вже й попадали б. Усе життя, як той корінь, за землю держимось.

Куйлихо. За землю? Оце мудро. Хто за землю — за того й земля.

Надходить гурт із Дробкою на чолі.

Дробка. Здоровенькі були! Ну, приймайте гостей на підмогу. Хоч нас в гості не звать, та ми знаємо, де п'ють.

Куйлихо. Це оригінально. А чого ж ви хочете?

Голоси. Їсти хочемо! Заробити хочемо! Нема юж дерплівдсьці! Біда наша!

Дробка (рукою на них махнув). Тихо! Я говорю. Оце, пане, зібралось найгірше бідацтво. Оце наші нуждарі, самісінька злидота. Злидні нас обсіли, як воші кожуха. Пропадаємо. Нема далі ходу. З цього боку горе, а з другого — море, з третього — болото та мох, а з четвертого — ох! Петля, пане.

Куйлихо. Співчуваю. Від щирого серця співчуваю. Але що ж поробите? У всякого своя доля. Для всіх тепер важкий час. Треба примиритись, переждати. (До Дробки). А от ви мені подобається. Бігме. Мова у вас дуже гарна. Наша справжня, народна, українська мова.

Дробка. Е, киньте жарти, пане. Кому весело, а курці смерть.

Куйлихо. Чи я вам не співчуваю? Чи я вас не розумію? Ми ж українці.

Дробка. Атож. Нема роду без вироу. Мій батько горів, а ваш руки погрів. Тутка справді українці, а ви — пан.

Куйлихо. Це оригінально! Я ж людина, і ви люди. Всі ми люди. Свій своєму поневолі рідня.

Дробка. Атож. Рідня до чорного дня. Киньте, кажу, жарти. Хоч я людина й вутла, а можу розсердитись.

Рептек. То жечивісьце! Цо там гавєндзіць? Наша справа прѐста: давай праце!

Дробка. І я ж кажу: годі мулятись! Ми прийшли — дайте нам роботу.

Голоси. Дайте роботу! Дайте заробити! Мійсь ми глѐдні! Зовсім пропадаємо. Дайце на хлеб зарѐбіць!

Куйлихо. Чудні ви люди. А де ж на всіх роботи взяти? Тут, мабуть, робочих стільки, скільки треба.

Рептек. Не, пане - добродзею. Тутай людей, як волів запрягли. Тутай праці на всіх вистарчить. Працю поділити можна. От ми й пшішли...

Зкопач. Роботу в нас забирати? Останнього гроша видирати? Ми вас не пустимо.

Дробка. А ми тебе й питати не будемо. Ти нам не начальство. Ми ось з паном говоримо.

Куйлихо. І я не начальство. Боже борони! Начальство десь там ходить. А зараз ось-ось має пан інспектор приїхати. Ви з інспектором говоріть.

Дробка. А коли ви не піп, то й у ризи не микайтесь. Чого ж ви туманите?

Рептек. То жечивісьце! Кѐди не свѐнти, то не ѓдзь до Жѐму. Слухайце! А поки той інспектор буде — нам отак стояти? Час втрачати? Не! Тра самим працю починати. Так ліпше буде. Вони приїдуть, а ми вже працюємо. От і проганяй нас.

Голоси. Правда! Правда!

Куйлихо. Чи ви при умі? Так же не можна. Це ж бунтарство. Це буде просто розбій.

Дробка. Голому розбій не страшний. За роботу ми й битись готові.

Рептек (до всіх). То жечивісьде. Ставай до праці! Цо там гавєндзіць? Ставай!

Голоси. Правда! Що там теревенити? Ставай до роботи! Давай роботу! Давай! (Кидаються до насипу. З'являється Бантиш).

Бантиш. В чому річ? Що тут іще таке?

Куїлихо. Безробітні набігли. Силою роботу хапають.

Бантиш. Чекайте, чекайте! Що ви собі думаєте? Так не можна.

Голоси. Інспектор! Інспектор приїхав!

Дробка. Пане інспекторе, безробітні ми, голодні ми. Хочемо на хліб заробити.

Бантиш. Але так не можна. Всі, звичайно, хліба потребують. А ви робите бунт і хочете з бунту хліб їсти?

Рептек. Не мій хліб єми, а он нас з'яда!

Бантиш. Тут є поляки? Послухайте, що я скажу. Я вас розумію. Але зараз для всіх настав важкий час. Важкий іспит для всього суспільства. Це, зрештою, минеться. Треба тільки переждати. Треба стиснути паска.

Дробка. Ми так і зробили. Встали, тісно підперезались та й сюди зібрались.

Бантиш. Чекайте. З вами говорить не підприємець, не визискувач. З вами говорить соціаліст. Соціалісти добре знають ваш важкий стан. Соціалісти роблять усе, щоб цей стан полегшити. Соціалісти захищають ваші ж інтереси і борються проти капіталу, проти панської господарки, яка вас гнітить.

Голоси. Погано борються. Пора нам самим боритись! Чекайте, він щось цікаве каже. Не перебивай!

Бантиш. Але таке діло за два дні не робиться. Потрібен час. Ми якраз живемо в переходовий час від старого до нового. Капіталізм уже втрачає віру в себе, занепадає, здає позиції. І так поступовно... поступовно ми перейдемо до соціалізму. Тоді кожний матиме і роботу і достаток. А покищо мусите переждати, мусите потерпіти заради... соціалізму. От чому я й кажу: треба стиснути паска.

Дробка. Е, пане, гарна ваша пісня, та кусається. Спереду ви лижете, а ззаду болить.

Рептек. То розмова не для нас! Наша справа проста: нам єсть, нам праці!

Бантиш. Ну, добре, алеж тут для вас роботи мало. Що ж ви всі копати будете?

Рептек. Не турбуйся, пане - добродзею. Ми працю поділимо. Ми працю знайдемо!

Дробка. Ви собі, пане, говоріть, а ми будемо робить. Отак ліпше. А то вас і не переслухаєш. Тутка голод, тутка злидні, тутка пропадаємо, а він — ждати, переждати. Доки ждати? Доки пропадати? Я людина вутла, і я вже не можу. Годі вже! Мусить бути всім робота. Не слухайте його, слухайте мене. Ви (до частини) ось тут робить, копайте. А ви (до другої частини) гайда до грабарок! Гайда за мною! (Метнувся вбік, частина гурту за ним).

Бантиш. Що ви робите? Ви ж будете відповідати. Що ви собі думаєте?

Куйлихо. Коней розпрягають. Коней розпрягають! Це ж бунт.

Бантиш. Це гірше, ніж бунт. Я вже розумію, що вони хочать робити. Це страшно. Ви чуєте? Я вам забороняю! Чуєте? Не смійте! Не смійте! В ваших же інтересах я вам забороняю!

Виїздять дві грабарки, запряжені людьми. В одній на чолі Дробка, в другій — Рептек.

Куйлихо. Самі виряглися? Це оригінально!

Дробка. Гей, воли, до болота, буде плата, буде й робота!

Рептек. То жечивісьце! Не х у ката, аба плата!

Бантиш. Покиньте це! Зараз же покиньте!

Дробка. Ні! Будемо самі возити — дайте лишень заробити.

Голоси. Будемо самі возити — дайте лишень заробити!

Бантиш. Нечувана річ! Люди з кіньми конкурують... (Одвернувся. Вбіає поручик із жовнірами).

Поручик. Що то? Бунт?
Бантис. Демонстрація.
Поручик. Заарештуйте!

КАРТІНА СЬОМА

Залізничний переїзд під селом. Будка. На варті жовнір.
Групи селян.

Війт. От збуї. От харпаки. Нападають, підпалюють, убивають. Якої біди нарobili.

Господар. Нарobili, та й самі догралися. Під карабіни. Під замок.

Війт. Кому-кому, а мені найгірше. Війт завжди винен. Війт, скажуть, не доглянув.

Голий. А скількох судитимуть? Скількох ці іроди запопали? Не знаєте?

Рудий. Не знаю. Та й теперка все одно. Най судять. З голого — що з мертвого.

Баба (*тихенько плаче*). Що teraz бєндзе? Що то бєндзе? Матко боска...

Господар. Під карабіни? Так їм і тра. Палити вмiли? — най відповідати вмiють. Що ж ви думаєте? Ниньки пана спалили, а завтра вас чи мене спалили б. Туди таким і дорога.

Війт. Через них то й нам клопіт. А мені найгірше. Скажуть: чого збуїв на селі держав? Чого мовчав? Не викривав?

Голий. Ще й за Вирву кара буде. Іроди...

Рудий. А! Теперка все одно. На нема й суду нема.

Баба. Ані сен брєніць, ані просіць... Що то бєндзе?

Господар. Тò невже справді Вирву вбили? За що ж його вбили? Хто вбив?

Війт. Невідомо. Перестріли пізно в заулкові — вертав звідкись — та й убили. От і роби людям добро. Допомагай людям, а вони й подякують.

Рудий. Така йому, значить, помста?

Голий. Атож. Ірод він! Ірод Вирва! Знаєте? — учора він доносє дав. У нашому селі викрив нібись то більшовицьку громадку.

Баба. Що се дзеє... Що се дзеє...

Війт. А все від більшовиків. Чули? Більшовицька ж громадка на нашому селі.

Рудий. А чули? Кажуть, в місті неспокійно. Заколот у місті. Стрілянина.

Господар. Чули? Ніби в місті щось робиться. Ніби розрух у місті. Стрілянина.

Голий. А інші села таки йдуть до міста. Їх ці іроди не пускають, а вони таки йдуть.

Баба. Матко боска! Матко боска...

Війт. Чутка є, що села йдуть на місто. Позбирались всякі збуї та й навалом ідуть.

Рудий. Невже інші таки йдуть? Значить, на пробій ідуть? На відчай ідуть?

Господар. Кажете, збуї йдуть? Значить, на розбій ідуть? На погром ідуть? То й нас вони не минуть.

Війт. Атож. Через наше село шлях. Тра щось думати...

Голий. А запевне на відчай ідуть. Це ж вони нашим селом пройдуть.

Рудий. Тра й собі щось думати. Обіцяли ж...

Всі. Жовніри, жовніри! Онде жовніри.

Голий. Іроди...

Баба. Ані сєн броніць, ані просіць... Що тераз бендзе? Що то бендзе?

Входять поручик, жовніри.

Поручик. Всі? *(Тиша)*. Всі зібрались? *(Тиша)*. Де війт?

Війт. Я тутка, проше пана.

Поручик. Відповідати, коли запитую. Чому мовчиш? Ти ж війт, село своє мусиш знати. Всі, питаю?

Війт. Ні, проше пана... здається, не всі.

Поручик. А де ж решта?

Війт. Не знаю я, проше пана.

Поручик. А хто ж мусить знати?

Війт. Не винен я, проше пана.

Поручик. А хто винен? Хто? Поховались? Повтікали? Пішли на колію бунти робити? Чи похід

у місто робити? Наказів не виконують... Та от іде сам пан полковник. Він сам буде з вами говорити...

Вивізьте озброєна кулеметами дрезина — полковник,
жовніри.

Полковник. Готово?

Поручик. Так, пане полковнику. Але війт доповідає, що всіх нема.

Полковник. Нема? Угу... Взяти війта.

Війт. Пане!..

Полковник. Ні, не зараз. Він ще буде нам потрібний. *(До всіх)*. Ну, добрий день, товариші. *(Тиша)*. Відповідати, коли я кажу. Чому мовчите? Добрий день, кажу, товариші.

Гурт *(глухо)*. Добрий день.

Полковник. Ага! То ви, значить, товариші? Ви погоджуєтесь, що ви товариші? Визнаєте, що ви товариші? Насипали пяску! І день добрий? Ви кажете: добрий день? Ви сподіваєтесь, що буде для вас добрий день? Більшовицьке кодро!

З гурту. Ми не більшовики. Ми чесне господаже. То вони! Вони давно каламутять!

Полковник. Ага! Тепер то й ви заговорили? А чому ви досі мовчали? Де ви досі були? Де ваші товариші? Куди зникли ваші товариші? Чому війт каже, що багатьох нема, коли наказано всім з'явитись? А? Більшовицькі морди! *(Чутно дзвони на сполох)*. А це що за дзвони? Чому дзвони?

Поручик. То хлопські хати вже горять, пане полковнику.

Полковник. Припинити!

Поручик. Що? Пожежу?

Полковник. Ні, дзвони. *(До гурту)*. На селі у вас більшовицьке кодро. На селі комітет акції. А ви мовчали? Ви ту мерзоту ховали? Ви, може, товариші, не знали? А? Пся ваша маць! То я вам зараз покажу. Я вам покажу. Дати сюди одного!

Виводять з будки Ващука.

Гурт. Ващук! Ващук! Йосип Ващук!

Полковник. А! Вчорашній збуї?

Ващук. Я селянин.

Полковник. Збуї, а не селянин! Без амбіцій мені, чуєш? Відповідай перед людьми, чесно відповідай: на селі ще багато збуїв є?

Ващук. Я не знаю.

Полковник. А комітет акції звідки взявся?

Ващук. Я не знаю.

Полковник. А що ти сам є член комітету акції — це ти знаєш?

Ващук. Не знаю.

Полковник. Теж не знаєш? А похід до міста хто організував?

Підбігає поручик.

Поручик. Пане полковнику! (*Шепоче*).

Полковник. Що? Таки лізуть? Зупинити! Розігнати!

З гурту. Села йдуть! Бігме, села йдуть! Збуї йдуть. Боже, що то бендзе?

Полковник (*до поручика*). Так. Я розумію. Але не турбуйтеся. Робіть без шуму. Стратегічно все гаразд.

Поручик. Єсг! (*Дає наказ іншому*).

Полковник. А хто осадника вбив?

Ващук. Не знаю.

Полковник. Хто пана підпалив?

Ващук. Не знаю.

Полковник. Ти людина, чи папуга? Пся косьць! Не знаю! Не знаю! Ти мені ці штуки кинь. Змови замишляти то ти знав? Змови проти війська? Проти мене? Хотіли, щоб я згорів, як той панич? Хотіли вбити, як того осадника? Пся ваша маць! Хто з тобою вночі іще був? Говори. Перед людьми чесно говори.

Ващук. Не знаю.

Полковник. Нассипали пяску! То, видко, тобі ще мало дали... відомостей? Але ми знайдемо спосіб тебе повідомити, щоб ти добре знав. Де другий?

Виводять Івана.

Гурт. Іван! Іван!

Полковник. О, яка більшовицька морда. Ти хто?

Іван. Ви й самі добре знаєте — робітник.

Полковник. Значить... більшовик?

Іван. Значить... робітник.

Полковник. Ах! Он що? Ну, цим усе сказано. Цим усе сказано.

Поручик *(вискочив із будки)*. Пане полковнику, телефон... з міста!

Полковник. Поговоріть самі. *(Поручик побіг)*. Значить, так? *(До гурту)*. А ви й не знали, що у вас на селі живе такий більшовик? Він серед вас жив, а ви мовчали? Він намовляв вас різну підлість робити, а ви йому потурали?

Іван. Я на підлість не здібний.

Полковник. Мовчати! Всіх спалю. Всіх згною. Все вам пригадаю!

Поручик. Пане полковнику. *(Шепоче. Чутно далекий гомін)*.

З гурту. Села таки йдуть!.. Збуї йдуть!..

Полковник. Що? Та не може бути. Це непорозуміння. *(Поручик шепоче)*. Так. Але більше ми не можемо. *(Поручик шепоче)*. Ну, гаразд. Надсилайте до міста другу дрезину. Повідоміть місто. Швидко!

Поручик. Єст! *(Побіг до будки)*.

Полковник. Повстання робити? Я вам покажу повстання! Я сам нарешті до вас взявся — будьте певні. Революцію в місті робити? Ми вам покажемо революцію, товариші пролетарі! Скільки вас усіх організовано? Ну! Відповідай мені зараз же. Нема часу на довгі розмови. Відповідай чесно перед людьми: скільки вас?

Іван. А я вас питаю: скільки нас?

Полковник. Заткни писка! З ким говориш? Я питаю, скільки вас?

Іван. Я мовчу.

Поручик. Пане полковнику! *(Шепоче)*.

Полковник. Що? Не говоріть дурниць, пане поручику. негайно перевірити. Надсилайте туди другу. Негайно! Але без шуму. Стратегічно все гаразд.

Поручик. Єст! Там іще просяться, хочать конче

щось сказати. *(Дає наказ, дрезина з жовнірами рушає назад).*

Полковник. Ну, мені зараз ніколи з тобою доправлятися. Ми ще поговоримо. А третій що там? Що він хоче сказати? Хутко!

Виводять Дробку, за ним Рептека.

Гурт. Дробка! Дробка! Тиміш Дробка!

Полковник. О, теж мені український гайдамака. *(До гурту).* Тепер пізнаєте ваших комісарів? *(До Дробки).* Ти хто?

Дробка. Самі ж кажете — українець.

Полковник. Значить... комуніст?

Дробка. І я кажу: українець. І мене б'ють і б'ють. За що мене б'ють?

Полковник. Оце ти й хотів сказати? Ти мені дурником не прикидайся. Ти ось перед людьми чесно скажи: скільки вас і хто у вас? Тоді тобі нічого не буде й нікому нічого не буде. Запевняю всіх. Ну! Нема часу. Відповідай негайно.

З гурту. Скажи, Дробко. Признайся, Дробко! Помилуй нас. Людей помилуй!

Дробка. А за що, мене, люди, б'ють?

Полковник. Ну! Скільки вас? Говори негайно.

Дробка. Я людина вутла, а мене б'ють і б'ють...

Полковник. Насипалі пяску! Ти все дурнем прикидаєшся? Ти розумієш, що тебе жде? *(Чутно ближче юмін).* Бачиш військо? Бачиш?..

Дробка. Авжеж бачу. До нашого берега що не припливе, то все...

Полковник. Ах!.. Ображати? *(Змахнувся).*

Дробка *(руками закритися).* Б'ють і б'ють... *(Його хутко заступив Рептек).*

Полковник. А це що за ф'ацет? Ти хто?

Рептек. Я — поляк.

Полковник. Поляк?

Рептек. Жечивісьце, так.

Полковник. Насипалі пяску!

Гомін зовсім близько. Підбігає стривожений поручик.

Поручик. Пана полковнику! (Шепоче).

В гурті. Калинівка йде! Лицці вдуть. Калинівка!
Лицці!

Полковник. Що? Жовніри? Пропустили? Зрада!
Зрада! Сакрамент!.. Поручику, ви відповідаєте голо-
вою. Затримати! Розстріляти! (Вихопив револьвера, за-
грожує). Стійте! Стійте! Ні кроку далі.

Надходить новий гурт. Передній селянин махає
назад рукою, щоб зупинились.

Полковник. Стійте! Ви куди?

Селянин. Ми голодні.

Полковник. Звідки ви?

Голоси. З Калинівки! Лицці! Краснівка! Тихий Яр!

Полковник. Куди вас чорт несе? Зараз же вертайте
назад.

Селянин. Пропустіть нас далі. Ми не збуї. Ми
могли б піти інакше, довкола, але ми йдемо просто.

Полковник. Все одно. Далі ви не підете.

Селянин. Пропустіть нас до міста, як там пропу-
стили. Пропустіть до магістрату!

Рудий. Ми голодні! Ми безробітні!

Голий. Дайте хліба! Дайте праці!

Полковник. Ще раз кажу: далі ви не підете. Не-
гайно назад!

Селянин. Ми не підемо назад!

Рудий. Ми нікого не чіпаємо!

Голий. Ви нас не злякаєте. Іроди!

Полковник. На - а - за - ад! Марш!

Селянин. Жовніри, пропустіть нас, як там про-
пустили! Ми голодні!

Голий. Жовніри, ми ваші батьки!

Рудий. Ми ваші брати, жовніри!

Полковник. Ах, так? Бунтувати? Востанне: на - а -
зад!

Голоси. Не слухайте цих іродів, жовніри! Жовніри,
пропустіть нас! Пропустіть!

Полковник. Кулемети! (Приотувались кулемети).

Гурт. Ми голодні!

Полковник. Рахую тричі. Раз!

Гурт. Ми голодні...

Полковник. Два!

Гурт. Ми голодні... *(Вбігає мати)*.

Мати. Сину мій, Іване! Наша хата горить. Земля вже горить! Стійте, не вбивайте його. Стійте, я вам щось скажу...

Полковник. Чого ще треба цій старій божевільній? Що вона хоче сказати?

Мати. Стійте, люди добрі. Людоньки! Не думайте, що я божевільна. Але онде хати наші горять. Сама земля горить. А ви стоїте, дивитесь? Доки ви будете стояти? Доки боїтесь? Бийте їх! Ріжте їх!

Над юрбою зринає плакат: «Геть панів!»

Полковник. Прибрати плаката, пся маць! Замкнути старій писка! Розстріляти!

Жовнір ударив матір прикладом, упала.

Іван. Що ви робите? Що ви наробили? Проклят...

Полковник. Мовчати! Забрати! *(Заарештованих одводять)*.

Поручик. Пане полковнику, телефон не працює.

Полковник. Що? Телефон? Я сам до телефону. А ви, поручику, тут. *(Побіг)*.

Поручик. Єст!

Вбігає Оксана.

Оксана. Ви не бачили моєї матері? Сюди побігла моя мати. Де моя мати? *(Помітила)*. Мамо! Ой! *(Схилилась, підводиться)*. Мамо, я стану на вашому місці. Я не можу. Я ненавиджу вас! Чого ви дивитесь? *(Матір односять)*.

Поручик. Замокни, варіяtko! Взяти її!

Оксана *(одскакує)*. А на вас вся Галичина дивиться. А в місті революція. А онде Котляр з робітниками йде. А ви стоїте? Бийте їх! Хапайте їх!

Над юрбою другий плакат: «За революцію!»

Поручик. Кинути плаката! Взяти дівку!

Жовпір замірився. Оксана теж. Голий підскочив, ухопився за карабін. І тоді, як лавина, ринули всі.

Полковник (*вискочив із будки*). Кулемети до мене! Кулемети! Зрада! Зрада! Сакрамента... (*Тікає. З будки першим вибігає Іван*).

Іван. Ловіть їх! Держіть їх! Перебігайте ліворуч! Перебігайте!

Ващук. Хапайте зброю! Не давайте зброї! Порш за все зброю! Зброю! Зброю! (*Побіг*).

Дробка. Ой, не пускайте! Ой, не пускайте! (*Побіг*).

Рептек. Лапайце! Лапайце! Лапайце, (*Побіг*).

Озброєні селяни врешті ведуть полковника.

Полковник. Нічого не розумію. Стратегічно все було гаразд. І раптом... нічого не розумію.

Іван (*до полковника*). А, добрий день. Теперка вас не впізнати. Ви хто?

Полковник. Насипалі пяску! Поляк.

Іван. Значить... фашист? (*Полковник мовчить*). Мовчиш, значить, погоджуєшся? Та це нам і так відомо. Але знай, що взагалі наші погляди інші: не кожний українець — комуніст і не кожний поляк — фашист. Мені тільки нема часу з тобою доправлятися. Ми ще поговоримо. А зараз одведіть його. (*Одводять до будки*).

Голоси. Котляр! Котляр! Робітники! Котляр!

Вертає та сама дрезина, на ній Котляр з робітниками.

Котляр. Іване, ти тут? Вітаю тебе, Іване! Вітаю вас усіх, товариші! Але не можна гаяти часу. Перемога наша ще не остаточна. Там, на вулицях міста, зараз б'ються робітники. Частина міста в наших руках. Два загони війська передались на наш бік. Багато поляків теж із нами. Але потрібна негайна допомога. Ворог іще міцний і буде захищатись д'останку. Та ми мусимо зламати його. Зараз ми організовано підемо туди. Частина залишиться тут із Ващуком...

Вашук. Я тут. Я теперка на все згоден!

Котляр. А решта всі рушаймо на місто. Не даймо панам перемогти нас. Захищаймо революцію!

Дробка. І я кажу: за революцію!

Котляр. За пролетарську революцію! За робітничо-селянську Західну Україну! Хто до бою — за мною!

Голоси. На місто! До міста! За революцію!

І в цей час, перетинаючи дорогу, вбігли і, мов сувора машина, враз вишикувались жовніри з поручиком на чолі.

Поручик. Стій! Кинути зброю!

Голий (*вихопився наперед*). Іроди! Іроди!

Поручик. Ані з місця! (*Вистрілив. Голий упав. Гурт погрозово рухнувся наперед*).

Поручик. Го-о-туй-сь!

Жовніри підвели карабіни. І між двома силами, готовими ось-ось кинутись одна на одну, повстала зловісна хвилина.

Харків, 1931 р.

ЗМІСТ

I

Зяма	7
Чужі	13
«Нечистий»	20
Тихий хутір	26
Із темного передпокою	33
Два листи	47
Via dolorosa	56
В берегах	65
Ворог	73
Кострига	92
Хліб	100
Дружина	107
Танк	118
Китайська новела	132
Кров	150
Гайдар	164

Оповідання для малих

Смілива розвідка	172
Молодий косар	178
Бій з водою	185

II

Оповідання про втечу	189
Дні юності	229
Проста історія	263
Тайна	310

III

Земля горить	357
------------------------	-----

Редактор А. Розін
Художник А. Гербурт
Техкерівник Я. Бронштейн
Коректор В. Вороніна

i

Ціна 5 крб. 10 коп. Оправа 1 крб. 25 коп.

Друкарня ім. М. В. Фрунзе, Харків,
пров. Фрунзе, 6. Уповноважений Го-
ловліту 5788. Замовл. 835. Тираж 7000
26¹/₂ друк. арк.

Видація 705. Пап. ф. 82×110—56 кг.
13¹/₄ пап. арк. В 1 пап. арк. 132.000 літ.
Здано в роботу 30-XII-36 р. Підписано
до друку 10-IV-37 р.

384-16

РЛ

№

254

кар. 0.9